શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સાહેબ સયાજીરાવ
ગાયકવાડ સેનાખાસખેલ સમશેર
બાહાદુર એમના ઉદાર
આશ્રયથી

प्राचीनकाव्यमाळा

ग्रंथ ४

वल्लभ कृत

दुःशासनरुधिरपान

आख्यान.

સંશોધન કરી ટીકાસહિત પ્રસિદ્ધ કરનાર
હરગોવિંદ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા
અને
નાથાશંકર પૂજાશંકર શાસ્ત્રી
વડોદરા.

સંવત ૧૯૪૬ સન ૧૮૯૦.
કીમત ૧—૦—૦

અમદાવાદ "આર્યોદય"
તથા
વડોદરા "વીરક્ષેત્રમુદ્રાલય"માં છાપ્યું

Under the liberal patronage of

His Highness Maharaja

SAYAJI RAO GAEKWAR

Sena Khaskhel Samsher Bahadur,

Baroda.

PRACHIN KAVYA MALA.

or

Old Gujrati Poetical Series,

PART IV.

POET VALLABH'S

DUHSHÁSAN RUDHIR PÁN

AKHYÁN.

Published with annotations

By

Hargovinddas Dwarkadas Kántávâlá

and

Nathashankar Pujashankar Shastri.

A. D. 1890.

Price Rs 1-0-0

પ્રસ્તાવના.

યથાર્થ રાજધર્મ જાણનાર વિવેકી રાજ્યકર્ત્તા પોતાની પ્રજાનું અનેક પ્રકારે કલ્યાણ કરવું એજ ઇશ્વરકૃપાથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા સર્વોપરિ પદનું સાર્થક થવું માને છે. તે કલ્યાણ કરવાના વિવિધ પ્રકાર છે. વસુંધરા (પૃથિવી)નો જે પ્રદેશ પોતાનો છે તેમાં અન્નફળાદિ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે તેનો, તથા તેમાં ધારણ થયેલ વસુ (ખનિજ ધન રત્નાદિ)ને બહિર્ કઢાવી તેનો, પોતાની પ્રજાની સુખવૃદ્ધિને અર્થે, ઉપયોગ કરે છે, પ્રજાની સુખશાન્તિમાં ભંગ ન થતાં તેનો વધારો થવા અનેક પ્રકારની યોજના કરે છે; નિર્મળ જળાશય, સુગમ માર્ગ, ઔષધાલય આદિથી શરીરની સુખાકારીનાં સાધન નિર્માણ કરેછે; તથા વિદ્યાલય, પુસ્તકાલય, ગ્રંથવૃદ્ધિ આદિ મનની સુખ શાન્તિનાં સાધન આપે છે. ન્યાયથી, નીતિથી, પ્રીતિથી, સમભાવથી, ઉદારતાથી, પ્રજાને સ્વપ્રજા તુલ્ય ગણી પિતાવત્ સર્વનું પાલન તથા હિત કરવું એજ ધર્મ તથા સ્વાર્થ માની અન્વર્થ જે રાજા પ્રજાનું રંજન કરવા પ્રવર્ત્તે છે, તેની પ્રજા સુખી થાય છે, તથા તેનાં મનોરથ સફળ થઇ, તે અક્ષય કીર્ત્તિને પામે છે. એ આદિ અનુભવસિદ્ધ થયેલા પ્રમાણિક સિદ્ધાન્તો છે.

શ્રીવડોદરા રાજ્યના વિદ્વાન્, શક્તિમાન્ અને પરમ પવિત્ર મહારાજાધિરાજ શ્રીમન્ત સયાજીરાવ ગાયકવાડ સેનાખાસખેલ સમશેર બહાદુર એમનો પૂર્વોક્ત ઉદાર વિચારો અને સિદ્ધાન્તો પર બહુ ભાવ, તથા તેવા ઉત્તમ વિચારોને આચારમાં આણી પ્રજાનું કલ્યાણ કરવાનો તેમનો મહાન્ પ્રયત્ન, એ સાંપ્રતકાળમાં સર્વ સ્થળે પ્રશંસનીય ગણાતાં દૃષ્ટાંતરૂપ થઇ પડયા છે.

શ્રીમંત મહારાજાધિરાજના એ ઉદાર ભાવથી ઉત્તેજાઈ તા. ૮ મે સન ૧૮૮૯ ની એક સ્મરણી તેઓ નામદારની સેવામાં રજુ કરવામાં આવી હતી. તેનો આશય એ હતો કે વડોદરા રાજ્યમાં થઇ ગયેલા ગુર્જર કવિઓના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધિમાં આવે તેવી યોજના રાજ્યઆશ્રયથી થાય તો સારૂં.

પ્રાચીનકાવ્યસંગ્રહ એ નામનાં ગુજરાતી કવિતાનાં પુસ્તક વડોદરા રાજ્યના ડાઇરેક્ટર ઑફ્ વર્નાક્યુલર ઈન્સ્ટ્રક્શન, રાવસાહેબ હરગોવિંદદાસ દ્વારિકાદાસ તથા વડોદરા નિવાસી શાસ્ત્રી નાથાશંકર પૂજાશંકર એમની તરફથી પ્રસિદ્ધ થવાનો આરંભ થઈ ચૂકેલો હતો, અને તેસારૂ ઘણા સ્તુતિપાત્ર પ્રયત્નથી હસ્તલિખિત ગ્રંથનો સારો સંગ્રહ તેમણે કર્યો હતો. વડોદરા રાજ્યનું દેશી કેળવણીખાતું મારી દેખરેખ નીચે સુપરત થયા પછી આ સંગ્રહ બાબત મેં તપાસ કરી. તે ઉપરથી જોવામાં આવ્યું કે રત્નાદિ ધનના ભંડાર દટાઈ રહ્યા હોય છે તેમ અનેક વિષયો પર રચેલી કવિતાના ભંડાર દટાઈ પડી રહ્યા હતા, અને તે ભંડારને પ્રજાના ઉપયોગસારૂ બાહ્ય લાવી તે દ્વારા સદ્‌વિચારને પુષ્ટિ આપવી એ લાભકારક થશે એમ લાગ્યું. આ કવિઓમાં પ્રેમાનંદ, રત્નેશ્વર, વલ્લભ, ભાલણ, દયારામ, હરિભટ્ટ, બોઝોભક્ત, ધીરોભકત, ગિરિધર આદિ બહુ પ્રસિદ્ધ અને લોકપ્રિય કવિઓ આવી જાય છે. રાધાબાઈ તથા દીવાળીબાઈ નામની બે સ્ત્રી કવિઓની કવિતા પણ મળી આવી છે. અને બાપુસાહેબ ગાયકવાડ એ નામના પ્રસિદ્ધ થયેલા ઇશ્વરભકતની કવિતાનો પણ સારો સંગ્રહ છે. આ સર્વ કવિતા શોધી અને ટીકા સાથે છપાવતાં ત્રણ વર્ષ લાગશે એમ અજમાયશ થઇ છે. એ કામ પૂર્ણ કરવા શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ એમણે રૂ. ૧૨૦૦૦) બાર હજારની રકમ મંજુર કરી કીમતી આશ્રય આપ્યો છે અને તેથીજ આ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધિમાં આવી શકશે. આ ઉદાર અનુજ્ઞાથી ગુર્જર પ્રજા અને સર્વ ગુર્જર વાસી ઉપર ઉપકાર થયો છે. એમ સર્વ સમજુ જનોને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.

કવિતા વિષે એક ઇંગ્રેજ કવિ લખે છે કે :—

> Poetry is itself a thing of God ;
> He made his prophets poets, and the more
> We feel of poesy do we become
> Like God in love and power.

BAILEY.

કવિતા સ્વતઃ ઈશ્વરની એક વસ્તુ છે. ઈશ્વરે કવિઓનેજ પોતાના, ભવિષ્યદ્વાદી કર્યા છે. અને કવિતાને જેમ આપણે અધિક અનુભવીએ છીએ તેમ આપણે સ્નેહમાં અને શક્તિમાં ઈશ્વર પેઠે થઇએ છીએ.

કવિ વિષે વર્ડ્ઝવર્થ કહે છે કેઃ—

Blessings be with them, and eternal praise,
Who gave us nobler loves, and nobler cares,
The Poets, who on earth have made us heirs,
Of truth and pure delight by heavenly lays.

WORDSWORTH.

જેઓએ આપણને શ્રેષ્ઠતર પ્રેમ તથા શ્રેષ્ઠતર ઉત્કંઠા આપ્યાં છે તે કવિઓ ઉપર આશિર્વાદ તથા અનંત પ્રશંસા હો; જેમણે દિવ્ય કાવ્યવડે આ જગત્ ઉપર આપણને સત્યના અને સ્વચ્છ આનંદના ઉત્તરાધિકારી કર્યા છે.

આપણા દેશમાં તો કવિને રવિ સમ ગણી તેની બહુ પ્રકારે પ્રશંસા કરવામાં આવે છે તે પ્રસિદ્ધ છે.

સ્વદેશમાંના કોટ, રાજમહાલય, ધર્મશાળાઓ, દેવાલય, જળાશય, વિશ્રામસ્થાન, આદિ કીર્તિ-સ્તંભ પૂર્વેના રાજા કે ધર્માત્મા ગૃહસ્થો કરાવી ગયા હોય છે, તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો એ મહાપુણ્યનું કાર્ય છે, એમ ધર્મ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે, અને સાગ રાજાઓ તેમ કરાવે છે પણ ખરા. અને તેથી સર્વ પ્રજાના સુખભોગમાં વૃદ્ધિ થઇ તેમનો આશિર્વાદ મેળવે છે.

કવિના દ્રવતા અન્તઃકરણમાં ઉત્પન્ન થઇ સહૃદયજનોના અંતઃકરણમાં પ્રવેશી ત્યાં વસી સુખાનંદ દેનાર કવિતા તેનો જીર્ણોદ્ધાર પણ પ્રશંસનીય અને પુણ્યપ્રદ છે. બાળકથી વૃદ્ધ-રંકથી શ્રીમાન્ સુધી સર્વને દુઃખમાં વિશ્રામસ્થાન અને સુખને અધિક કરનાર કવિતા એ પણ સાધન છે. એવા એક સુખપ્રદ સા-

યનનો જીર્ણોદ્ધાર પ્રજાના કલ્યાણુસારૂ શ્રીમંત મહારાજાધિરાજ કરાવે છે એ તેમના પ્રજારંજન કરવાના ઉચ્ચ ભાવમાંનું એક સુચિન્હ છે.

વડોદરા રાજ્યમાં થઇ ગયેલા કવિઓની અપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન કવિતા સંભાળથી પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાના હેતુથી નીચે પ્રમાણે કમિટિ નીમવામાં આવી છે.

પ્રમુખ.

દિવાન બાહાદુર મણિભાઇ જશભાઈ.

મેમ્બરો.

રાવબાહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ. એમ. એ. એલ. એલ. બી.

ખાનબાહાદુર જમસેદજી અરદેસર દલાલ. એમ. એ. એલ. એલ. બી.

રાવસાહેબ પીતાંબરભાઇ જેઠાભાઈ.

રાવસાહેબ હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ.

દરેક ગ્રંથની બનતા સુધી અનેક પ્રતો મેળવી તેને શોધી અને ટીકા શબ્દાર્થ આપી વિશેષ ઉપયોગી કરવી વગેરે સર્વ કામ રાવસાહેબ હરગોવિંદદાસની સંભાળ નીચે શાસ્ત્રી નાથાશંકર પૂજાશંકર તથા કવિ છોટાલાલ નરભેરામ આદિ લાયક માણસનાથી ચલાવવામાં આવ્યું છે. પુસ્તકો સંબંધી સર્વ વ્યવસ્થા અને જવાબદારી આ કમિટિ તરફ છે. કમિટિમાંથી કોઇનું ખાનગી હિત કે સ્વાર્થ આ સંબંધમાં ન છતાં માત્ર લોકહિતાર્થ કામ જાણી કમિટિએ આ કામ માથે લીધું છે.

વડોદરા રાજ્ય નિવાસી કવિઓની કવિતા ઉપરાંત ગુજરાતના બીજા પ્રસિદ્ધ કવિઓની અપ્રસિદ્ધ કવિતાનો ઘણો જથો રાવસાહેબ હરગોવિંદદાસ તથા શાસ્ત્રી નાથાશંકરની પ્રશંસનીય શોધથી એકઠો થયેલો છે, અને વધારે જથો એકઠો કરવા પ્રયત્ન કમિટિ તરફથી જારી રાખવો એમ ધારણા છે. આ સર્વ કવિતા પણ પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા યોજના તૈયાર થાય છે, અને તે ઉદ્યમ સફળ થવા ઈશ્વર પાસે પ્રાર્થના છે.

આશા છે કે આ પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓની સુંદર તથા બોધક કવિતાથી વાંચનારનું જ્ઞાન તથા સદ્‌ગુણ, રસજ્ઞતા, રૂચિ, રસિકતા, સહૃદયતાદિ ઉચ્ચ પ્રકારનાં થઇ વૃદ્ધિ પામશે, અને ગુર્જર વાસી અન્ય સમર્થ કવિઓની કવિતાની પણ તીવ્ર યાચના થઇ પ્રકટ થશે.

આ પ્રાચીન કાવ્યમાળાને, કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતના રાજ્યકર્તાઓ તરફથી તથા બીજા ઘણા સદ્‌ગૃહસ્થો તરફથી ઉદાર આશ્રય મળ્યોછે, તેમાટે તેમનો અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનવામાં આવેછે.

વડોદરા.
સંવત્ ૧૯૪૬ ના વૈશાખ
સુદી ૧, તા. ૨૦ એપ્રિલ સન
૧૮૯૦, રવિવાર.

મણિભાઈ જશભાઈ.

વલ્લભનું ચરિત્ર.

જન્મપર્યંત એકજ ધંધો સ્વીકારીને તેમાં મંડયા રહેનારા પુરૂષોજ અમુક ધંધામાં ખ્યાતિ મેળવી શકે છે. જૂદા જૂદા અનેક વ્યવસાયમાં ગુંચવાયલા હોવા છતાં જેઓ કવિ તરિકે પ્રખ્યાતિ પામી ગયા હોય એવા માધવ જેવા કોઇકજ સાંભળવામાં આવે છે. માનસશાસ્ત્ર જાણુનારા પંડિતો કહે છે કે, પ્રત્યેક મનુષ્ય સરખાવો કરી તુલના કરવાની, તર્ક કરવાની, સંભાવના કરવાની અને કલ્પના કરવાની શક્તિ ધરાવે છે–અને કવિતામાં એ શક્તિઓનુંજ માહાત્મ્ય બહુધા જોવામાં આવે છે માટે પ્રત્યેક મનુષ્ય કવિ થઇ શકે છે. પણુ જેમ સાધારણુ મનુષ્યો કરતાં એકાદ પુરૂષમાં અમુક શક્તિનો પ્રભાવ વિશેષ જોવામાં આવે છે ત્યારે આપણે તેને તે બાબતમાં અસાધારણુ શક્તિવાળો કહીએ છીએ તેમ જે પુરૂષનામાં એ શક્તિઓ અસાધારણપણે દીપી નીકળતી હોય છે તેનેજ પ્રાસાદિત કવિનું નામ મળે છે. કલ્પના તો સહુ કોઈ કરે છે પણુ શ્રોતાને ચમત્કાર ઉપજાવે એવી કલ્પ-ના તો કોઇકનીજ હોય છે; વર્ણુન તો સહુ કોઇ કરે છે પણુ શ્રોતાના અંતર-માં આબેહુબ ચિત્ર પાડી શકાય એવું તો કોઇકજ કરી શકે છે; વાર્તા તો સહુ કોઈ કહે છે, પણુ શ્રોતાના મનને તેમાં તદ્રૂપ કરી નાખવાની છટા તો કોઇકમાંજ હોય છે. એવીજ રીતે કવિ તો સહુ કોઇ થઇ શકે પણુ જેનું જન્મચરિત્ર જાણુવાની આકાંક્ષા થાય એવા તો કોઇકજ નીપજે છે.

પ્રખ્યાત કવિઓમાંથી પણુ કેટલાક શાંત અને નિગૂઢ કુતૂહળવાળા હોય છે તથા કેટલાક ધામધૂમિયા અને પ્રસિદ્ધ કુતૂહળવાળા હોય છે. પેહેલા વર્ગમાં પ્રેમાનંદ અને બીજામાં તેના પુત્ર વલ્લભને આપણે મૂકી શકીએ છીએ. વલ્લભની કવિતા ઉપરથી પણુ તેના સ્વભાવનું કાંઇક અનુમાન કરવા-નું બની આવે તેમ છે તેમ છતાં વળી તેના વિષે આપણે જે ખબર ભેગી કરી શક્યા છીએ તેથી તે અનુમાન સુદૃઢ થાય છે. એવા ઉધમાતિયા સ્વભાવનો છતાં તેણે ઉત્તમ કવિતા કરી છે અને વળી તે એવી ઉત્તમ કે જેથી કરીને આપણી ગૂજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાં સારો વધારો થઈ શકે. એણે નવે

રસનાં નવ જૂદાં જૂદાં કાવ્યો રચેલાં છે જેમાંથી નમૂના તરિકે વીરરસ કાવ્ય પસંદ કરી આ પુસ્તકદ્વારા પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. તેણે નાટકો અને ચંપૂગ્રંથો પણ લખ્યા છે. આખ્યાનો અને કથાઓ પણ લખી છે. બીજા જૂના કવિઓ કરતાં તેનામાં વિશેષ લક્ષણ એક જોવામાં આવતું હતું કે તે જૂના સંસ્કૃતાદિ ગ્રંથોમાંથી કથાભાગ પસંદ કરવાને ઠામે કાંઇક નવીન યોજનાજ પસંદ કરીને કાવ્ય કરતો હતો. જે વખતમાં ગુજરાતી ભાષા ખેડાયલી નહિ અથવા તેના સાહિત્ય તરિકે વ્યાકરણ, કોશ, કવિતાદિનું સાધન નહિ તે વખતે આવા મહાકવિએ આવી સુંદર સાહિત્ય ફુલવાડી શી રીતે ગૂંથી હશે તે જાણવાને સહુ કોઇને સ્વાભાવિક રીતે ઇચ્છા થાય. પણ જૂના વખતમાં ચરિત્રો લખવાનો પ્રચાર નહિ તથા તે કવિઓની પછી તેમના વંશમાં કોઇ કવિતાના શોખી પુરૂષો ઉત્પન્ન થયા નહિ તેથી તેમની ક્રમવાર વિશેષ હકીકત મેળવવી બહુ દુર્ઘટ થઇ પડી છે. એમ છતાં પણ ઘણા યત્નથી વલ્લભ કવિની કેટલીક હકીકત અમે મેળવી શકયા છીએ અને તેનેજ તેના ચરિત્ર રૂપે વાંચનારની આગળ રજુ કરીએ છીએ.

શ્રીમન્મહાકવિ પ્રેમાનંદનો એ જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો તેથી વાંચનાર જાણી જશે કે તે ચોવીશો બ્રાહ્મણ હોઇને વડોદરાની મહંમદવાડીમાં રહેતો હતો. એની માતાનું નામ હરકોર હતું. તેનો જન્મ ઘણું કરીને પ્રેમાનંદ કવિની ૩૨—૩૩ વર્ષની વયે થયો હતો. બાલ્યવયમાં ઉપવીત સંસ્કાર પામ્યા પછી તેણે પિતાની પાસે સંસ્કૃત તથા હિંદી ભાષાઓના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. એના સંબંધમાં વળી એમ પણ કહેવાય છે કે તેણે પંજાબી ભાષાનો પણ સારો અભ્યાસ કર્યો હતો, પણ એ વિષે વિશેષ ખાત્રી લાયક ખબર તેના બીજા ગ્રંથો જોયા પછી કદાપિ આપણને મળે તો મળે. આ ફક્કડ કવિની બાલ્યવયની કાંઇ વિષેશ હકીકત એથી વધારે મળતી નથી તથાપિ પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી જણાય તેથી આપણે ધારી શકીએ છીએ કે તે બાલ્યવયમાં કેવળ શાંત અભ્યાસી નહિ હોય પણ ઉદ્ધત અને તોફાની હશે. પોતાના પિતા કવિ હતા તથા તેમની પાસેથી કાવ્યની કેળવણી મળેલી એટલે તે સ્વાભાવિક રીતેજ કવિતા કરવા માંડે એમાં કાંઇ વિસ્મય જેવું નથી. તે બાળપણામાં છૂટક કવિતાઓ કરતો હશે.

એ કવિના પિતા પ્રેમાનંદને કોઇ માધવ નામે ગૃહસ્થ સાથે સારી મિત્રતા હતી તથા તેના તરફથી પ્રેમાનંદને સારો આશ્રય મળતો હતો.

તેમજ પ્રેમાનંદના પુત્ર તરિકે તે વલ્લભ ઉપર પણ સારો ભાવ રાખતો હતો. તેથી તેની ઉદારતા, સૌજન્ય, મિત્ર પ્રેમ, વગેરે સદ્ગુણથી વલ્લભનું કવિતામય હૃદય દ્રવિત થઇ ગયું અને તેથી તેણે પોતાના કવિતા મંદિરના પ્રથમ સ્તંભ તરિકે માધવકાવ્ય નામે ગ્રંથ કરી પોતાના પિતાના ગુણજ્ઞ આશ્રયદાતા મિત્રની સ્તુતિ કરી. આમ કરવામાં તેનો આશય એવો નહિ હતો કે તેને સારૂં લગાડવું, પણ પોતે પોતાના ગુરૂ પ્રેમાનંદના તથા તેના મિત્રના અનૃણી થવું એ હેતુ હતો. ગ્રંથ લખીને તેણે પ્રશંસા પામવાને ઈરાદે પોતાના પિતાને દેખાડ્યો, પણ પરિણામ તો તેના ધાર્યાથી ઉલટુંજ થયું. આપણે પ્રેમાનંદના ચરિત્ર ઉપરથી જાણીએ છીએ કે પ્રેમાનંદ નિરભિમાની અને અતિ વિનયવાળો છતાં કોઇની પ્રશંસા કરવાથી વિરૂદ્ધ હતો. તેને આ પોતાના પુત્રે કરેલી ભાટાઇ કેમ રૂચે? તેણે વલ્લભની સમક્ષ એ કાવ્ય વિષયને વખોડ્યો અને કવિ થઇને આવી ભાટાઈ કરવી તે કરતાં કવિતા નજ કરવી એ ઉત્તમ છે એવો ઠપકો દીધો. પણ આ વાત વલ્લભને ગળે ઉતરી નહિ તેથી તેણે પિતાના અતિ વિનય ઉપર પોતાના મનમાં ટીકા કરી. અને પોતાનો ગ્રંથ પાછો લેઇ ગયો. તે દિવસથી પ્રેમાનંદે વલ્લભને વલ્લભભાટ કહી બોલાવવો શરૂ કર્યો જેથી છેવટે ખીજવાઇને તેણે માધવકાવ્યનો નાશ કર્યો.

એક વખત પોતાના પિતા પ્રેમાનંદ ખુશીમાં બેઠા હતા તે વખતે જઇ વલ્લભે વિનયથી પ્રશ્ન કર્યો કે જ્યારે તમે કોઇની સ્તુતિનાં કાવ્ય કરવાનું નાપસંદ કરોછો ત્યારે મારે કવિતા કેવી કરવી? કવિએ કહ્યું કે કોઈ મનુષ્યના ગુણ ગાવારૂપ ખુશામત કરવી નહિ કેમકે તેવી કવિતાઓ સર્વને ઉપકારક થતી નથી, તેમ તે ગમે તેવી સારી હોય તથાપિ કવિની સ્વાર્થબુદ્ધિ તેમાં બીજાને જણાય છે તેથી લોકો તે કવિતાનો આદર પણ નથી કરતા તેમ કવિના ઉચ્ચ ગુણોની ખ્યાતિ ઢંકાઇ જઇ તે લઘુતા પામે છે, જેથી તેનાં બીજાં ઉત્તમ કાવ્યો વિષે પણ લોકો હલકું મત બાંધે છે. વલ્લભે પૂછ્યું કે ત્યારે પુરાણાદિકમાંથી બીજ લેઇ કવિતા કરવી તે પણ યુધિષ્ઠિરાદિક પુરૂષોનાંજ વખાણ છે કે બીજું કાંઇ? પિતાએ ખુલાસો કર્યો કે તેમાં કવિની સ્વાર્થબુદ્ધિ જણાતી નથી તેમ તેઓ સર્વમાન્ય છે. સર્વ લોકને તે વાંચવાથી લાભ થાયછે. કદાચ સામળની પેઠે કોઇ કલ્પિત પાત્ર લેઇને કવિતા કરવામાં આવે તો ઝાઝો બાધ નથી. પણ જૂના પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસોનું કથન કરવામાં કાવ્યના

હેતુઓ જે, *'काव्यंयशसेर्थकृते,' ઈત્યાદિ છે તે સર્વે સિદ્ધ થાય છે. વલ્લભની ઇચ્છા તો કોઇ રાજકવિ થવાની હતી, પરંતુ પ્રેમાનંદે તેવી ઈચ્છાનો ઘણો તિરસ્કાર કર્યો ત્યારે વલ્લભે જેમ તેમ કરી પોતાની મનોવૃત્તિ બદલી અને કાવ્ય પણ પોતાના પિતાના કહેવા પ્રમાણે પુરાતન કથાઓનાં બીજ લેઇ રચવાનો વિચાર રાખ્યો.

પ્રેમાનંદ કવિના વખતમાં સામળભટ્ટ કવિ થયા હતા. તેની સાથે પ્રેમાનંદને કવિતાવિષે વાદ થયો હતો. કલ્પિત વિષય લેઈ તે ઉપર જનરંજન કલ્પના કરવી તે કવિતા, કે પુરાતન કથા બીજ લેઈને તેને વિસ્તારી વૃક્ષ રૂપે કરી અલંકારાદિકવડે તેને નવપલ્લવવાળું અને ચિત્રચમત્કૃતિવડે તેને પુષ્પવાળું કરી રસાદિકથી પરિપૂર્ણ ધર્માર્થાદિક ફળ આપનારૂં કરવું તે કવિતા ? એ તેમનો તકરારનો વિષય હતો. આ તકરારમાં વલ્લભે પોતાના પિતાના બચાવમાટે ઘણું લખ્યું છે, જે મોટો વલ્લભઝઘડો પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે જોવામાં આવશે. વલ્લભ મશ્કરો હતો તેથી સામળભટના બાડા પુત્રને ઉદ્દેશીને તેણે કહ્યું છે કે અમે વલ્લભ અને જીવણરામ જેવા સુપુત્રો જેનો બચાવ કરનારા છીએ તેને તું (સામળ) શું જીતનાર છે, કેમકે તારો બાડો પુત્ર શું કરી શકનાર છે ?

સામળના જેવી કવિતા કરવાનું કામ પ્રેમાનંદે પોતાના વીરજી નામે શિષ્યને સોંપ્યું હતું, અને તેથી તેણે સુરેખાહરણ નામે પુસ્તક લખ્યું. પણ એ પુસ્તક સામળની પદ્માવતીની વાર્તાની બરોબરી કરી શકે એવું ન થયું તેથી વલ્લભે વીરજીની ઘણી ઘણી મશ્કરી કરી છે અને તેના નામનો વિગ્રહ કરીને તે તેને વારંવાર કહેતો કે તમે તો વીર-જી એટલે વીરની જી (માતા) છો. તાત્પર્ય કે તારા જેવા બાયલાથી શું સામળની બરોબરી થવાની છે ? વલ્લભ બીજાને આમ કહીને બેસી રહ્યો હોત તો આપણે તેના તેવા અભિમાનને હસી કાઢત, પણ તેણે તરતજ સામળની અંગદવિષ્ટિ જેવું કૃષ્ણવિષ્ટિ નામનું પુસ્તક લખીને સામળને છક્કડ ખવરાવી છે. ફક્કડ કવિ વલ્લભ પોતાના તે ગ્રંથમાં લખેછે કે, સામળ ! વાનરાને વિષ્ટિકાર ઠરાવીને રાજકાજના દાવપેચ વર્ણ્

* काव्यंयशसेर्थकृतेव्यवहारविदेशिवेतरक्षतये । सद्यःपरनिर्वृतयेकांतासम्मिततयोपदेशयुजे ॥

શકાતા નથી તે પણ તું સમજી શકતો નથી અને તેમ છતાં કવિપદ ધારણ કરી બેઠો છે! પણ દાવપેચની મૂર્ત્તિરૂપ કૃષ્ણને વિષ્ટિકાર વર્ણવીને હું તારા કાવ્યને છક્કડ ખવરાવું છું તે તું જો!

પ્રેમાનંદે રત્નેશ્વરને મરાઠી જેવી કવિતા કરવાનું સોંપ્યું હતું, પણ મોરોપંત કે વામન જેવી ગૂજરાતી કવિતા કરીને તે પ્રેમાનંદને પ્રસન્ન કરી શકયો નહિ. રત્નેશ્વરની કાવ્યશક્તિ વિષે પ્રેમાનંદનું ઊંચું મત હતું તથા એવો શિષ્ય પોતાને છે તેથી પોતે તેનેમાટે મગરૂર હતા તથાપિ તેણે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી છે એમ પ્રેમાનંદે કદી કહ્યું નથી. પણ જે કામ પ્રેમાનંદના બીજા શિષ્યોએ ન કર્યું તે વલ્લભે કર્યું. તેણે હિંદીના જેવી ગૂજરાતી ભાષામાં ઉત્તમ કવિતા કરીને પ્રેમાનંદને ખુશ કર્યા. ગૂજરાતી ભાષાના સાહિત્યનો વધારો કરવામાટે પ્રેમાનંદનો મોટો પ્રયાસ હતો અને તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે થાય નહિ ત્યાં સુધી પાઘડી ન પેહેરવી એવી તેની પ્રતિજ્ઞા આપણે પ્રેમાનંદના ચરિત્રમાં વાંચી ગયા છીએ. વલ્લભે હિંદીભાષાનાં કાવ્યો જેવું એક કૃષ્ણવિષ્ટિ કાવ્ય રચીને પ્રેમાનંદને બતાવ્યું. તે જોઈને પ્રેમાનંદ અતિ પ્રસન્ન થયા અને વલ્લભને કહ્યું કે, હું તારા આ કાવ્યથી ઘણો પ્રસન્ન થયો છું અને તેથી તું જે માગે તે હું તને આપું. વલ્લભે કહ્યું હું જે માગીશ તે તમારાથી નહિ અપાય. કવિએ કહ્યું હું જરૂર આપીશ, ત્યારે વલ્લભે કહ્યું તમે જે કાર્યનેમાટે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે કાર્ય મેં સિદ્ધ કર્યું એમ તમે પોતેજ કબુલ કરો છો તો લ્યો આ પાઘડી (પાસે પડેલી પોતાની) પેહેરો. હિંદી જેવું કાવ્ય કરવાનું તમે ફરમાન કરેલું તે માથે ચઢાવી મેં પણ એવીજ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે મારે તે કાર્ય સિદ્ધ કરી પિતાને પાઘડી પેહેરાવવી. આ ઉપરથી પ્રેમાનંદે માથે પાઘડી મૂકી, અને તેથી વલ્લભને અતિ હર્ષ થયો હતો. પરંતુ પોતાની સઘળી પ્રતિજ્ઞા પરિપૂર્ણ ન થવાથી પ્રેમાનંદે પાઘડી પેહેરવાનું જારી રાખ્યું નહિ.

વલ્લભે કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન, યક્ષ પ્રશ્નોત્તર, કૃષ્ણ વિષ્ટિ, વલ્લભ ઝઘડો, પ્રેમાનંદ કથા, વગેરે ઘણા ગ્રંથ લખેલા છે.

એ શિવાય તેણે કરેલા કેટલાક ગ્રંથો અધૂરા રહેલા છે. અધૂરા રહેવાના કારણમાં એમ કહેવાય છે કે, વલ્લભે પોતાના ઉદ્ધત સ્વભાવને લીધે પોતાના

પિતાને માઠું લાગે એવું કાંઈક કર્યું, તેથી પ્રેમાનંદે તેને શાપ દીધો કે તારાં પુસ્તક હવેથી પૂરાં થવાનાં નથી. ત્યારપછીનાં પુસ્તક અધૂરાં છે. એ અધૂરાં પુસ્તકની સંખ્યા પણ ઘણી મોટી છે.

વલ્લભનું છેલ્લું પુસ્તક પ્રેમાનંદકથા છે. તેમાં તેણે 'પ્રેમાનંદનું ચરિત્ર રસાલંકારમય વર્ણવ્યું છે. આ પુસ્તકના આરંભમાં તેણે તે પૂરું થવામાટે પિતાની પ્રાર્થના કરી છે. આ ગ્રંથમાં તેણે કોઈ શબ્દ તોડચો નથી કે બગાડચો નથી તેમ બહુધા ગૂજરાતી શિવાય બીજી ભાષાના શબ્દો પણ લીધા નથી. તેમ કરવાનું કારણ તે લખેછે કે મારા પિતાને પ્રસન્ન કરવાને મેં આ તેમનીજ ઢબનું પુસ્તક લખ્યું છે.

વલ્લભની કવિતા વિષે પ્રેમાનંદ કવિ વારંવાર તેની પાછળ કહેતા કે મારા ચારે મુખ્ય શિષ્યોમાંથી આણે મારું પણ પાળ્યું પણ મારું કહ્યું માન્યું નહિ. એના ઉન્મત્ત અને ફક્કડ સ્વભાવને લીધે પ્રેમાનંદ તેને વલ્લભ ગાંડા કહીને બોલાવતા હતા.

પ્રેમાનંદના મરણ પછી તેની મીલકતના ભાગ વેહેંચતી વખતે વલ્લભે પોતાના ભાઈ જીવણરામ (એનું બીજું નામ દુર્લભ હતું)ને કહ્યું કે મને કદાશ તું બીજી કાંઈ મિલકત નહિ આપે તો તેની મારે દરકાર નથી; પણ મહાકવિનાં પુસ્તકો માત્ર મને આપી દેજે તેથી હું સંતુષ્ટ થઈશ. પુસ્તકોની વેંહેચણ આપણે કરવી નથી કેમકે તેમ થવાથી પુસ્તકો નાશ પામે છે. એ બાબત તેણે રત્નેશ્વરની હકીકત કહી બતાવી કે, રત્નેશ્વરના મુઆ પછી તેના દીકરાઓએ તેનાં પુસ્તકો વેહેંચી લીધાં. પુસ્તકો વેહેંચતાં તેનું કરેલું ભાગવત પણ બે ભાગમાં વહેંચાયું જેથી તેના થોડા સ્કંધ એક ભાઈને અને થોડા બીજા ભાઈને મળ્યા અને એવી રીતે આખું પુસ્તક વીંખાઈ ગયું તેથી તેના કેટલાક સ્કંધ તો બિલકુલ હાથ લાગતા નથી. આથી જીવણરામે પૈસા વગેરે મિલકત લીધી અને વલ્લભને થોડાક પૈસા આપી બાકીની મિલકતને બદલે પ્રેમાનંદનાં પુસ્તકો આપી દીધાં. પ્રેમાનદના મુઆ પછી પણ તેનો મિત્ર માધવશેઠ વલ્લભને આશ્રય આપતો હતો પણ માધવશેઠના ગુંજર્યાં પછી વલ્લભને કાંઈ આશ્રય ન હોવાથી તથા કોઈની ખુશામત કરવી નહિ એવો પિતૃવચનને લીધે આગ્રહ હોવાથી પૈસાની તંગી પડી હતી એમ કહે છે. સંતાનમાં તેને એક દીકરી હતી એમ કહેવાય છે પણ તે વિષે કાંઈ ખાત્રી

લાયક હકીકત મળી શકતી નથી. પોતાની તંગીના વખતમાં પણ તે કોઈની નોકરી કે યાચના કરતો નહોતો, પુસ્તકો વાંચતો અને સૂઈ રહેતો તેથી લોક તેને સુસ્ત કહેતા હતા. પરંતુ કવિતાના કામમાં તે ઘણો મેહેનતુ હશે એમ તેનાં પુસ્તકોજ કહી આપે છે.

વલ્લભને કોઇની સાથે સ્નેહ નહોતો. તેના ગરમ સ્વભાવને લીધે તથા ખરૂં હોય તે ઝટ કહી નાખવાની ટેવને લીધે એને કોઇ સાથે બનતું નહિ તેથી તે ઘણો વખત પોતાના ઘરમાંજ બેશી રહેતો હતો. જમવા ખાવા પણ પોતાની મરજીમાં આવે તો જતો એવો એ દરકાર વિનાનો કવિ હતો.

વલ્લભનું મરણ ક્યારે થયું તે વિષે કાંઇ ચોકસ સાલ મળી આવતી નથી. કદાચ એના બધા ગ્રંથો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યેથી કાંઇ જણાઇ આવે કે અનુમાન કરવાને સાધન મળે. તેના મરણ પાછળ તેનાં પુસ્તકો તથા બીજી માલમતાવડે સારો ખરચ થયાનું કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે કવિના જીવનચરિત્રની ટુંકી નોંધ આપણે પૂરી કરીએ છીએ. ખરૂં કહેવામાં નીડરપણું, બિનદરકારી, ફક્કડાઈ, પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં દૃઢતા અને ગમે તેમ છતાં પણ પોતાના પિતા પ્રત્યે પૂજ્યભાવ એ તેના ગુણો હતા. ગૂજરાતીભાષામાં તેણે અનેક ગ્રંથો લખીને તે ભાષાની સારી સેવા બજાવી છે એ તેનું પોતાના દેશી ભાઈઓ પ્રતિ ઉત્તમ કાર્ય છે. જે કવિઓ તંગીમાં નિર્વાહ કરીને પણ પોતાના કાવ્યના વ્યસન પછવાડે સતત મંડ્યા રહેછે અને ધનાદિકની વાંછનાથી કોઇની ખુશામત કરવાને પ્રવૃત્ત થતા નથી તેજ મહાન્ કવિપદને યોગ્ય થાય છે. એ આપણને વલ્લભના જીવનચરિત્રમાંથી શીખવાનું મળેછે. વ્યવહારની મોટાઇ, ધનની અભિલાષા, શ્રીમદાંધની ખુશામત, બીજા રોજગારની આસક્તિ, એવા એવા ચિત્તને વ્યગ્ર કરનારા વિષયોને દૂર મૂકીને જેઓ કવિતા દેવીની અનન્ય ભાવે ઉપાસના કરે છે તેમના ઉપરજ તે સુપ્રસાદની દૃષ્ટિ કરે છે અને તેઓજ પોતાના દેશીભાઇઓને સાહિત્યનાં મીઠાં ફળ ચખાડી ચિરકાળ તેમની વાહવાહ અને ધન્યવાદને પાત્ર થઇ સત્કીર્ત્તિના શિખર પર ચઢી ગંધાક્ષત પામે છે.

કાવ્યવિવેચન.

મહાભારત એ જાણે કવિઓને વર્ણન કરવા યોગ્ય વિષયોનો ભંડાર છે. પ્રેમાનંદાદિ અનેક ગુર્જર કવિઓએ અને મોરોપંતાદિ અનેક મહારાષ્ટ્ર કવિઓએ તેમજ હિંદુસ્તાનના બીજા પણ અનેક કવિઓએ તેમાંનાં જુદાં જુદાં આખ્યાનોનું ગદ્યમાં કે પદ્યમાં ભાષાંતર કરેલું છે. ભાષાન્તર કરવા કરતાં વિશેષ કારીગરીની જેમાં અપેક્ષા છે એવી કાવ્યરચના પણ અસલના વખતથી કવિઓ તેમાંથી કરતા આવ્યા છે. રામાયણ અને મહાભારત એ પૂર્વ પશ્ચિમ મહાસાગરોની શીતળ અને આનંદદાયક લહેરો કવિઓ શ્રોતાઓને ઘણા કાળથી સુખદાયક રીતે પોહોચાડતા આવ્યા છે. કાળિદાસ, માઘ, ભારવિ, શ્રીહર્ષ, ભટ્ટિ, ભવભૂતિ, વગેરે સંસ્કૃત કવિના કાવ્યના વિષયો જુઓ; પ્રેમાનંદ, વામન, મોરોપંત, સુંદર, રત્નેશ્વર, વગેરે ભાષાના કવિઓ જુઓ; અને આજના પણ ઘણા કવિઓ જુઓ. તેમને રસવર્ણનનાં આલંબનભૂત વિષયમાટે પૂર્વોક્ત ભંડાર વિના બીજું શું ઉપલબ્ધ થાય છે? આપણા વલ્લભ કવિએ પણ પોતાના વીરરસમય કાવ્યનો વિષય તેજ મહાભારતમાંથી પસંદ કર્યો છે. ભારતમાંથી વિષય લેવો એટલે કવિએ બીજું કાંઈ વિશેષ કરવાનું નથી એમ ન જાણવું. વિષય એ તો જાણે ભૂમિ છે. તે ઉપર ઇમારત તદન નવીનજ ઉભી કરવાની છે; અથવા વિષય એ જાણે સાદી લીટીઓ દોરેલી છે; તેમાં રંગ પૂરીને આંખને હરણ કરવાનું કવિને હાથે સોંપવામાં આવે છે. વિષયની રચના જો ચિત્તાકર્ષક હોય તો કવિની કારીગરી થોડી છતાં પણ તે દીપી ઉઠે છે. જેમ સાગની કેટલીક વાર્ત્તાઓ કદાચ કવિના મુખમાંથી ન નીકળતાં સામાન્ય વાર્ત્તા કહેનારના મુખથી નીકળે તોપણ તે ચિત્ત ખેંચે છે. કવિની કચાશને વાર્તાનું રચન (plot) ઢાંકીને કવિની આબરૂ જાળવે છે. પણ જ્યાં વસ્તુ નામમાત્રજ હોય અથવા વાર્ત્તાવિષય સામાન્ય કે ચિત્તાકર્ષક ન હોય ત્યાં કવિની કારીગરી-જ મનુષ્યને આહ્લાદ આપે છે, ત્યાંજ કવિનું કવિત્વ જણાય છે. મેઘદૂતમાં વિષય શો છે? દ્રૌપદીહરણમાં શો છે? અને તેજ પ્રમાણે દુઃશાસનવધમાં શો છે? કવિની વર્ણનછટાને અહીંજ ધન્ય કહેવી પડે છે કે, જે અલ્પ

વિષયના વર્ણનમાં ઘણીવાર શ્રોતાઓને કંટાળો આપવા શિવાય-આનંદ આપીને ટકાવી રાખે છે, એટલુંજ નહિ, પણ અમુક રસમાં મગ્ન કરીને તદ્રૂપ બનાવી દે છે !

દુઃશાસનવધ વિષે મરાઠીમાં પણ એક મોરોપંતે આર્યાબદ્ધ કાવ્ય લખેલું છે. પણ તેની સાથે આને ઝાઝો સંબંધ નથી; આમાં જે છે તે તેમાં નથી, અને તેમાં છે તે આમાં નથી. માત્ર કાવ્ય તરિકે બન્ને ઉત્તમ છે. ગુજરાતીમાં દુઃશાસન રૂધિરપાન વિષે બીજા કોઈ કવિએ લખેલું જાણવામાં નથી. અથવા જો વિશેષ કહિએ તો ગુજરાતીમાં વીરરસકાવ્ય અમારા જોવામાં આ બીજુંજ આવે છે.

દુઃશાસન રૂધિરપાનનો વિષય વીરરસ જમાવવાને જોઇએ તેવો યોગ્ય છે. મહાભારતમાં વર્ણેલા યોધાઓ ધર્મયુદ્ધ કરનારા તથા સત્યશીળ હતા એમ માનેલું છે. તેઓ સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા તથા પરસ્પર જયની ઇચ્છા કરવા વાળા હતા. વલ્લભે પોતાના અંતરનો વીરરસનો ઉભરો કાઢવાને ભીમ સરખા નાયક-ને પસંદ કરવામાં કવિને યોગ્ય કૌશલ્ય વાપર્યું છે એમાં શક નથી. ભારતમાં અને બહુધા પ્રાકૃત કવિઓએ ભીમનું જે રૂપે વર્ણન કર્યું છે તેમાં ભીમને ભોળો, ભુખાળવો, ક્રોધી, અદ્‌ભુત બળશાળી, એવો વર્ણવ્યો છે. વલ્લભ કવિ-એ તેને ક્રોધી, અતુલ્ય બળવાળો, દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાળો, પોતાના બળ ઉપર વિશ્વાસવાળો, શ્રદ્ધાળુ અને ભોળો વર્ણવ્યો છે. કાવ્યશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે ભીમને ધીરોદ્ધત નાયક કહી શકાય છે. વલ્લભે પ્રસ્તુત કાવ્યમાં ભીમને બહુધા તેવો કર્યો છે. બહુધા કહેવાનું કારણ એ છે કે, ધીરોદ્ધત નાયક ભોળો નહિ પણ કપટી કહેલો છે. જેમ,

मायापरःप्रचण्डश्चपलोऽहंकारदर्पभूयिष्ठः ।
आत्मश्लाघानिरतोधीरैर्धीरोद्धतःकथितः ॥ १

કાવ્યમાં, કર્ણનો રથ ઉડાવી દેવામાં ભીમ પ્રચંડ, રાત્રે ગદા લેઈને શત્રુસામે દોડવામાં ચપળ, કૃષ્ણ સાથે વાત કરતાં તેને ડરવાનું* કહેવામાં અહંકારવાળો અને દ્રૌપદી આગળ વાત કરતાં આત્મશ્લાઘાવાળો વર્ણીને ભીમને કવિએ ધીરોદ્ધત બનાવ્યો છે, એ તેના સાહિત્યજ્ઞાનનો એક પુરાવો છે.

જેવી રીતે રામાયણમાં રામને નાયક, સુગ્રીવને પીઠમર્દ અને રાવણને પ્રતિનાયકરૂપે વર્ણ્યા છે, તેવીજ રીતે અહીં પણ ભીમને નાયક, કૃષ્ણને સહાયક અને દુઃશાસનને પ્રતિનાયકરૂપે વર્ણ્યા છે. અમુક પાત્ર યોજીને સાહિત્ય શાસ્ત્રની મર્યાદામાં રહીને જ્યારે તે પાત્ર ભજવ્યું હોય ત્યારે તે શાસ્ત્રને જાણનારા પુરૂષો કવિને વિશેષ અભિનંદન આપે છે, તેવુંજ અહીં છે. કૃષ્ણ સહાયક છતાં તેણે હાથમાં હથિયાર ન ઝાલવા સંબંધી કરેલી પ્રતિજ્ઞા કવિ અહીં પણ વીસરી ગયો નથી જો કે તેની પ્રતિજ્ઞા વિષે આ ગ્રંથમાં કાંઇ ઈશારો સુદ્ધાં કરેલો નથી. કૃષ્ણને સર્વ સામાન્ય મત પ્રમાણે કપટી અને છળભેદ કરનાર તથા યુક્તિપ્રયુક્તિમાં કુશળ સહાયકરૂપે વર્ણવ્યો છે. પાંડવોનો કૈરવો સાથેનો યુદ્ધતંત્ર પોતાના બુદ્ધિપ્રભાવથી ચલાવનાર કૃષ્ણને પોતાના પ્રિય પાંડવોની પ્રતિજ્ઞાનું નિર્વહન કરવાની કાળજી સ્વાભાવિકજ હોય તે વાત કવિએ કૃષ્ણ અને અર્જુનના પ્રથમ સંવાદમાં બતાવી આપી છે એ વર્ણન એટલું તો સ્વાભાવિક અને ચમત્કૃતિજનક છે કે, મનુષ્ય સ્વભાવનું જેણે બારીક અવલોકન કર્યું હશે તેવો હરકોઇ વાચક કવિના આ આરંભને જોઇને તેને ધન્યવાદ આપ્યા વિના રહેશે નહિ. પાંડવોને જય અપાવવો એ કૃષ્ણને શિરસાસાધ્ય હોવાથી જ્યારે બીજા બધા નિશ્ચિંત ઉંઘતા હતા ત્યારે તે પોતે એકાકી જાગે છે અને યુદ્ધભૂમિમાં અહીંથી તહીં યુક્તિઓ સાધવાને રખડતા માલમ પડે છે! પાંડવો ઉપરનો કૃષ્ણનો અપ્રતિમ પ્રેમ સિદ્ધ કરી બતાવવાને કવિએ આથી હવે શું વધારે કહેવું જોઇએ!

પ્રતિનાયક દુઃશાસનનું મહાપરાક્રમ ભારતમાં એટલું બધું વર્ણ્યું નથી તથાપિ અહીં ભીમના પરાક્રમનો ચિતાર શ્રોતાના હૃદયપટમાં બેસાડવાને તેને પણ પરાક્રમી કરી દેખાડ્યો છે, એક વખત તો તે ભીમને પણ મૂર્ચ્છિત કરે છે, પણ પોતાના તે કથન તરફ શ્રોતાઓ અવિશ્વાસ ન લાવે માટે કવિ કેવું સરસ યુક્તિનું વચન બોલે છે! "દીપ દીપે મરતાં ઝળથી!" એ તો હોલવાતો દીવો તેજ મારે છે! કર્ણનું પરાક્રમ વર્ણ્યું છે તે પણ પરિણામે ભીમનેજ દીપાવવામાટે છે. અર્જુનનાયકનો પ્રતિનાયક કર્ણ છે અને દુઃશાસનનો તે સહાયક છે! કર્ણનું સ્વરૂપ ચીતરવામાં પણ વલ્લભે કચાશ રાખી નથી! અભિમાની ક્ષત્રિય વીરનું આબેહૂબ સ્વરૂપ જોવું હોય તો વલ્લભે કરેલું કર્ણનું વર્ણન વાંચવું! જો ભીમના કરતાં કૃષ્ણ અને દુઃશાસન કરતાં કર્ણ કાંઈ

ન્યૂન ગુણવાળા હોય અને કથા પ્રસંગ બહુ વિસ્તારવાળો હોય તો તેમને પીઠ-મર્દ સંજ્ઞા મળી શકત, પણ અહીં જેમ પીઠમર્દની જરૂર નથી તેમ કવિએ તેવાં પાત્ર લીધાં પણ નથી.

કાવ્યમાં કવિએ પૂરેલો રંગ ધોઇ નાખીએ તો કાવ્યના વસ્તુની રૂપ-રેખાઓ કેવી દૃષ્ટિગોચર થાય તે હવે આપણે જોઇએ. કૌરવોના પિતાઓથી આરંભી કવિ ગ્રંથનો આરંભ કરે છે. ધૃતરાષ્ટ્રના અને પાંડુના પુત્રો કેવી રીતે ઉપજ્યા તેનું ત્રુટક વર્ણન કર્યા પછી તેમની વચ્ચે યુદ્ધનો પ્રસંગ કેમ ઉપજ્યો તે બતાવ્યું છે. પાંડવો પ્રતિજ્ઞા પાળે એવા છે તે જણાવવાને અભિ-મન્યુવધ, પાર્થપ્રતિજ્ઞા અને જયદ્રથવધ વર્ણવ્યા છે. જયદ્રથનો વધ કર-વામાં તો કૃષ્ણે અર્જુનને સહાય કરી હતી પણ હું તો કોઇની સહાય લેનારજ નથી એવો ભીમનો દૃઢ અભિમાન કવિએ વર્ણવતાં શ્રોતાઓને પ્રસન્ન કરી નાખ્યા છે. તે પછી યુદ્ધભૂમિની રાત્રીનું વર્ણન, દૂતમુખથી દુઃશાસન-રૂધિરપાન વિષે ભીમની પ્રતિજ્ઞાનું કથન, કર્ણાદિકે કરેલું દુર્યોધનનું સાંત્વન, દૂતે કહેલું રૂધિરપાનની પ્રતિજ્ઞાનું કારણ, ભીમે સભામાં કરેલી પ્રતિજ્ઞા વિષે કૃષ્ણનો વિચાર, દ્રૌપદીને સાધનભૂત કરીને ભીમના ક્રોધનું ઉદ્દીપન, દ્રૌપદી અને ભીમનો વાક્કલહ, ભીમનું રાત્રે શત્રુ પ્રતિ દોડવું, કૃષ્ણે કરેલું ભીમનું નિવર્તન અને તેમાં કૃષ્ણની ચમત્કારિક યુક્તિ, પ્રભાતનું વર્ણન, કર્ણકૃત હસ્તી-વ્યૂહ, કૃષ્ણકૃત સિંહવ્યૂહ, વ્યૂહમાં ભીમને છેલ્લો રાખવામાં કૃષ્ણની યુક્તિ અને પ્રપંચ, ભીમકૃત શિવસ્તુતિ, વ્યૂહમાં છેલ્લા રહેવામાં ભીમની દિલગીરી, યુદ્ધ પ્રસંગ, સુયોધનસેનપરાજય, કર્ણ ભીમનું યુદ્ધ, દુઃશાસન અને ભીમનું યુદ્ધ, ભીમે કરેલું દુઃશાસનનું રક્તપાન, અને ઉપસંહાર, એ રીતે ગ્રંથનો વિષય સમાપ્ત થાય છે. એ વિષય એવો એક બીજા સાથે સંકળાયલો છે તથા તે એવો ક્રમવાર ગોઠવ્યો છે કે તેમાંથી અમુક વિષય તો શું પણ અમુક પદ્ય ઉપાડી લેવાથી તુરત સંબંધ તૂટી જાયછે એ આ આખ્યાનની વસ્તુ સંકળના-નું ચાતુર્ય છે. ગ્રંથમાં રૂધિરપાનરૂપ ઉપક્રમ અને ઉપસંહારની એકરૂપતા, વીરરસ વર્ણનનો એક સરખો અભ્યાસ, મહાભારતાદિમાં વર્ણેલા એ વિષય કરતાં નવીન રીતે વસ્તુસંકળના રૂપ અપૂર્વતા, પ્રભાતવર્ણનાદિ અર્થવાદ, અને કૃષ્ણ સહાય, ભીમનું શૂરત્વ, વગેરેના રસમય વર્ણનથી ગ્રંથના નામનું નિર્વહન કરવારૂપ ઉપપત્તિ, એ સઘળું પરીક્ષકની દૃષ્ટિથી જોઇને આપણે

વલ્લભને ધન્યવાદ આપ્યા વિના રહી શકતા નથી ! છૂટક છૂટક કવિતા કરવી અથવા જેમાં વસ્તુસંકળના રૂપ ચાતુર્યની અગત્ય નથી એવા એકાદ ખંડકાવ્યને વિસ્તારવું તેના કરતાં આમ કેવળ સરસ વસ્તુનું એક ખાજું બનાવવું અથવા કેવળ સુવર્ણથી પટ નિર્માણ કરવું એ મહાકુશળ કારીગરનું કામ છે એમાં સંદેહ નથી ! વલ્લભના આ કાવ્યને જો કોઇ કવિ હોઇને વર્ણવવા ધારે તો તે ખાંડના ખાજા શિવાય બીજું શું કહે ? અસ્તુ. કાવ્યના વિષયને આમ બતાવ્યા પછી તે વિષયને કવિએ શી રીતે શણગાર્યો છે તે ઉપર આપણે નજર કરીશું. પણ તે પહેલાં એ કવિ પોતાના કાવ્ય વિષે શું કહે છે તે જોઇએ. કવિના ચરિત્રમાં આપણે જોઇ ગયા કે જે વીર કવિના આ વીરરસ કાવ્યનું આપણે અવલોકન કરીએ છીએ તે મહાકવિ પ્રેમાનંદનો પુત્ર હતો. તેમ દ્રૌપદીહરણમાં લખેલા પ્રેમાનંદ ચરિત્રથી આપણા જાણવામાં છે કે તેણે પોતાના પુત્ર વલ્લભને હિંદી જેવી કવિતા કરીને ગૂજરાતીભાષાનું સાહિત્ય વધારવા આજ્ઞા કરી હતી. તે વલ્લભે આ કાવ્યરૂપ આખ્યાન લખેલું છે. હિંદી સાહિત્યનો સારો અભ્યાસ કરીને તેમાંના કાવ્યગ્રંથો જેવો ગ્રંથ લખવાની ઇચ્છાથી તેણે આ આખ્યાન લખ્યું હોય એમ તેના ગ્રંથની નિરીક્ષા કરવાથી જણાય છે.

કવિ પોતાના ગ્રંથને આખ્યાયિકા નામ આપે છે (જુઓ કવિત ૧૩મું) આખ્યાયિકાનું લક્ષણ સાહિત્યકાર લખે છે કેઃ—

आख्यायिकाकथावत्स्यात्कवेर्वंशादिवर्णनम् ।
अस्यामन्यकवीनांचवृत्तंगद्यंक्वचित्क्वचित् ॥
कथांशानांव्यवच्छेद आश्वासइतिबध्यते ।
आर्यावक्त्रापवक्त्राणांछंदसायेनकेनचित् ॥
अन्यापदेशेनाश्वाममुखेभाव्यर्थसूचनम् ।

અર્થ—"જેમાં કથાની પેઠે કવિના વંશ વગેરેનું વર્ણન હોય તેને આખ્યાયિકા જાણવી. વળી એમાં કોઈ કોઈ બીજા ઠામે કવિઓએ કરેલા છંદ કે ગદ્ય હોય છે. એની કથાના વિભાગને "આશ્વાસ" નામ આપેલું હોય છે, તેમાં આર્યા, વક્ત્ર, કે અપવક્ત્ર, એ છંદોમાંથી ગમે તે છંદથી રચના કરી હોય

છે તથા તેમાં બીજાના અપદેશથી આશ્વાસના આરંભમાં ભાવિ કથાના અર્થનું સૂચન કર્યું હોય છે. "

આમાં કવિના વંશાદિનું વર્ણન છે; પેહેલાં તેર કવિતમાં તે જણાય છે. પણ બીજા કવિઓનાં વૃત્ત એમાં કોઇ ઠામે નથી, ગદ્ય પણ કોઇ ઠામે નથી, કથાના અંશનો વ્યવચ્છેદ પણ 'આશ્વાસ' કે એવા બીજા કોઇ નામથી કર્યો નથી, આર્યા, વક્ત્ર, અપવક્ત્રને ઠામે કવિત, દુમિલા, સવૈયા, કિરીટ, વગેરે છંદોથી ગ્રંથ બાંધ્યો છે, અને આશ્વાસના આરંભમાં બીજાના અપદેશવડે ભાવિકથાનું સૂચન પણ નથી. ત્યારે એને આખ્યાયિકા નામ ઘટે છે કે કેમ ? દંડી કહે છે કે,—

" अत्रैवांतर्भविष्यन्तिशेषाश्चाख्यानजातयः । "

અર્થ—" આખ્યાનની બીજી જાતિઓનો આમાંજ સમાવેશ થઈ જશે. "

એ ઉપરથી જણાય છે કે આખ્યાનની બીજી પણ જાતિઓ છે. ગમે તે જાતિઓ હોય પણ ઉપર કહેલું આખ્યાનનું સામાન્ય લક્ષણ તો તેમાં હોવુંજ જોઇએ. અને ન હોય તો વલ્લભકૃત દુઃશાસન રૂધિરપાનાખ્યાન એ આખ્યાનજ છે કે કોઇ કાવ્ય રચનાથી સંયુક્ત ગ્રંથને તેણે વિનયની ખાતર એવું સાધારણ નામ આપ્યું છે ? ગ્રંથનું ૧૧ મું કવિત જુઓઃ તે કહે છે કે,—

" નામ કાવ્ય રાખી કે'વું આ તો મારૂં કાવ્ય કાવ્ય,
એ તો રૂપ સાકરનું લઈ કીર્ત્તિ ગાવી છે;
મહાકાવ્ય મહાકાવ્ય લખ્યાં લખ્યાં મહાકાવ્ય,
મુખથી જણાવે મૂઢ શોભા તો ગુમાવી છે;
નાટકનાં ચેટક તો લાગે ખેટક શો થયો,
ભલે દેવગિરા હોય મહત્તા ગુમાવી છે;
પારસ વિના ઉચ્ચાર અડકી સુવર્ણ કરે,
મન શીખ એહ ધારી કવિતા ફુલાવી છે. "

આ ઉપરથી કવિ પોતાના કાવ્યને કાવ્ય કહીને સ્વપ્રશંસા કરવાથી દૂર રહ્યો છે અને સાદું આખ્યાન નામ આપી તેને તેનું યથાર્થ નામ આપવું રસજ્ઞને માટે બાકી રાખે છે. ત્યારે આપણે તે ગ્રંથમાં કાવ્યનાં લક્ષણો છે કે કેમ તેની નિરીક્ષા કરીએ. એ સર્ગ બંધ મહાકાવ્ય તો નથી, તેમ તેમાં સર્ગ જેવું કાંઇ વિભાગદર્શક પણ કવિએ લખ્યું નથી. જો આપણે તેના ભાગ પાડી શકીએ તો તે માત્ર આ રીતે હોઇ શકે. પ્રથમ ૫૭ મનહરમાં કવિએ ગ્રંથના વિષયનો ઉપોદ્ઘાત લખીને તે દ્વારા ઉત્સાહસ્થાયિભાવ ચિતર્યો છે. પછી ૫૦ ઇંદ્રવિજયમાં ભીમની પ્રતિજ્ઞાનું તેને સ્મરણ કરાવવા સંબંધી લખીને તે દ્વારા વીરરસના આલંબન ઉદ્દીપન વિભાવ ચિતર્યા છે. પછી ૫૦ ઘનાક્ષરી કવિતમાં કથા ને યુદ્ધ પ્રસંગ સુધી લાવી મૂકીને તે દ્વારા વીરરસના અનુભાવ વર્ણવ્યા છે. પછી ૫૦ ભુજંગી છંદમાં વ્યૂહરચના અને યુદ્ધપ્રસ્તાવ વર્ણ્યો છે કે જે તે પછીના વિભાગમાં વર્ણાતા વીરરસને ઉપકારી થઇ શકે. પાંચમા વિભાગમાં ૫૧ દુમિલા છંદથી ભીમનું મહાપરાક્રમ વર્ણીને વીરરસ વરણવ્યો છે. ૬ ઠ્ઠા વિભાગમાં ૨૪ કીરિટ છંદ લખીને રૌદ્રબીભત્સાદિક રસોને વ્યભિચારીરૂપે વર્ણીને ઉપસંહાર કર્યો છે. ૭ મા વિભાગમાં સાત મનહર છંદમાં કૃષ્ણની કાંઇક વિચિત્રરૂપે સ્તુતિ કરી ગ્રંથ સમાપ્ત કર્યો છે. આવી રીતે સાત જાતના છંદઃસમુદાયથી વિભાગ પડે છે તેને જો કવિએ સર્ગનું નામ આપ્યું હોત તો આપણે તેને કાવ્ય કહેવાને ખંચાત નહિ. પણ સર્ગ એજ કાંઇ કાવ્યનું ઉપલક્ષણ નથી. આ ગ્રંથમાં આદિથી તે અંતલગી વીરરસ એવો તો શુદ્ધ ભર્યો છે કે વાંચનારનું ચિત્ત તેમાંજ એકાગ્ર થઇ જાય છે. રસ એજ જો કાવ્યનું જીવન હોય, અને ધ્વનિભૂત રસ કાવ્યમાં જે ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરે છે તેવા કાવ્યનેજ આપણે વાસ્તવિક કાવ્ય કહેતા હોઇએ તો આ ગ્રંથ એક અનુત્તમ કાવ્ય છે એમાં કાંઇ સંદેહ નથી. વલ્લભકવિ રસમા મગ્ન થઈને કાવ્યના બીજા ગુણોને વીસરી ગયો છે એમ પણ નથી. જેથી કરીને આ ગ્રંથ એ સરસ કાવ્યનો દેખાવ આપે છે તે એજ કે તેમાં કાવ્યને ઘટે તેવાં બીજાં વર્ણનો છે. જે પ્રસંગ ટૂંકાવવા ધાર્યા છે તે તેણે વાંચનાર રંજન થાય તેવી રીતે ટૂંકાવ્યા છે. જુઓ કવિત ૧૪—૧૭ એમાં પાંડવોની ઉત્પત્તિથી તે યુદ્ધ પ્રસંગ સુધી વર્ણન કરી જવામાં કેવી ઉત્તમ છટા દેખાડી છે! એમાં રાત્રીવર્ણન, પ્રભાતવર્ણન, ક્રોધવર્ણન, કૃષ્ણમાહાત્મ્યવર્ણન, શિવસ્તુતિનું અષ્ટક, વગેરે પ્રસંગો પણ વર્ણ્યા છે, અને તે પણ સમગ્રપણે વીરર-

સૌને ઉપકારક થઇ શકે તેમજ વર્ણ્યા છે. એ ઉપરથી સમજાય છે કે, આ ગ્રંથને દુઃશાસનરૂધિરપાન આખ્યાન કહેવા કરતાં દુઃશાસનરૂધિરપાન કાવ્ય નામ વધારે સુઘટિત છે.

હિંદી કાવ્યો વાંચીને તેના જેવી કવિતા ગુજરાતી ભાષામાં કરવાને આ કવિને પિતાએ કરેલી આજ્ઞા તેણે બરાબર પાળી છે એ તેના આ કાવ્યથી જણાઇ આવે છે. ગ્રંથ વાંચતાં જણાશે કે તેણે હિંદી જેવી ઢબછબ કવિતામાં આણી છે. તેના જેવા શબ્દપ્રયોગ પણ કર્યા છે, અને વિશેષમાં તેના જેવી શબ્દવિકૃતિ પણ કરી છે. કવિએ જે શબ્દવિકૃતિ કરીછે તેમાટે આપણે ખુશી થતા નથી કેમકે તે આપણને ઇષ્ટ નથી અથવા આપણા સર્વેના મત પ્રમાણે તે યોગ્ય પણ નથી, તથાપિ શબ્દાલંકાર ઉપર ઘેલા થઈ ગએલા કવિરાજએ કદાચ કોઈ ઠેકાણે પ્રાસ ન મળતો હોય કે જોઇતો વર્ણન આવતો હોય ત્યાં તેમાં કાંઇક ફેરફાર કરીને લખે તો તેટલા ઉપરથી તેના રસપૂર્ણ ગ્રંથને કે તેને આપણે દૂષિત કરવાને સમર્થ નથી. આ કવિએ શબ્દાલંકારના બધા પ્રકાર યોજી બતાવ્યા છે. એટલે પ્રસંગોપાત તે તે શબ્દાલંકાર ગ્રહણ કરીને કવિતાની વાણીમાં માધુર્ય ઉત્પન્ન કરવાને જોઇતો શ્રમ કર્યો છે. શબ્દાલંકાર એ પ્રસ્તુત કાવ્યનું એક મોટું ઉપલક્ષણ છે, માટે તે વિષે બે શબ્દ વિશેષ કહેવા જરૂર ધાર્યા છે. ઘણાક પંડિતો એમ માને છે કે શબ્દાલંકારનેમાટે યત્ન કરીને અર્થ બગાડવો અથવા પ્રાસનેમાટે અટકાને અર્થ ફેરવવો તેના કરતાં બિલકુલ શબ્દાલંકાર ન યોજવા એજ ઠીક છે. કેટલાક કહેછે કે શબ્દાલંકાર એ જાણે કવિતાસ્ત્રીનું કૃત્રિમ ઘરેણું છે, અર્થાલંકાર એ જાણે તેનું ઇશ્વરદત્ત સૌંદર્ય છે, અને રસ એ જાણે તેની ચેતનતા છે. કેટલાક કહેછે કે સ્થૂળબુદ્ધિના સામાન્ય મનુષ્યોને રીઝવવાનેજ શબ્દલંકાર સાધનભૂત છે, સૂક્ષ્મબુદ્ધિના મનુષ્યોને રીઝવવાનું સાધન અર્થાલંકાર છે અને રસજ્ઞને રીઝવવાનું સાધન રસ છે. એમ વિધવિધ કલ્પનાઓ પંડિતો કરેછે અને તે સર્વેનો અમે અનાદર કરતા નથી કે આદર પણ કરતા નથી. કેમકે કાવ્યનું સ્વરૂપ બાંધનારા મહાકવિઓએ જે કાંઇ તે સંબંધમાં કહેલું છે તે, એ સઘળાનો નિર્ણય ઝટ કરી આપે છે. જયદેવ કહે છે કે–

अङ्गीकरोतियः काव्यंशब्दार्थावनलंकृती ।
असौनमन्यतेकस्मादनुष्णमनलंकृती ! ॥

અર્થઃ—"જે પુરૂષ એમ કહે છે કે જેમાં શબ્દના અને અર્થના અલંકાર ન હોય તથાપિ તે કાવ્ય છે, તો તેવો પંડિત (!) પુરૂષ અગ્નિને ઉષ્ણતા-રહિત શામાટે નથી માનતો ?" અર્થાત્ અગ્નિ જેમ ઉષ્ણતા રહિત હોવો અસંભાવ્ય છે તેમ શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર રહિત કાવ્ય હોવું પણ અસંભાવ્ય છે. વારૂ, શબ્દાલંકાર શું વાણીમાં મધુરતા નથી ઉત્પન્ન કરતા ? જો કરેછે તો તેવું અલંકાર વિરહિત કાવ્ય તે રચનારની અશક્તતા નથી બતાવી આપતું ? શબ્દ પકડતાં અર્થ નાસે છે અને અર્થ પકડતાં શબ્દ નાસે છે, એવી સ્થિતિથી કંટાળેલા કવિઓ શબ્દાલંકારહીન કવિતા કરેછે અથવા તો મહાકલ્પનાના તરંગમાં તરતા મહાભારત જેવાં મહાકાવ્ય કરનારા શબ્દા-લંકારને ખોળવાની દરકાર કરતા નથી, એ વાત શું ખોટી છે ? વલ્લભે જો એમજ ધાર્યું હોત કે મારે શબ્દો બગાડવા વિના શબ્દાલંકાર આણવા છે તો તે નજ આણી શકત એમ કહી શકાતું નથી; પણ તેણે હિંદી કવિતાઓમાં તેમ થતું ઠામ ઠામ જોયેલું છે તેથી તેવો તે વિચારજ શું કરવા કરે ? જુઓ પૃષ્ઠ ૧૪૨ છંદ ૨૦૪ મો.

અકામા થયા કૃષ્ણની ઈચ્છી કામાં,
ન સામા થયા શે કિધા'તા ઉધામાં;
ન રામા થયા રે ! થયા મૂઢ રામાં,
દદામા દિયો શું બની મર્દ શામાં.

આ કવિતામાં ચરણઅંત્યસ્વર ઉપર અનુસ્વાર શું કરવા જોઇએ ! હિંદુસ્તાની કવિતામાં તેવું જોએલું માટે તેણે તેમ રાખ્યું છે; પણ શબ્દ-વિકૃતિ તેમાં થઈ નથી, જો કે શબ્દવિકૃતિ નજ થવા દેવી એવું તે કાંઇ ધારી બેઠો નહોતો. હિંદી કવિઓ શબ્દવિકૃતિ કેવી કરેછે તે આ એક વીણસાગરનોપ્ર છંદ વાંચવાથી જણાશે.

रथोद्धता.

"हे अनंत फंदन बरूथनी, नीड ठोर जिहि रेसमी तनी;
जातारूप परचंड दंड हे, नीक जट्ट हाटकं जुइंड हे.
झल्लरीय जरतार छत्रियं, झीन झबे मानिक जरत्रियं;
नीमि बांक कुबजं सुरूपियं, बाज केक वृषभं सजोहियं.
तास झूल मखतूल झूलितं, भ्रंत सूर चकडोल भूलितं;
चंग सोर घुवरी घनी बजे, जूथ नृत्य अछरं मनो सजें.
रंग रंग सोहित पताकियं, मानुं धाम कर्द्दम प्रभा कियं;
मध्य चाप इषुधि सुभाजितं, के अमाति उमराउ राजितं."

આમ જ્યારે કવિઓ કરતાજ આવ્યા છે ત્યારે શું કરવા વલ્લભને દોષ આપવો ? એ તો એમજ માની બેઠેલો કે,

वाक्यंरसात्मकंकाव्यंदोपास्तस्यापकर्पका ।
उत्कर्षहेतवःप्रोक्तागुणालंकाररीतयः ।

અર્થ:—રસયુક્ત વાક્ય એજ કાવ્ય છે. અશ્લીલાદિ દોષ તે રસને કમી કરનારા છે માટે બને ત્યાં સુધી વર્જવા અને શ્લેષાદિક ગુણ, ઉપમાદિ અલંકાર, અને પાંચાલી આદિક રીતિઓ, એ રસની વૃદ્ધિ કરવાના હેતુઓ છે, માટે બને ત્યાં સુધી તેમની યોજના કરવી. આ કાવ્યમાં રસાત્મક વાક્યતા તો છે એ આપણે પાછળ કહી ગયા છીએ, અને દોષો બન્યા ત્યાં સુધી વર્જ્યા છે. ચંદ્રાલોકના કર્ત્તાએ શ્રુતિકટુ, અપ્રયુક્ત, અસમર્થ, અનુચિતાર્થ, નિરર્થક, અવાચક, અશ્લીલ, સંદિગ્ધ, ગ્રામ્ય, ક્લિષ્ટ, વિરૂદ્ધ, લુપ્ત, ન્યૂન, અધિક, કથિત, સંકીર્ણ, પુનરૂક્ત, દુષ્ક્રમ, વગેરે આશરે ૫૦ દોષ બતાવ્યા છે. તે સર્વેથી રહિત કાવ્ય કરવાને ઘણા ઘણા સંસ્કૃત ભાષાના કવિઓ પણ સમર્થ થયા નથી તો પછી ગૂજરાતી ભાષામાં કાવ્ય લખનાર વલ્લભના દોષ શોધવા બેસવાનો આ પ્રસંગ નથી, પણ જો તેના કાવ્યમાં રસના ઉત્કર્ષના હેતુ એવ

ગુણ, અલંકાર, અને રીતિઓ હોય તો કાવ્યરૂપે આપણે એ ગ્રંથનો આદર. કરીશું. જેમ દુઃશાસન અને ભીમનું યુદ્ધ વર્ણવતાં કવિ લખે છે કે,—

દુમિલા.

પૃથિવી કરિણી કરિ બે લડતા,
વર બાણથી હાણુ અપાર કરે;
ભીમસેન ઉતાવળથી વિચરી,
ક્ષુર નામક બાણથી હોંસ હરે;
ધનુ ને તનુ કાપી લલાટ વિષે,
શર સારથિ શાંત રણાંગ સરે;
તવ ક્રોધ કરી કર શસ્ત્ર ગ્રહી,
સ્તન બાર શરે કરી ભીમ ભરે. ૨૫૧

આ છંદમાં પૃથ્વીને હાથિણીનું રૂપ આપ્યું છે, અને ભીમ તથા દુઃશાસનને બે હાથીનું રૂપ આપ્યું છે, માટે એ રૂપક નામે અર્થાલંકાર છે. પૃથ્વી હાથણીને માટે યુદ્ધ કરનારા ભીમ તથા દુઃશાસનને હાથી રૂપે વર્ણીને કવિએ તેમનો યુદ્ધમાં અતિ ઉત્સાહ એવો સ્પષ્ટ વર્ણ્યો છે કે વાંચનાર તત્કાળ સમજી જાય છે. આ **પ્રસાદ** નામે ગુણ છે. પ્રસાદ ગુણનું લક્ષણ જયદેવ કહે છે કે,—

यस्मादंतःस्थितःसर्वःस्वयमर्थोवभासते ।
सलिलस्येवसूक्तस्यसप्रसादइतिस्मृतः ॥

જેમ નિર્મળ પાણીમાં નાખેલો પદાર્થ તેની મેળે સ્પષ્ટ દેખાય છે તેમ જે રચનાવડે કવિના વચનમાં રહેલો સઘળો ભાવવ્યંજનાદિ અર્થ પોતાની મેળે માલમ પડે તેને પ્રસાદગુણ કહે છે. વળી,

ભુજંગી.

શકુની ગુમાની વદે વ્યર્થ વાની,
જમે સારી વાની અભિમાની માની;
હરિને તિ નંદે સુરો સર્વ વંદે,
ફસાયો શું ફંદે અજાનંદ કંદે. ૨૦૧

આ છંદમાં વર્ણોનું સરખાપણું છે માટે **સમતા** નામે ગુણ છે "समताल्पसमासत्ववर्णाद्यैस्तुल्यताथवा" અલ્પ સમાસ હોય કે અક્ષરો વગેરેની સમાનતા હોય ત્યાં **સમતા** ગુણ સમજવો." વળી દ્રૌપદી પાસે દાસી અંગરાગ વગેરે લાવે છે તે ન લેતાં દ્રૌપદી દાસીનો તિરસ્કાર કરે છે. આ વર્ણવતાં કવિ લખે છે કે,-

ઇંદ્રવિજય.

ક્રોધથી દ્રૌપદી તો સુણિ ભાખત,
જા અલિ જા અલિ જાજ અબોલા;
રંજન ભંજન કેમ કરૂં અમિ,
કંજન ગંજન જાણું અમોલા;
અંજન ખંજન શાં ચલવું ચખ,
વ્યંજન રંજન વાગ્ય વરોલા !
વલ્લભ દુલ્લભ છે દિન છે દિન,
સુલ્લભ સુલ્લભ તોરિ અતોલા. ૯૧

આમાં છેકાનુપ્રાસની રીતિથી જે અક્ષરોની પુનરૂક્તિ કરી છે તે મનને પીગળાવે એવી છે માટે એ **માધુર્ય** નામે ગુણ છે. ચંદ્રાલોકકાર કહે છે કેઃ—

"माधुर्यंपुनरुक्तस्यवैचित्र्यंचारुतावहम् ॥"

"પુનરૂક્તિ કરેલા વર્ણોનું સુંદરતા યુક્ત જે વૈચિત્ર્ય તેને **માધુર્ય** નામે ગુણ કહે છે". એજ કવિતામાં વૈદર્ભી રીતિ પણ રહેલી છે. રસાદિકને ઉપકાર કરનારી શબ્દોની રચનાને રીતિ કહે છે. સંસ્કૃત કાવ્ય શાસ્ત્રીઓએ ચાર પ્રકારની જૂદી જૂદી શબ્દોની રચનાને જોઇને તેને ચાર ભાગમાં વેંહેચી નાખી છે. તે વૈદર્ભી, ગૌડી, પાંચાળી, અને લાટી એવા નામથી ઓળખાય છે. વૈદર્ભી રીતિનું લક્ષણ સાહિત્યદર્પણકર્ત્તા લખે છે કે,—

माधुर्यव्यंजकैर्वर्णैरचनाललितात्मिका ।
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वावैदर्भीरीतिरिष्यते ॥

"માધૂર્ય સૂચક વર્ણોવડે સુંદર શબ્દરચના કરેલી હોય, પછી તે વર્ણોની આવૃત્તિ થોડી હોય કે ન હોય, તો પણ તેને વૈદર્ભી રીતિ કહે છે."

આ રીતે પ્રસ્તુતકાવ્યની નિરીક્ષા કરતાં તેમાં રસ, અલંકાર, ગુણ, રીતિ, વગેરેની યોજના યથાયોગ્ય દેખાય છે, વળી તેમાં સર્વ ગુર્વક્ષર, સર્વ લઘ્વક્ષર, ચિત્રકાવ્ય, વગેરેની પણ રચના પ્રસંગોપાત્ત કરેલી છે, જે કાવ્ય વાંચનારને જણાશે. એ સઘળા ઉપરથી આપણે આપણા મહાકવિ પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભની કાવ્યરચનાનેમાટે તેને અભિનંદન ન આપવું જોઇએ શું ? વલ્લભના આ ગ્રંથનું વિવેચન કરીને માત્ર અમે વાચક વર્ગને જે બતાવી આપવા માગીએ છીએ તે એજ કે ગુજરાતી ભાષામાં વીરરસ પ્રધાન ઉત્તમ કાવ્યના ગુણોએ યુક્ત કાવ્ય થયાં છે અને પ્રસ્તુતકાવ્ય તેમાંનું એક છે. જૂના કવિઓએ કરેલાં હજી એવાં ઘણાં કાવ્યો છે કે જેની સ્પર્દ્ધા કરવાને આજના કવિઓ પોતાના કોઇ પણ કાવ્યથી હજી સમર્થ થયા નથી, એમ આ કાવ્ય ખુલ્લી રીતે બતાવી આપેછે. આજના કવિઓના ગ્રંથો આપણી દૃષ્ટિ સમીપ પડેલા છે. તેમાંનો એક ઉપાડીને હાથમાં લ્યો અને તેને સાહિત્યના નિયમો પ્રમાણે રસજ્ઞતાની કસોટી પર કસી જુઓ. જેને જોઇને આ વીરરસકાવ્યને દૂર મૂકીએ એવું કોઈ આપણી નજરે ભાગ્યેજ ચઢશે. આજ સુધી થયેલા અર્વાચીન કવિઓના ગ્રંથોને વખોડવાનો અમારો આશય નથી, પણ વાંચનારના હૃદયને પૂરી રીતે ભેદે એવું વલ્લભના સરખું કાવ્ય કયાં છે ! આવાં કાવ્યો વાંચીને આપણા ઉછરતા કવિઓ રસમય કવિતા કરવા આદર કરશે તો આશા છે કે હમણા જે વિવાહના મંડપ જેવી આપાતતો રમણિય કવિતા થવા લાગી છે તે મટીને શ્રીમન્ત મહારાજા સાહેબના રાજમેહેલ જેવી દૃઢ અને સુંદર કવિતાથી ગૂજરાતી ભાષાને તેઓ શોભાવી શકશે. શ્રીમંત સરકાર સયાજીરાવ મહારાજા સાહેબે આપેલા ઉદાર આશ્રયથી આ પ્રાચીન કવિરત્નો પ્રકાશમાં આવી પોતાના કાવ્ય પ્રકાશથી ગૂજરાતી સાહિત્યને શોભા આપે છે તેથી ગૂજરાતી ભાષાનો અભ્યુદય ઇચ્છનાર પ્રત્યેક પુરૂષે આનંદ પામવાનો છે. હવે શ્રીમન્મહાકવિ પ્રેમાનંદસુત વલ્લભના આ વીરરસ કાવ્યની પ્રશંસારૂપ પુષ્પાંજલિ અને પ્રણામ અર્પણ કરી અમારૂં વિવેચન સમાપ્ત કરીએ છીએ.

ઇંદ્રવિજય.

વલ્લભની કવિતા સવિતા સમ,
શ્રોતૃતણાં મનપંકજ ખોલે;
સત્ય વિના દુરમત્યની પેઠ કુ—
મત્યથી જેહ અસત્ય ન બોલે;
દીનપણું ન ધરે મનમાં જન—
માં જઈ ન્યાય સ્પૃહા તજિ તોલે;
પક્કડ વલ્લભશુ રહિ અક્કડ,
છક્કડ ખાઈ કવિ ચખ ચોળે. ૧

વસંતતિલકા.

ભાષા સમાન કવિતા, ગુજરાતી વાણી,
શ્રોતાજને સરસ વલ્લભની વખાણી;
શબ્દો ધર્યા કંઈક યાવની ઠામ ઠામ,
તેથી કરો સકળ વલ્લભને સલામ. ૨

श्रीजगदीश्वरायनमः

वल्लभकृत

दुःशासनरुधिरपान आख्यान.

પ્રેમાનંદાયનમઃ

કવિત.

પ્રેમને કે આનંદને, કે પરમાનંદ નમું,
નમું કવિભૂષણને, કે પ્રતાપવાનને;
કૃષ્ણસુત પ્રેમાનંદ, કે રામચરણ શિષ્ય,
વેદપાઠી આગમના, નમું પ્રેમપાનને;
ચાતુરવીંશીમણિને, કે માધવમિત્ર નમું,
રત્નગિરા ગુર્જરને, નમું રૂડા વાનને;
નમું નમું નમું કથું, કયે અંગે નમું જઈ,
વલ્લભ કવીશ તોય, ધારૂં ના એશાનને. ૧

---

૧ પ્રેમાનંદ મહાકવિનો પુત્ર કવિ વલ્લભ દુઃશાસનવધ નામે વીરરસ કાવ્ય રૂપ આખ્યાન આરંભતાં પ્રથમ શિષ્ટ સંપ્રદાય પ્રમાણે ગુરૂને નમસ્કાર રૂપ મંગળાચરણદ્વારા પ્રેમાનંદની સ્તુતિ કરતાં લખે છે કે, પ્રેમને ઈ૦—હું મારા પિતા અને ગુરૂ પ્રેમાનંદને નમું, નમું, નમું (વારંવાર નમું) એમ કહું છું તો ખરો પણ તેને કયે અંગે જઇને નમું તે મને સમજાતું નથી. કેમ સમજાતું નથી? તેનાં ઘણાં અંગ હોવાથી. તે અંગ કહે છેઃ પ્રેમને ઈ૦— પ્રેમાનંદ શબ્દનો વિગ્રહ કરતાં પ્રેમ અને આનંદ એ અંગ જૂદાં થાય છે તેમાંના પ્રેમ અંગને નમું કે આનંદ અંગને નમું? અથવા લોકો તેને પરમાનંદ પણ કહે છે તે અંગને નમું? અથવા તે કવિના ભૂષણ રૂપ છે, પ્રતાપવાન છે, કૃષ્ણ-

આનંદમયયાચના.

કામવીર યુદ્ધ આવ્યો, પુષ્પબાણ સાથ લાવ્યો,
યુદ્ધ વાર વાર કીધું, યોદ્ધને ફ્રેડાવવા;
ક્રોધ સાહ્યકારી સથ્થ, રક્ત વર્ણ ભલ હથ્થ,
માર માર એ ઉચાર, ધારતો લજાવવા;
લોભ પાશ લેઇ ઉભો, જેણ વિધ વિધ દુભ્યો,
મોહ માયા અસિ ગ્રહી, દેતો ના ચસાવવા;
મત્સર આયુધ સર્વ, સજી બેઠો ધરી ગર્વ,
પ્રેમાનંદ વલ્લભનો, ના દેતોજ ફાવવા. ૨

સુત છે, રામચરણ મહાત્માના શિષ્ય છે, વેદપાઠી છે, આગમ (શાસ્ત્ર)ના પ્રેમાત્મક પાન કરનાર છે. ચાતુરવિંશી (ચોવીશા જ્ઞાતના બ્રાહ્મણોમાં) મણિરૂપ છે, માધવ નામે શેઠિયાના મિત્ર છે, (અથવા માધવ-વિષ્ણુના મિત્ર—ભક્ત છે) ગુજરાતી ગિરા (વાણી)ના રત્ન છે, રૂડા વાન(વર્ણ)વાળા છે, એમાંથી હું એમના કયા અંગને નમું ? તોય હું કવિઓનો દાશ વલ્લભ તેમને નમું છું તથાપિ તેમનું એશાન (ઉપકાર) તો નથીજ ધારતો. (કેમકે ફ્રક્કડ છું.) નમસ્કારના વિષયનો સંદેહ વર્ણ્યો છે માટે **સંદેહાલંકાર.** પોતાને મોઢે પોતાની સ્તુતિ તો આવા ફક્કડ કવિ કરે. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પણ કવિઓ એમ લખી ગયાછે. જુઓ ભારતચંપૂ. તેના કર્ત્તા અનંત કવિ કહે છે કે, "आचांतवैरियशसाममृतोर्मिलानांवाचामनंतसुकवेर्वसुधेवमौल्यम्"—શત્રુઓના યશને પી જનારી અને અમૃતની લેહેરોવાળી **સત્કવિ** અનંત ભટ્ટની વાણીની આખી પૃથ્વી એજ કીમત છે !

૨ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં વીરરસ વર્ણવ્યો છે એમ સૂચવનારૂં વસ્તુનિદર્શનાત્મક મંગળાચરણ કરવાની સાથે પોતાના પિતા કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, અને મત્સર, એ પંચ રિપુને જીતનારા—ઇંદ્રયજિત છે તે બતાવીને સ્તુતિ કરે છે: કામ ઇ૦—વલ્લભનો ગુરૂ (પિતા) પ્રેમાનંદ કામાદિને ફાવવા દેતો નથી. કામાદિકની પાસે સાધન નહિ હોય એમ પણ નથી; કેમકે કામવીર યુદ્ધ કરવાને આવ્યો તે પોતાની સાથે પુષ્પ રૂપી બાણ લાવ્યો છે, અને તે યોધ (પ્રેમાનં-

નીતિનામ નારી સાહ્ય, કામ મારિયો કરાળ,
શાંતિ શાંતિ શાંતિ ભાખી, ક્રોધમૂળ કાપતો;
અજાચકવ્રત ધારી, લોભને લગાવી લાત,
મોહ મિથ્યા સર્વ માની, વીર્ય તેનું માપતો;
મત્સરને મારી કાઢ્યો, રીતિ સારી સર્વ ધારી,
વધેર્યા વિના આયુધ, પંચ વીર તાપતો;
આનંદ આનંદ આણી, યાચના કરૂં હું તેથી,
વલ્લભ કવીશ તોય, રાખું એક રાપતો. ૩

દ)ને હઠાવવા તેની સાથે વારંવાર યુદ્ધ કર્યું છે. તેની સથ્થ (સાથે) સાહ્યકારી રક્તવર્ણનો ક્રોધ પણ છે, તેના હથ્થ (હાથ)માં ભલ્લ (ભાલો) છે અને તે પણ પ્રેમાનંદને લજાવવા (પરાજિત કરવા) માર માર ઉચ્ચાર કરે છે. લોભ નામે શત્રુ પાશ (ફાંસો) લેઇને ઉભો છે, જે લોભે તેને વિધવિધ (અનેક પ્રકારે) દુખ્યો (દુ:ખિત કર્યો) છે. મોહ શત્રુ માયા (કપટ) રૂપી અસિ (તરવાર) લેઇને ખસવા દેતો નથી. મત્સર નામે રિપુ તો બધાંજ આયુધ સજીને ગર્વ ધરીને બેઠો છે. પણ વલ્લભનો ગુરૂ પ્રેમાનંદ તેમને ફાવવા દેતો નથી. કામાદિકને વિષે વીરપણાનો આરોપ કર્યો છે માટે **રૂપકાલંકાર.**

૩ પોતાના પિતા પ્રેમાનંદે પાછળ કહેલા પાંચ શત્રુઓને શી રીતે જીત્યા તે બતાવતાં તેના વિશેષ ગુણ પ્રકટ કરેછે: નીતિ ઇ૦—નીતિ નામે (રૂપી) નારીની સાહાય પામીને તેણે કરાળ (વિક્રાળ) કામને માર્યો છે વીર્ય તેનું માપતો–તેના બળને જાણી લેતો. અર્થાત્ તેને પણ હરાવતો. વધેર્યા ઇ૦—વિના આયુધે પંચ વીરના તાપ—પરિતાપને વધેર્યા—હણ્યા. આનંદ ઇ૦—મારા ગુરૂ એવા સમર્થ છે તેથી હર્ષિત થઇ આનંદ આનંદ (અતિ આનંદ) આણીને હું તેમની યાચના (પ્રાર્થના) કરૂં છું. તમે તો પોતે પોતાને કવીશ કહો છો અને વળી પોતાના પ્રથમ પદ્યમાં લખોછો કે "ધારૂં ના એશાનને" ત્યારે શામાટે પ્રાર્થના કરો છો? તેના જવાબમાં કહેછે કે, વલ્લભ ઇ૦–હું વલ્લભ કવીશ્વર તો છું (મારે હવે બીજાની પ્રાર્થના કરવાની

પિતાવચતિરસ્કાર.

શું કરીએ પિતા કે'છે, દુનિયા સૌ ડાહ્યા લે'છે,
કવિ કવિ લોક કે'છે, તેણે સુણવું પડે;
કે'છે કૂડાં કામ કરો, લખી લખી નામ ધરો,
ચોરી કરી ચોર કહો, વદો એ શું ના નડે!
શીખ દીએ માથું ફૂટી, વાદ વદી બાંધી લીએ,
ડરે ન ડરાવ્યો બાપ, વાદ વદીને વ'ડે;
નાકકટ્ટાતણી નાત, વધારવા ધારે આપ,
કવીશ્વર ઇશ્વરશો, વલ્લભ શેણે અડે! ૪
શુક્રસાર નીતિગ્રંથ, માંહી ઉપદેશ કથ્યો,
અમો માનું તેહ બાપ, મન માન્યું કો બકો;
ચોરી કરી ચોર થાવ, અન્યને કે' આપ થાવ,
બાપ કે'છે ચોરી કરો, બાપ જાણો તે છકયો;

જરૂર તો નથી) તથાપિ એક રાપતો-રિવાજ રાખું છું. ગ્રંથારંભે ગુરૂ આદિકને નમસ્કાર કરવા રૂપ શિષ્ટનો સંપ્રદાય છે તેને માત્ર માન આપવાની ખાતર આટલું કરૂં છું. રૂપક.

૪ સંસ્કૃત ભાષામાંથી આખ્યાનાદિ પ્રાકૃતમાં લખતાં પ્રેમાનંદ જે વિનય કરેછે તે રીતિને નાપસંદ કરીને પિતાને ઠપકો આપતાં પોતાનું મત જણાવે છે: શું ઈ૦—અમે બીજાના ગ્રંથોમાંથી ચોરી કરીને લખતા નથી અને અમારી શકિતથી જે કાવ્ય લખીએછીએ તે કદાચ બીજાએ વર્ણવેલો વિષય હોય તોપણ તે ચોરી માનતા નથી, તથાપિ શું કરીએ! પિતા કહે છે કે ચોરી કરી છે એમ માનો. એમ છતાંય ન માનીએ, પણ દુનીઆમાં સહુ તેમને ડાહ્યા જાણે છે, અને લોક તેમને કવિ કવિ કહેછે તેથી મારે તેમનું એટલું વચન સાંભળવું પડે છે! પિતા શું કહે છે! કે'છે ઈ૦—તે કહે છે કે કૂડાં કામ (બીજાએ વર્ણવેલા વિષયની કવિતા કરવા રૂપ) કરો, અને તેવાં કાવ્ય લખી લખીને અસલ ગ્રંથકારનું તેમાં નામ ધરો. અડે!—બીહે!—અટકે! પ્રેમાનંદ બીજાના વર્ણવેલા વિષયો

આ તો કે'છે ચોરી કરો, ચોરે બેશી ચોર થાવ,
વદો વદો ભલા તમે, ન્યાય રે'શે એ ટકયો !
અન્યાય ન થાય થાય, જીવ ભલે જાય જાય,
કવીશ્વર વલ્લભ તો, શાહના સજે હકો ! ૫
સારૂં સારૂં લેવું તેમાં, ચોરી કહો કયી વિધિ,
કવીશ્વર કાલિદાસ, ચોર શું મનાય છે;
ભવભૂતિ ભારવી જે, માઘ માઘકાર મોટો,
વ્યાસે કહો વેદ દોહ્યા, ચોર ચોર ગાય છે;
થાય છે ને થતું આવ્યું, અમારે તે પણ માન્ય,
કિંતુ ચોર ચોરી કરી, માન્યે ચોર થાય છે;
શું કરીએ બોલી બોલી, છાલાં ફૂટે કશું થાય,
પ્રેમાનંદ માને નહિ, વલ્લભ જે ગાય છે. ૬
વળી વાર વાર વા'લ, આણી આણી આફળે છે,
ગ્રંથ લખી નમ્ર થાવ, એ તે કયાંનો ન્યાય છે;

પોતાના ગ્રંથમાં વર્ણવે છે તો તે જગોએ આત્મશ્લાઘાના હેતુથી પોતાનું નામ ઘુસાડતા નથી એવા તે ઉદાર હૃદયના છે, એ અર્થનો ધ્વનિ છે માટે **વ્યાજનિંદા.**

૫ તમે તમારા પિતા પ્રેમાનંદ કહેછે તે માનવાના નથી ત્યારે કોનું માનશો ? તે વિષે કહેછે. શુક્રસાર ઇ૦—શુક્રનીતિસાર નામે ગ્રંથમાં જે ઉપદેશ કથ્યો છે તેજ પિતા છે એમ હું માનું છું. વદો વદો ઇ૦-ભલા ! તમે કહો તો ખરા કે એ ન્યાય ટકયો રહેશે ?–સ્થાપિત થશે ?–એને ન્યાય માનશો ? અર્થાત્ એ તો અન્યાયજ કહેવાય; અને તે અન્યાય છે માટે મારાથી તે થાય નહિ. કવીશ્વર ઇ૦–કેમકે વલ્લભ કવીશ્વર તો શાહના (શાહવટના) હકો સજવાવાળો છે !

૬ પૂર્વે વર્ણેલા વિષયો લેઇને કાવ્ય કરવામાં ચોરી નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છેઃ સારૂં ઇ૦–સ્પષ્ટ છે. કવીશ્વર ઇ૦-કાલિદાસે શાકુંતલ, ભારવીએ કિરાતાર્જુનીય, માઘે શિશુપાળવધ, એ સર્વ ભારતમાંથી લીધેલાં છે. ભવ-

ગુરૂતા ગુમાવવાનો, મારગ માનીઓ મોહે,
પરીક્ષિત જેવા શ્રોતા, તેવા દાસ થાય છે;
વક્તા શુક જેવા નહિ, કથ્યું કાંઇ જાણે નહિ,
લખ્યું લાખ મોટે વર્ણે, (તોય) શૂન્ય સમજાયછે;
ચૂઆ જેમ ચારૂ ચીર, અર્થ વિના નાશ કરે,
તેવાઅર્ધ દગ્ધ શ્રોતા, વક્તા વખણાય છે! ૭
કે'છે નમસ્કાર લખો, ખર જેવે સ્વરે ગાય,
ઢાળમાં ઉંચેથી ઢળે, નમું હુંય તેમને!
છંદ દેખી છળી જાય, ભૂત વળગ્યા શું ગાય,
જૂતી પાયતણી માથ, નમો નમો એમને!
વાંચી જાણે ભાખી જાણે, સુણી જાણે તેહ સારા,
ઉચ્છિષ્ટ કવિનું ખાય, નમું તેવાને મને?

ભૂતિએ ઉત્તરરામચરિત રામાયણમાંથી લીધેલું છે, વ્યાસે ચાર વેદ એક વેદમાંથી કર્યા છે, માટે શું તે ચોર મનાય છે?

૭ પિતા નમ્ર થવાનો ઉપદેશ કરેછે તે સામે વલ્લભ વાંધો લેછે: વળી ઇ૦—વળી પિતા વારંવાર વાહાલ આણી આણીને આફળે છે–કૂટેછે–માથાકૂટ કરેછે. અર્થાત્ કહેછે કે ગ્રંથ લખીને નમ્ર થાઓ–શ્રોતા વક્તાને પ્રણામ કરો. વારૂ, એ તે ક્યાંનો ન્યાય છે? શામાટે ન્યાય નથી તે કહે છે: ગુરૂતા ઇ૦—એ તો મોહે (મોહથી–વિવેક બુદ્ધિ વિના) પોતાની ગુરૂતા ગુમાવવાનો માર્ગ છે તેને માન્યો છે–સ્વીકાર્યો છે. પરીક્ષિત ઇ૦—પરીક્ષિત્ જેવા શ્રોતા પણ કવિના દાસ થાય છે તો પછી સાધારણ શ્રોતાને અમે–કવિ પ્રણામ કરીએ એ શું ઘટિત છે? વારૂ ત્યારે વક્તાને–તમારા ગ્રંથની કથા કરનારને તો પ્રણામ કરો. તો કહેછે કે, વક્તા ઇ૦–તે પણ શુક જેવા નથી કે અમે તેમને પ્રણામ કરીએ. તેઓ તો કાવ્યમાં જે કથ્યું હોય તેને કાંઇ જાણે નહિ એવા હોય છે તથા લાખ મોટા અક્ષરોથી લખ્યું હોય તથાપિ તેમને શૂન્ય સમજાય છે–કાંઈ સમજાતું નથી. ચૂઆ ઇ૦–જેમ અર્થ (મતલબ) વિના ચૂઆં (ઉંદર) ચારૂ (સુંદર) ચીરનો નાશ કરેછે, તેવા અર્ધદગ્ધ–થોડું ભણેલા વક્તા અને

કૂક્કડ વલ્લભ નામ, નમે નહિ ઠામ ઠામ,
કવીશ્વર ઇશ્વર શો, નમું આપને તને. ૮

કુપુત્રલક્ષણ.

એક માર્ગ દીઠો મીઠો, ઓજે ક્યાંથી બીજો અંધો,
અંધ રાહ દીઠે એક, તેવો જાયે જૂતમાં;
ગાડરાં પૂંઠે પળાય, એક ગયે બીજું જાય,
તેવા માર્ગદર્શી થાય, ડરે ઘણું નૂતમાં;
ગાડું માર્ગ એક જાય, ના આડું અવળું થાય,
તેવા મૂર્ખ એક પંથી, ઈંતેખાપ બૂતમાં;
અજાણ્યો ડગલું ભરે, વિચારી વિચારી મરે,
તેમ વલ્લભેશ્વર તો, ખપે શે કપૂતમાં. ૯

સુપુત્રલક્ષણ.

સિંહ વાંકો ટેડો ચાલે, દીઠો રાહ નાજ ભાળે,
વિઘ્ન આવ્યાં વાટ વાળે, ડરે નહિ ભૂતમાં;

શ્રોતા આ સમયમાં વખણાય છે જેઓ સારા કાવ્યનો પણ અર્થ વિના (અજાણ્યા વિના) નાશ કરેછે-તેની ખૂબીને બગાડે છે! દૃષ્ટાંત.

૮ જૂતી ઇ૦-જે એવા હોય તેમને હું તો ન નમું પણ મારા પાયની જૂતી તેમને માથે નમો નમો! ઉચ્છિષ્ટ ઇ૦-જેઓ કવિનું ઉચ્છિષ્ટ ખાયછે-પોતાનામાં કાવ્ય કરવાની શક્તિ ન છતાં બીજા કવિઓનાં વચનો પાઠે કરી ગાઇને શ્રોતાઓને રીઝાવે છે, તેમને હું મને (મનથી) નમુ કે? આપને તને -પોતાને શરીરે. અર્થાત્ હું તો પોતાનેજ નમસ્કાર કરૂં છું અથવા આપને-(તમને) પ્રેમાનંદને.

૯ જૂતમાં—જૂથમાં—સમુદાયમાં. ડરે ઇ૦—નૂતમાં (નવો માર્ગ કરવામાં) ઘણું ડરે. ઇતેખાપ ઇ૦—તેઓ તો બૂતમાં (પ્રતિમામાં) ઇંતેખાપ (નકલ) રૂપ છે—તેઓ જડ પ્રતિમાઓ જેવા છે! અજાણ્યો

શૂરા તેવા પૂરા કરે, અરિ હાથ આવ્યા હરે,
વિચરે ન એક પંથ, ડરે નહિ ભૂતમાં;
યોગીશ્વર પળે પોતે, બીન માર્ગ જોત જોતે,
કોકડુ ગૂંચાય ત્યાંથી, તોડે ફાડે સૂતમાં;
કવીશ્વરો તેવા હોય, અન્યથા ખવીશ સોય,
કવીશ્વર પૂત છું હું, સપૂત સપૂતમાં. ૧૦

પિતાવચસ્વીકાર.

નામ કાવ્ય રાખી કેવું, આ તો મારૂં કાવ્ય કાવ્ય,
એ તો રૂપ સાકરનું, લઈ કીર્ત્તિ ગાવી છે;
મહાકાવ્ય મહાકાવ્ય, લખ્યાં લખ્યાં મહાકાવ્ય,
મુખથી જણાવે મૂઢ, શોભા તો ગુમાવી છે;
નાટકનાં ચેટક તો, લાગે ખેટક શો થયો,
ભલે દેવગીરા હોય, મહત્તા ગુમાવી છે;

૯— તેવો અજાણ્યો પુરૂષ જે ડગલું ભરે તેમાં વિચાર કરી કરીને વાજ આવે, પણ વલ્લભેશ્વર તો તેવા કપૂતમાં શું કરવા ખપે ! અર્થાત્ હું તો સપૂત છું માટે નવીન માર્ગ કરીશ; કોઇને નમસ્કાર નહિ કરૂં—ગ્રંથમાં જૂના કવિઓના વિષય લેઇને તેમના ગુણ નહિ ગાઉં વગેરે.

૧૦ કવીશ્વરોને સિંહ, શૂર અને યોગીઓની ઉપમા આપી પોતે પણ તેવો છે એમ વર્ણ્યું છે: સિંહ ઈ૦—સ્પષ્ટ છે. દીઠો ઈ૦—દીઠેલા રસ્તા સામું તે જોતો નથી—ઇચ્છામાં આવે તે રસ્તે જાય છે. વિઘ્ન ઈ૦—વાટે વિઘ્ન આવે તેને વાળે—પાછાં વાળે. હાથ આવ્યા—હાથ આવેલા અરિને હરે—નાશ કરે. સૂતમાં—સૂત્રમાં. સૂત્રનું કોકડું ગૂંચાય ત્યાંથી તેને તોડી નાખે, કે ફાડી નાખે, પણ વિમાસવા ન માંડે. અર્થાત્ ગૂંચવણ વાળી બાબતમાં ગમે તે માર્ગ પોતાની અક્કલથી કાઢે. ખવીશ—એક જાતનો મોટો પ્રેત—માથા વિનાનો ખવી. કવિઓ તો ઉપર કહ્યા તેવા વીર બાહાદુર (સ્વતંત્ર વિચારના) હોય છે, પણ અન્યથા (એથી ઉલટા)—તેવા ન હોય તો તેમને ખવીશ જેવા જાણવા.

પારસ વિના ઉચ્ચાર, અડકી સુવર્ણ કરે,
મન શીખ એહ ધારી, કવિતા ફૂલાવી છે. ૧૧

જો વાલ્મીકિરામાયણ, લખી નામ સાદું રાખ્યું,
તત્વ હતું માંહિ આદિ, કાવ્ય તે ઠેરાવી છે;
કૃષ્ણદ્વયીપાયનનું, ભારત અપાર ભાર,
કવિઓતણો કોઠાર, માળ એ પેરાવી છે;
પૃથીરાજ રાસો ચંદ, નામ સાદું લખી ગયો,
તોય કવીશ્વર કથે, મેલ એ મેરાવી છે;
માઘ રઘુ કે કિરાત, કુમાર સંભવ કાવ્ય,
મહાકાવ્ય નૈષધ શું, કર્તાએ ઠેરાવી છે? ૧૨

---

૧૧ પોતાના ગ્રંથનાં પોતે વખાણ ન કરવાં એવી પ્રેમાનંદની શિક્ષાનો અંગીકાર કરતાં કહેછે: નીમ ઈ૦—સ્પષ્ટ છે. એ તે ઈ૦—સાકર પોતાને મોઢે પોતાને ગળી છું, ગળી છું. એમ કહે તે જેવું છે, એ ભાવ છે. અર્થાત્ જે વસ્તુતઃ કાવ્ય કે મહાકાવ્ય છે તેને પોતાને મોઢેજ કાવ્ય કે મહાકાવ્ય કહેવાની જરૂર નથી. નાટક ઈ૦—મુખથી વખાણ કરે તો મોટાઇ જાય પછી ભલે તે દેવવાણી—સંસ્કૃતમાં લખેલ હોય, પણ નાટક (એવું મોટું નામ રાખ્યું હોય તો) ચેટક (નકામાં બનાવ સરખાં) લાગે અને (લખનાર) ખેટક દાંભિક) શો (સરખો) બને. ફૂલાવી છે—વિસ્તારી છે. આ ઉપરથી આધુનિક અવિનીત ગ્રંથકારોએ વિનય શિખવાનો છે.

૧૨ કાવ્ય છતાં કાવ્ય નામ કવિએ પોતેજ રાખવું ઉચિત નથી તેનું દૃષ્ટાંતોથી સમર્થન કરે છેઃ જો ઈ૦—સ્પષ્ટ છે. કૃષ્ણદ્વયીપાયન (કૃષ્ણદ્વૈપાયન) —વ્યાસ. કવિઓ ઈ૦—ભારત એ કવિઓનો કોઠાર છે—જેમ કોઠારમાંથી અન્ન કાઢી કાઢીને ખાતાં ખૂટતું નથી તેમ ભારતમાંથી આખ્યાયિકાઓ લેઈ કવિ તેનાં કાવ્ય કરે તથાપિ ખૂટે તેમ નથી, એવી માળ પહેરાવી છે—માન આપ્યું છે ચંદ—ચંદ બારોટ, પૃથીરાજ રાસાનો કર્તા. મેરાવી—મેહેરાબી—મેહેરાબો (કમાનો) વાળો. અર્થાત્ એ કાવ્ય સુંદર મેહેલ જેવું છે. માઘ ઈ૦—માઘ, રઘુ, કિરાત, એ કાવ્યોને જે મહાકાવ્ય નામ આપવામાં

નથી નામ રાખ્યાં તેણે, ઉપદેશ્યો એણે વેણે,
વલ્લભે આખ્યાન નામ, દાખ્યું શીખ ભાવી છે;
હશે મણિ પ્રકાશીને, ઓળખ કરશે રૂડી,
મૂડી ક્યાંહી છપી રહે, ડાટી બા'ર આવી છે;
દુઃશાસનનું રૂધિર, પાન કીધું ભીમ ભડે,
આખ્યાયિકા નામ ધારી, કવિતા બનાવી છે;
કવિપૂત સપૂત છું, જાતિ વિપ્ર ઉત્તમ છું,
નામધારી વલ્લભ છું, નિરમ્યું તો ભાવિ છે. ૧૩

ઇતિમંગળાચાર.

આવેછે તે શું તે કાવ્યોના કર્તાએજ ઠરાવ્યાં છે? અર્થાત્ નહિજ; તેમણેજ તે નામ ઠરાવ્યાં છે એ વિષે પ્રમાણ નથી માટે વલ્લભને કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે દુઃશાસનરૂધિરપાનાખ્યાનને જો કે કાવ્ય નામથી અંકિત કરતો નથી તથાપિ તે એક કાવ્યજ છે.

૧૩ નથી ઈ૦—જેણે પોતે કાવ્યરૂપ ગ્રંથો લખ્યા છતાં કાવ્ય, મહાકાવ્ય, એવાં નામ વિનયની ખાતર રાખ્યાં નથી તેણે-પ્રેમાનંદે મને એણે વેણે-એ (પાછલા કવિતમાં કહેલા) વચનથી ઉપદેશ્યો, અને તેથી વલ્લભે આ કાવ્યનું આખ્યાન એવું નામ રાખ્યું છે. અર્થાત્ પિતાની એવી શીખ ન હોત તો હું તો કાવ્ય નામ રાખત. કાવ્ય ગ્રંથનું આખ્યાન નામ રાખવું પડયું માટે દિલગીર છતાં પણ છેવટે નિરૂપાયે સમાધાન માની લે છેઃ હશે ઈ૦—જે પોતે મણિજ હશે તે પોતાની મેળે પ્રકાશીને પોતાની રૂડી ઓળખ કરશેજ, (તેમ આ ગ્રંથ જો ખરૂંજ કાવ્ય હશે તો એની મેળે તે પોતાનું કાવ્યપણું પ્રકટ કરશે). આખ્યાયિકા નામધારી—આખ્યાયિકા નામને ધારણ કરનારી. કવિપૂત ઈ૦—સ્પષ્ટ છે. અર્થાત્ કવિનો પુત્ર છું, અને તે પણ સુપુત્ર છું, વળી ઉત્તમ જાતિ વિપ્ર છું અને વળી વલ્લભ એવું નામ પણ મારૂં છે! આટલી આટલી યોગ્યતા છે માટે અવશ્ય મારૂં રચેલું આખ્યાન કાવ્ય રૂપ થવું તો જોઇએ, પણ જો તેમ ન બને તો જે ઇશ્વરે નિર્મ્યું હશે તે ભાવિ છે-બનશે!

કથામુખ.

વ્યાસના કે ભૂપકેરા, મળી પુત્ર સૂત્ર હુઆ,
ક્ષેત્ર તેના તનુ માનું, અમો બુદ્ધિમાન તો;
પાંડુ અને ધૃતરાષ્ટ્ર, વિદુર નિપુણ રાષ્ટ્ર,
ભીષ્મ શા સદૈવ પાસ, ધર્મે બુદ્ધિમાન તો;
વયે પાંડુ બેઠો રાજ, કરે રૂડાં રાજકાજ,
મૃગયાએ જતાં વાજ, આવ્યો શુદ્ધિમાન તો;
મૃગરૂપ ધારી વિપ્ર, માર્યો બાણ તાણી ક્ષિપ્ર,
શાપ દીધો મર્ણ તારૂં, થશે લુબ્ધિમાન તો. ૧૪

મૈથુનમાં માર્યો હુંને, મૈથુનમાં શાપ તુંને,
મર્ણરૂપ થાશે રાય, કહી જીવ ત્યાગતો;

---

૧૪ પાંડુની ઉત્પત્તિ અને તેને થયેલો મૃગરૂપધારી ઋષિનો શાપ વર્ણવતાં વલ્લભ કહે છેઃ વ્યાસના ઇ૦—શંતનુના પુત્ર ચિત્રવિર્ય અને વિચિત્રવિર્યની સ્ત્રીઓને વિષે વ્યાસે ક્ષેત્રજ પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યા તે ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને વિદુર. માટે તેને ગમે તો વ્યાસના પુત્ર કહો કે ગમે તો રાજાના પુત્ર કહો; પણ અમો તો બુદ્ધિમાન (બુદ્ધિ પ્રમાણે) જેનું ક્ષેત્ર તેના તનુ (પુત્ર) માનું (લોકમાં એવો વ્યવહાર પ્રચલિત છે માટે) અથવા બુદ્ધિમાન-(તનુનું વિશેષણ). નિપુણ રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્ર (દેશ)માં નિપુણ. ધર્મે ઇ૦—જે ભીષ્મ ધર્મમાં બુદ્ધિમાન છે. વયે-યોગ્ય વય થયે. વાજ આવ્યો ઇ૦—જો કે પાંડુ હતો તો શુદ્ધિમાન (સાવચેત) તથાપિ મૃગયાએ જતાં વાજ આવ્યો -દુઃખી થયો. શી રીતે વાજ આવ્યો તે કહે છેઃ મૃગરૂપ ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. એક બ્રાહ્મણને દિવસે રતિ કરવાની વૃત્તિ થઈ, પણ તે અધર્મ હોવાથી પશુત્વ ધારણ કરી -મૃગરૂપી થઇને મનોવાસના પૂરી કરવા પ્રવૃત્ત થયો. મૃગયાએ ગયેલા પાંડુએ તેને મૃગ જાણી બાણ માર્યો તેથી મરતા બ્રાહ્મણે શાપ દીધો કે તારૂં મૃત્યુ પણ એવાજ પ્રસંગમાં થશે. (ભારત). લુબ્ધિમાન-જો રતિલુબ્ધ થઇશ તો.

રાગ રાજ તાજ કરી, સુંદરી સમેત વન,
વસો પંચ દેવથકી, પંચ પુત્ર માગતો;
કુંતી ધર્મ ભીમ પાર્થ, માદ્રીતનુ નકુલ ને,
સહદેવ નામ ધારી, થયા પંચ વાઘ તો;
માદ્રી મોહ કામ જાગ્યે, જીવ ગયો પાંડુતણો,
કવીશ્વર વલ્લભ કે', લાગ્યો નારી ડાઘ તો. ૧૫

ડિંગ એક હતું ત્યાંહી, ગાંધારીને થયા પુત્ર,
બંધુ શતતણી જોડી, ગાંડ આવી ચીરતાં;
વનમાંથી પાંચ આવ્યા, સો ને પાંચ લઢી મુઆ,
પાંચભાઇ હુઆ જુઆ, ઇંદ્રપ્રસ્થ ધીરતાં;
રાજસૂય તેણે કીધો, અંધપુત્ર અંધ કીધો,
જુગટાનો દાવ લીધો, વન ગયા વીર ત્યાં;

---

૧૫ પાછલા કવિતમાં કહેલા શાપનું વિવરણ કરી પાંડવોની ઉત્પત્તિ અને પાંડુનું રતિપ્રસંગથી મરણ વરણવે છે: મૈથુન ઇ૦–હે રાય! તેં મને મૈથુનમાં પ્રવૃત્ત થયેલાને માર્યો માટે આ શાપ પણ તને મૈથુનમાંજ મર્ણરૂપ થશે. રાય–પાંડુ. પંચ ઈ૦–પાંડુની પત્ની કુંતીને દુર્વાસાથી દેવોને બોલાવવાના મંત્રો મળ્યા હતા, જેમાંના એક મંત્રથી કુંવારી અવસ્થામાં કર્ણ ઉપન્યો હતો. સ્ત્રીસંગ થાય નહિ માટે પાંડુએ દેવોને બોલાવી ક્ષેત્રજ પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાની કુંતીને આજ્ઞા આપી કુંતીએ ત્રણ મંત્ર રાખી એક પોતાની શોક્ય માદ્રીને આપ્યો જેથી યમ, વાયુ, અને ઇંદ્રથી કુંતીને યુધિષ્ઠિર ભીમ અને અર્જુન પુત્ર થયા અને અશ્વિનિકુમાર નામના બે દેવોથી જોડે બે પુત્ર નકુળ અને સહદેવ નામે થયા. કુંતી–કુંતીને. માદ્રી–માદ્રીને. વાઘ–વાઘ જેવા પરાક્રમી. માદ્રી ઈ૦–માદ્રીને જોઈને મોહ થવાથી કામ જાગ્યે–કામવૃત્તિ પ્રબળ થવાથી (શાપ પ્રમાણે) પાંડુનો જીવ ગયો. લાગ્યો ઈ૦–નારી (માદ્રી)ને ડાઘ (કલંક) લાગ્યું. માદ્રીએ પાંડુને માર્યો એવું તેના ઉપર કલંક આવ્યું. જુઓ મહાભારત.

બાર વર્ષે ગાળ્યા પુઠી, વિદર્ભમાં ઉઠયા રૂઠી,
કવીશ્વર વલ્લભ તો, દાખવે અમીરતા. ૧૬

કુરૂક્ષેત્ર માંહી મળ્યા, અષ્ટાદશ અક્ષૌહિણી,
શલ્ય ભગદત્ત શૂર, ભીમ ભટ્ટ વ્હારમાં;
કર્ણ દ્રોણ અશ્વત્થામા, દુર્યોધન આવ્યા સામા,
શકુનિ કરે ઉધામા, દુઃશાસન તારમાં;
યુધિષ્ઠિર ભીમ પાર્થ, નકુલ ને સહદેવ,
ઘટોત્કચ અભિમન્યુ, સાત્યકિ સરારમાં;
કૃષ્ણ નાશકારી નાથ, દાવપેચતણી ગાથ,
કવીશ્વર વલ્લભ તો, ભણે આવી બારમાં. ૧૭

---

૧૬ દુઃશાસનવધનો પ્રસંગ આણવાને યુદ્ધ થતા સુધીનો પ્રસંગ ટૂંકામાં કહી જાય છેઃ ડિંગ શ૦-પાંડવો ઉત્પન્ન થયા એવામાં ત્યાં (હસ્તિનાપુરમાં) એક ડિંગ (ન માનવા જેવો બનાવ-તૂત) હતું (થયું), તે એવું કે ધૃતરાષ્ટ્રપત્ની ગાંધારીને પુત્ર થયા કેટલા પુત્ર શી રીતે થયા? બંધુ શ૦-ગાંધારીને એક ગાંઠ આવી (પ્રસૂત થઈ) તેને ચીરતાં સો બંધુના જોડા ઉત્પન્ન થઈ. ઇંદ્રપ્રસ્થ-હાલ જ્યાં દિલ્લી શેહેર છે તે જગોનું અસલનું નગર. રાજસૂય શ૦-તે પાંચ જુદા થએલા ભાઈઓએ રાજસૂય નામે યજ્ઞ કીધો-કર્યો. અને તેમાં પાંડવપત્ની દ્રૌપદીએ દુર્યોધનનો 'અંધ પુત્ર અંધ' એમ કહીને ઉપહાસ કર્યો. તેમણે (કૌરવોએ) જુગટાનો દાવ લીધો-જીત્યો, અને તેથી વીર પાંડવો વનમાં ગયા. વનમાં બાર વર્ષ ગાળ્યા પુઠી-પુઠે-પછી વિદર્ભ (વિરાટ-વરાડ) દેશમાં તેઓ રૂઠીને (કૌરવો ઉપર વેર લેવાના હેતુથી ક્રોધે ભરાઈને) ઉઠયા-પ્રકટ થયા. હવે કવીશ્વર વલ્લભ તો તેમની અમીરતા-ખાનદાનપણું અર્થાત્ પરાક્રમીપણું દાખવે છે. હું કાંઈ બધો ઈતિહાસ અત્ર કહેતો નથી પણ તેમના પરાક્રમનો એક પ્રસંગ માત્ર કહું છું. એ ભાવ છે.

૧૭ કૌરવ અને પાંડવના પક્ષકારો ગણાવે છેઃ કુરૂક્ષેત્ર શ૦- કુરૂક્ષેત્રમાં (હાલના પાણીપતના મેદાનમાં) અષ્ટાદશ (અઢાર) અક્ષૌહિણી યોદ્ધાઓ યુદ્ધ કરવાને ગળ્યા. (૧૦૯૩૫૦ પાયદળ, ૬૫૬૧૦ ઘોડા, ૨૧૮૭૦ રથ, અને

વડહથ્થ ભડ યોધ, ભીષ્મપિતા કીય રોધ,
શોધ બોધ ગીતાતણો, આણી માર્યા દાવમાં;
દ્રોણે ચક્રવ્યૂહ રચી, માર્યો સુત અર્જુનનો,
જયદ્રથે રોકી રાખ્યા, બંધુ ચાર લા'વમાં;
પાર્થ નિશાચર હણી, આવતાં નિરાશી શાણી,
પ્રતિજ્ઞા કરી કે હણું, સિંધુપતિ નાવમાં;
સૂર્ય અસ્ત નવ પામે, મારૂં અમો એવે ટાણે,
ભલે વીર ધીર ધાણી, આવે એની રાવમાં. ૧૮

૨૧૮૭૦ હાથી, એટલી સેનાને એક અક્ષૌહિણી કહે છે, એવી અગિયાર અક્ષૌહિણી સેના કૌરવો તરફ હતી અને સાત અક્ષૌહિણી પાંડવો તરફ હતી). જે મળ્યા તેમાંના મુખ્ય ગણાવે છે: શલ્ય ઇ૦-કૌરવોના વ્હારમાં (પક્ષમાં) શલ્ય, શૂરો ભગદત્ત, ભટ્ટ (ભટ-યોધ) ભીષ્મ, કર્ણ, દ્રોણ, અશ્વત્થામા, દુર્યોધન, એ સામા આવ્યા, તેમજ શકુનિ (દુર્યોધનનો મામો) ઉધામા કરતો હતો અને દુઃશાસન (દુર્યોધનનો ભાઇ જેણે દ્રૌપદીનાં ચીર ખેંચ્યાં હતાં તે) તારમાં-મદમાં હોઇને ચઢી આવ્યો. પાંડવપક્ષ ગણાવે છે. યુધિષ્ઠિર ઇ૦-સ્પષ્ટ છે. સરારમાં-ઠેઠ સુધી યુદ્ધ કરવામાં. કૃષ્ણ ઇ૦—વળી તેમના પક્ષમાં કૃષ્ણ હતા તેના દાવપેચની ગાથ (ગાથા-વાત) વલ્લભ કવીશ્વર બાહારમાં આવીને-સેહેરમાં આવીને ભણે છે.

૧૮ ભારતના યુદ્ધમાં કોણે શું પરાક્રમ કર્યું તે વર્ણવેછે: વડહથ્થ ઇ૦—વડહથ્થ (મોટા હાથવાળો) અને ભડ યોધ (મોટો યોધો)-અર્જુન તેણે ભીષ્મપિતાના રોધ કર્યો-અટકાવ્યા-આંતર્યા. (અર્જુનના હાથ ધૂંટણની નીચે સુધી લાંબા હતા માટે એને વડહથ્થ કહ્યો છે). યુદ્ધમાં આવેલા ગુરૂ, બંધુ, સગા, વગેરેને જોઇને અર્જુન તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાથી આળસી જતો હતો તેને કૃષ્ણે ગીતાદ્વારા બોધ કરીને શત્રુને દાવમાં આણીને માર્યા. અર્જુનનો સુત-અભિમન્યુ. જયદ્રથે ઇ૦—દ્રોણે અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુને ચક્રવ્યૂહમાં (ચક્રાકાર સેનાની રચનામાં) આંતરીને માર્યો, તેની મદદે આવતા ચાર બંધુ (યુધિષ્ઠિર, ભીમ, નકુળ, સહદેવ)ને જયદ્રથે લાંવમાં (અભિમન્યુમરણ અને પાંડવપરાજય રૂપી લાભ મેળવવાને) રોકી રાખ્યા (શિવના વરદાનના

અભિમન્યુનું આખ્યાન, જાહેર જનક કીધ,
કર્મ જુઓ કૃષ્ણતણાં, દ્રોણ વીર ધીરનાં;
ધર્મયુદ્ધમાં અધર્મ, બેય પક્ષ મળી કીધો,
ભીમ ભટ્ટ શુદ્ધ વીર, કર્યું કર્મ નીરનાં;
અભિમન્યુ મુઓ જાણી, જયદ્રથ પીલ્યો ઘાણી,
ઘટોત્કચ હણ્યો નાણી, દુઃશાસન પીરના;
વલ્લભ કુક્કડ ભણે, શુદ્ધ વીર સાંય ગણે,
મળિયા અપાર રણે, ગુણ ગાઉં વીરના. ૧૯

પ્રતાપથી). પાર્થ ઇ૦—દુર્યોધન પક્ષીય રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધમાં અર્જુન ગુંથાયો હતો માટે અભિમન્યુના અંતરાવાની તેને ખબર નહોતી, પણ તેમને હણીને આવતાં તેણે તે પુત્રમરણરૂપ નિરાશી (નિરાશ કરનારી વાર્તા) શણી (સાંભળી), અને તેથી તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે સિંધુપતિ (જયદ્રથને) નાવમાં (પણ) હણું. (જયદ્રથે ભાઈઓને મદદે જતા અટકાવ્યા માટે.) જયદ્રથ સિંધુપતિ છે માટે નાવમાં બેશીને સિંધુ (સમુદ્ર)માં જતો રહે તો ત્યાં પણ તેને હણું, એમ કહેવાનો ભાવ છે. સૂર્ય ઇ૦—અને તે પણ સૂર્ય આથમતા પહેલાંજ મારૂં, એ અર્થ છે. વીર ધીર ધણી-વીરતા તથા ધીરતાના ધણી-મહાવીર અને મહાધીર. રાવમાં-અર્થાત્ મદદમાં.

૧૯ અભિમન્યુ ઇ૦-અભિમન્યુનું આખ્યાન તો મારા જનકે (પિતા-પ્રેમાનંદે) જાહેર કર્યું છે. એ અભિમન્યુને મારવામાં કૃષ્ણનાં અને ધીર વીર દ્રોણનાં કર્મ જુઓ. શાં કર્મ તે કહે છે: ધર્મ ઇ૦-સ્પષ્ટ છે. માત્ર જેણે અધર્મ નથી કર્યો એવો શુદ્ધ વીર ભીમ ભટ્ટ છે માટે તેના નીર (પાણી-શૂરાતન) નાં કર્મ કર્યું છું. ઘટોત્કચ ઇ૦-ઘટોત્કચ (ભીમના પુત્ર)ને હણ્યો તે નાણી (અનુભવી)ને દુઃશાસન પીરના—દુઃશાસને પીડવો યોગ્ય છે! વલ્લભ ઇ૦-કુક્કડ વલ્લભ કહેછે કે, શુદ્ધ વીરો શું બીજાની સાહાય ગણે છે? જો કે રણમાં તો અપાર વીરો મળેલા હતા તથાપિ હું તો તે વીરના ગુણ ગાઉં છું.

ષોડશમાવાસરનું સૂક્ષ્મસમરવર્ણન.

ભીષ્મ ભીષણ નિપાત, થયો જેની જગખ્યાત,
અયુત યોધ્ધાનો ઘાત, કરતો તે માર્દ્રિયો;
નરકુંજરની વાત, ધર્મે ભ્રમ ભાખી જાત,
પંચ દિને દ્રોણ-પાત, કરી રાય હારિયો;
કર્ણ શૂર સૂતજાત, થાય તેની કેમ માત,
યાતુધાન મારી લાત, દાનેશ્વરી વારિયો;
કુંડળ કવચ જાત, શક્તિ એક હસ્થ થાત,
વાત વાત ઘાત દાત, કરી વીર નારિયો. ૨૦

---

૨૦ ષોડશ ઈ૦–સોળમા દિવસનું સંક્ષિપ્ત યુદ્ધ વર્ણન. ભીષણ–ભયાનક. ભયાનક ભીષ્મનો નિપાત થયો–મરણ થયું. અયુત–દશહજાર. દ્રોણે પાંચ દિવસ યુદ્ધ કર્યું: પછી દ્રોણના સાંભળતાં કોઈએ કહ્યું કે 'અશ્વત્થામા' મરાયો તે સાંભળીને પોતાના પુત્રના મરણથી ખિન્ન થઈ દ્રોણે હથિયાર તજી દીધાં (હથિયાર છોડ્યા પછી ફરી તે ઝાલવાં નહિ એવી દ્રોણની પ્રતિજ્ઞા હતી). પછી અશ્વત્થામા નામનો હાથી તો નથી મરાયો? એવી દ્રોણને શંકા પડવાથી સત્યવાદી યુધિષ્ઠિરને તેણે પૂછ્યું કે કયો અશ્વત્થામા મરાયો? યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે 'નરોવાકુંજરોવા—માણસ અશ્વત્થામા કે હાથી અશ્વત્થામા' તે હું જાણતો નથી. એ વાતનો ઇસારો કરતાં કવિ કહે છે કે, નર ઈ૦–નર અને કુંજરની વાત ધર્મે પોતાની જાતે ભ્રમ યુક્ત ભાખી, અને પાંચ દિવસે દ્રોણનો પાત કરીને-દ્રોણને મારીને રાય-દુર્યોધનને હાર્યો. સૂતજાત–સૂત જાતિના મનુષ્યનો પુત્ર. કન્યા અવસ્થામાં કુંતીએ જણેલા પુત્ર કર્ણને એક પેટીમાં ઘાલી નદીમાં નાખી દીધો હતો તે સૂત જાતિના અધિરથ નામે રાજાને જડ્યા તેણે તેને ઉછેરી મોટો કર્યો, માટે તે સૂતપુત્ર કહેવાય છે. તેની ઈ૦–તેની માહાત કેમ થાય–તેને જેર કેમ કરાય? યાતુધાન ઈ૦–તે દાનેશ્વરી કર્ણે યાતુધાન (ભીમપુત્ર ઘટોત્કચ)ને લાત મારી (શક્તિવડે માર્યો) તેથી તે વાર્યો (નાશ પામ્યો). કર્ણનું પરાક્રમ કહે છે: કુંડળ ઈ૦–તેને સૂર્યે કુંડળ અને કવચ આપ્યાં હતાં તે, ઇંદ્રે બ્રાહ્મણ વેષે આવીને માગી લીધાં હતાં અને તેના બદલામાં જેનો એકજ દાવ થાય એવી શક્તિ (સાંગ) તેને આપી હતી. એમ

અકથ્થ સંકુલ યુદ્ધ, લથ્થબથ્થ કર્યા બુદ્ધ,
નથ્થ નાથી નાક ક્રુદ્ધ, રથ્થ એક શૂર તો;
જથ્થ જેહ હણ્યો શુદ્ધ, કથ્થન કરૂં વિબુદ્ધ,
મથ્થન સેનાબ્ધિ યુદ્ધ, પથ્થ આવી પૂરતો;
સથ્થ પંચ રોકી રૂદ્ધ, મથ્થ ભાગતો વિરૂદ્ધ,
બથ્થ ભીડી કો અશુદ્ધ, ગથ્થ તજી નૂર તો;
સથ્થ કોઇ ના વિશુદ્ધ, હથ્થ દાખવતો ક્રુદ્ધ,
ભથ્થ તીર વલ્લભ તો, મથ્થ ન અધૂર તો. ૨૧

છતાં પણ તે દાતાએ વાતવાતમાં વીરની ઘાત કરીને તેમને નારીઓ જેવા બનાવી દીધા. દરેક વિરામને અંતે સ્વર અને વ્યંજનની આવૃત્તિ છે માટે **પદાન્તાનુપ્રાસ.**

૨૧ કર્ણનું પરાક્રમ વર્ણવે છે: અકથ્થ ઇ૦–મહાભારતના યુદ્ધ સમયે જ્યારે અકથ્થ (જેનું વર્ણન ન બની શકે એવું) સંકુલ યુદ્ધ થયું ત્યારે તે બુદ્ધે (બુદ્ધિમાન કર્ણે) શત્રુ યોદ્ધાઓને લથ્થબથ્થ કર્યા–લોહી લુહાણ કર્યા. તથા તે ક્રુદ્ધ (ક્રોધે ભરાયલા) અને શૂરા કર્ણે એક રથમાં બેશીને તેમના નાકમાં નાથ ઘાલી. જથ્થ ઇ૦–તે શુદ્ધ વીરે જે જથ્થ (જથો) હણ્યો તે હું વિબુદ્ધ (જાણીતો વલ્લભ) કથ્થન (કથન) કરૂં છું. અથવા, હે વિબુદ્ધ! હું તેનું કથન કરૂં છું. મથ્થન ઇ૦–સેના રૂપી અબ્ધિ (સમુદ્ર)ને યુદ્ધપથ્થ (પથ) યુદ્ધના માર્ગમાં આવીને મથ્થન (મથન) કરીને પૂરતો–અર્થાત્ સેનાને નાશ કરતો. અથવા યુદ્ધપથમાં આવીને સેનાબ્ધિનું પૂર મથન કરતો. સથ્થ ઇ૦–પંચ (પાંચ પાંડવ)ના સથ્થ (સાથ)ને રોકીને રૂદ્ધ કરતો (મદદે આવતા અટકાવતો), અને જેઓ તેની વિરૂદ્ધ પક્ષના હતા તેમનાં મથ્થ (માથાં) ભાગતો, તેની સામે બથ્થ (બાથ) ભીડીને કો (કેટલાએક) અશુદ્ધ થઈ ગયા, તથા તેમણે નૂર (તેજ–બળ)ની ગથ્થ (વાત) તજી–તેઓ પોતાના બળની વાત કરવી ભૂલી ગયા. સથ્થ ઇ૦–તેને કોઇ વિશુદ્ધ (અતિશુદ્ધ વીર)નો સથ્થ (સાથ) નહોતો, તથાપિ તે ક્રુદ્ધ થઇને હથ્થ (હાથ) દાખવતો હતો–મારતો હતો. વલ્લભ કહે છે કે તેના ભથ્થ (ભાથા)માં તીર હોય તો તે શત્રુઓનું મથ્થન (મથન) કરવું અધૂરૂં રાખતો નહોતો. **આદ્યંતાનુપ્રાસ.**

ચોધ મારિયા અપાર, કરે કોણ તેની વા'ર,
રડે આવી સાથ નાર, શિબિરે પોકારી રે;
ષોડશમો દિન ધાર, અક્ષૌહિણી અર્ધમાર,
એક કર્ણ નિરધાર, ગાજતો હોકારી રે;
સેનતણો સર્વભાર, સૂતપુત્ર વે'તો સાર,
દુશમીન તાર તાર, કરતો ચોંકારી રે;
કૃષ્ણાર્જુન સે'તા માર, અન્ય કોણ પાવે પાર,
વલ્લભ તો અવિધાર, ભાખેછે નોકારી રે. ૨૨

ભીમ ભટ્ટે વાત જાણી, અરિ કરતા ઉજાણી,
ગર્જી બૂમ મારી તાણી, ગદા લેઇ હાથમાં;
નાઠા ચોધ નાણી નાણી, ધ્રુજ્યાં પ્રાણધર પ્રાણી,
આષાઢા શી કરી વાણી, ટૂટી પડ્યો સાથમાં;
કર્ણે છિદ્ર જોઈ પાણિ, ધનુશર સાંધ્યુ, માણી–
કિરીટીએ કાપ્યું આણી, ક્રોધ રોધ કાથમાં;
ભીમ ચોધ પોલે ઘાણી, કથા શું કથું વખાણી,
હરે કર્ણ તોય પાણી, રે'તાં ધનુ બાથમાં. ૨૩

---

૨૨ હજી કર્ણનું પરાક્રમ કહેછે: ચોધ ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. શિબિરે—તંબુએ. ષોડશમો–સોળમો. અક્ષૌહિણી ઇ૦–તેણે અરધી અક્ષૌહિણી સેના મારી. સૂતપુત્ર– કર્ણ. દુશમીન–દુશ્મન. તારતાર–દાણોદાણ. ચોંકારી–ભયભીત કરીને ('ચોંકાવી'ના અર્થમાં). કૃષ્ણાર્જુન ઇ૦–તેનો માર કૃષ્ણ અને અર્જુન સે'તા –સહન કરતા કેમકે અન્ય (બીજો) તો કોણ તેનો પાર પાવે (પામે એવો હતો)? અવિધાર–નિશ્ચય. નોકારી–નક્કી કરીને કે નોક રાખીને.

૨૩ અરિ ઇ૦–શત્રુઓ ઉજાણી કરેછે–આપણા દળને નાશ કરીને ખુશી થાયછે. નાણી નાણી–(ભીમના મારને). પ્રાણધર–જેના અંગમાં જીવ હોય તેવાં સમગ્ર પ્રાણી. આષાઢાશી–આષાઢ મહિનાના મેઘની ગર્જના જેવી. સાથમાં

દુર્યોધન અભિમાની, દુઃશાસન ઘણો માની,
નહિ શીખ કોની માની, કરે યુદ્ધ તેહ તો;
મનમાં ઘણી ગુમાની, અકલની ના નિશાની,
બકે બાની મન માની, આવીને ઉજેહ તો;
મેળ્યા યોધ અતિ રાની, સમર સમજ શાની,
યુદ્ધ રીત ના પિછાની, મૂકે જીવ દેહ તો;
વદે તું આગળ થાની, બીજો બોલે તું તો જાની,
જીત્યાની ઉચ્ચારે બાની, કવીશ સંદેહ તો. ૨૪

હસી કર્ણે કીધી સા'ય, વીર બની આગે જાય,
યોધ પાંડવોના ખાય, મહામારી રોગથી;
અર્જુન સન્મુખ થાય, વારતો અંગદરાય,

—શત્રુ સાથમાં. કર્ણે ઇ૦—કર્ણે પોતાની સેનામાં છિદ્ર પડ્યું (યોધોના નાસવાથી) તે જોઇને પાણિ (હાથમાં) ધનુ (ધનુષ્ય) લેઇને તેમાં શર (તીર) સાંધ્યું. માણિ—અનુભવીને. તેને આવતું જોઇને કિરીટીએ (અર્જુને) ક્રોધ આણીને કાપ્યું અને તેના કાથમાં—બળમાં (કૌવત ઉપરથી અપભ્રંશ 'કાથ') રોધ કર્યો—બાણનું બળ અટકાવ્યું. પીલે ઇ૦—શત્રુઓને ઘાણીમાં પીલતો હોય તેમ પીલી નાખે. હરે ઇ૦—એમ છતાં પણ કર્ણ પોતાનું ધનુ પોતાની બાથમાં રહેતા લગી તેમનું પાણી (બળ) હરેછે. અથવા શત્રુ યોધાઓની બાથમાં તેમનાં ધનુષ્ય રહેતાં છતાં પણ કર્ણ તેમનું પાણી હરેછે.

૨૪ માની—માનવાળો. બાની—વાણી. મન માની—ફાવે તેમ. આવીને ઇ૦—ઉજેહ (ઉજેશ—પ્રકાશ)માં આવીને—પ્રસિદ્ધપણે. અતિરાની—ઘણાં જંગલી. સમર ઇ૦—તેમને સમર (સંગ્રામ) કરવાની સમજ શાની હોય? યુદ્ધ ઇ૦—યુદ્ધની રીતને ના પિછાની (ન જાણીને) પોતાના દેહમાંથી જીવને તજે—લઢવાની રીત ન જાણવાથી તેમના જીવ જતા હતા. રાની યોધા કેવા બાહાદુર! હતા તે બતાવે છે: વદે ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. કવીશ ઇ૦—એવું હોય ત્યાં જીતવાની વાતનો સંદેહ છે એમ કવિ વાણી ઉચ્ચારે છે. અથવા તેઓ જીત્યાની વાણી ઉચ્ચારે છે તથાપિ કવિને તો તે વિષે સંદેહજ છે. છેકાનુપ્રાસ.

વીરનિધિ તેહ ના'ય, માણે વીર ભોગથી;
એમાં ન કોઇ લજાય, પચ્ચો ન કોઇ પચાય,
વીરતા નહિ તજાય, શુદ્ધ જોગી જોગથી;
જાય યુદ્ધમાં દિરાય, નિશિપતિ ઝગ્યો જાય,
યુદ્ધ બંધ થાય ત્યાંય, જાય ક્ષપા શોગથી.　　　૨૫

ક્ષપાગમન.

રાત્રી રમ્ય આવી રહી, શૂર શાંત સમરથી,
થયા ગયા તંબુએ તો, રાણીજાયા રાવ તો;
માનિની મંજુલ સાથ, ભેટતા ભામિનીનાથ,
કાયર માયર શાંત, મર્ણ મૂકી માવ તો;
ગયા ગુણી ગોરીપાસ, પિતા માત દાસી દાસ,
મળ્યા ટળ્યા દુ:ખત્રાસ, શેમુશી સખાવતો;

---

૨૫ હસી ઇ૦—પછી કર્ણ હસીને દુર્યોધનને સાહાય કરી અને તે વીર થઇને આગળ જવા લાગ્યો તથા મહામારીના રોગની પેઠે પાંડવોના યોધ ખાવા લાગ્યો—નાશ કરવા લાગ્યો. અંગદરાય—અંગ દેશનો રાજા—કર્ણ. વીરનિધિ ઇ૦—વીરરૂપી સમુદ્રમાં તેહ (કર્ણ) ના'ય (સ્નાન કરે છે) અને વીરોના ભોગ (બળિદાન)થી તે માણે છે—આનંદપામી માહાલે છે. અર્થાત્ વીરોના સમુદાયમાં પડીને તેમનો નાશ કરે છે. એમાં ઇ૦—કર્ણ અને અર્જુન એ બેમાં કોઇ લાજતો નથી—પરસ્પરથી પરાજય પામતો નથી, અને કોઇ એક બીજાનો પચ્યો પચાતો નથી—હરાવ્યો હારતો નથી. વીરતા ઇ૦—શુદ્ધ જોગી (શિક્ષાગુરૂ—દ્રોણ)ના જોગથી તેઓ વીરતા તજતા નથી. જાય ઇ૦—એવી રીતે દિરાય—દિવસનો પતિ—સૂર્ય યુદ્ધમાં જાય—વીતે, અર્થાત્ દિવસે યુદ્ધ કરે અને જ્યાં નિશિપતિ—ચંદ્ર ઝગ્યો જાય—પ્રકાશવા માંડે ત્યારે યુદ્ધ બંધ થાય. અને તેમની ક્ષપા (રાત્રી) પોતાના ઈષ્ટ મિત્રો સગાં યુદ્ધમાં મરાયાં હોય તેના શોગ (શોક)થી જાય.

જામિની જુગરી જાય, ધુરંધર ધારે રાય,
વલ્લભ વલ્લભ ગાય, ભાષા ભાવ ભાવ તો. ૨૯
આવી નિદ્રા કોઇને તો, કોઈ તંદ્રામાં તણાયા,
કોઇ વૃંદા વામ જેવી, સતી પાગ ચાંપતી;
પડ્યા ઘારણમાં કોઇ, કોઇ ધારણને તજી,
ભજે ના રણને ભાથી, ભલે કીર્તિ કાંપતી;
કોઇ શૂરવીર સ્વપ્ન, આવ્યે ઊર હસ્ત દાબી,
અરિ પૂર પીસુ જોર, એવી બુદ્ધિ ખાંપતી;

---

૨૯ ક્ષીપાગમન—રાત્રીનું જવું. તેમની રાત્રી કેવી રીતે વીતતી હતી તે વિષે વલ્લભ કહે છેઃ રાત્રી ઇ૦—હવે રમ્ય (રમણિક) રાત્રી આવી રહી—રાત પડી, શૂરાઓ સમરથી (સંગ્રામથી) શાંત થયા અને તે રાણી જાયા (રાણીના પુત્રો) રાય તંબુએ ગયા. ગાનિની ઇ૦—કાયર અને માયર (માહર પ્રવીણ)-યુદ્ધમાં પ્રવીણ એ સર્વે માવ (સ્ત્રીઓના નાથ) રણ ભૂમિમાં મરણને મૂકીને (અર્થાત્ મરણથી બચીને) તે ભામિનીનાથ મંજુલ (સુંદર) માનિની(માનવતી સ્ત્રીઓ)ની સાથે ભેટતા (ભેટવા લાગ્યા. અથવા, રાણીજાયા અને રાવતો (ઘોડા ફેરવનાર)તથા માવતો (હાથી હાંકનાર) એ સર્વે તંબુએ ગયા એમ પણ અર્થ થાય. ગુણી–(વીરોનું અથવા ગોરીઓનું વિશેષણ. શેમુષી સખાવતો–બુદ્ધિની સખાવતવાળા–મોટી બુદ્ધિવાળા. જામિની ઇ૦—ધુરંધર રાજાઓને રાત જુગ જેટલી લાગે છે, કેમકે તેમને લઢવાનું મળતું નથી! અથવા જુગ એવી રાત્રી તે સરખી થઈને જાય છે એમ તે ધુરંધર રાય--દુર્યોધના ધારે છે. ચિંતાને લીધે તેની રાત્રી વીતતી નથી. અથવા રાત્રીમાં, જેઓ ધુરંધર વીરો છે તે રાજાને ધારે છે–તેનું રક્ષણ કરે છે. વલ્લભ ઇ૦–વલ્લભને વલ્લભ (વાહાલી) એવી ભાષા (ગુજરાતી ભાષા)નો ભાવ (આદર) ભાવતો (ગમતો) છે માટે તે તે ભાષામાં ગાય છે કાવ્ય કથે છે. અથવા, ભાષાનો ભાવ જેને ભાવતો છે એવો વલ્લભ ગાય છે કે, જે જામિની ને રાય–દુર્યોધન ધુરંધર–અતિ અગત્યની ધારે છે તે તેની રાત્રી જુગ જેવી મોટી થઈને જાય છે.

મણિ વલ્લભા કવીશ, સ્વામી વલ્લભાને ઇશ,
સુર્લભા દુર્લભા સતી, પતિ કષ્ટ ચાંપતી. ૨૭

થાકી લોથ થઇ પડ્યા, એક ઓથ ઇશ્વરની,
જેવી પોથ વાણિજ્યની, થાકી ઘણું ચાલતાં;
શંખ્યા પાર પામે કોણ, બન્ને વ્હારતણો ભાઇ,
અવિધાર આંકડાથી, ભૂલે ભણ્યા ફાળતાં;
એવાં પ્રાણી અસંખ્યાત, બેલ ઘાણીપીલી પડ્યાં,
ભોગ માણી શું તે જાણે, મર્ણમાંહી માલતાં;
ધર્ણ સૂતા શય્યા સૂતા, રથ જૂતા અતિ હુતા,
રે ! સજૂતા શસ્ત્ર હુતા, મીચી ચક્ષ ભાળતાં. ૨૮

---

૨૭ તંદ્રા–ઘેન. વૃંદા વામ જેવી–વૃંદા (જાલંધરની સ્ત્રી) નામે સ્ત્રીના જેવી. ભજે ઇ૦–દિવસે થયેલા યુદ્ધને જોઇ ભય પામી ગયેલા કોઇ ભાથી–વીર રાત્રે ધારણ (હિમત)ને તજીને રણને ભજતા નથી–રણને ઇચ્છતા નથી–રણભૂમિથી કંટાળે છે ! (વિચારે છે કે) અમારી કીર્તિ ભલે કાંપતી–ભલે અમારી કીર્તિ નાશ પામે ! અરિ ઇ૦–અરિના પૂરને જોરથી પીસું છું, એવી બુદ્ધિ ચાંપતી–ચુંપે છે. સ્વપ્નમાં એમ ધારે છે. મણિ ઇ૦–કવીશ્વરોમાં મણિરૂપ હે વલ્લભા ! હે વલ્લભ કવિશ્વર ! સ્વામી જેમને વલ્લભ (વાહાલો) છે એવી સ્ત્રીઓને ઇશ (પોતાનો ધણી) સુર્લભા (સુલભ–સુખપ્રાપ્ય) છે. પણ જે પોતાના પતિનું કષ્ટ ચાંપે છે–નાશ કરે છે એવી સતીઓ દુર્લભા (દુર્લભ) છે. છેકાનુપ્રાસ.

૨૮. લોથ–લોથ જેવા. ઓથ–આશરો. પોથ–પોઠ. વાણિજ્ય-વણજારો. વ્હાર–સેનાઓ. અવિધાર–નિશ્ચિત. ફાળતાં–વેંહેચતાં. આટલા રથ, આટલા હાથી, આટલા ઘોડા, આટલું પાયદળ, ઇત્યાદિ વિભાગ પાડી ગણતાં. બેલ ઇ૦–બળદની ઘાણીમાં પીલાઇને પડે તેમ પડ્યાં હતાં એવાં પ્રાણી પણ અસંખ્યાત હતાં; તે બિચારાં મર્ણમાંહી માહાલતાં–અર્થાત્ મોતની પથારીએ સૂતેલાં હતાં, તે (પાછળ કહ્યા તેવા) ભોગ શું માણી જાણે ? ધર્ણ ઇ૦—કેટલાક ધર્ણ (ધરણી)માં સૂતા હતા, કેટલાક શય્યામાં સૂતા હતા,

પક્ષ દીન બંને હુઆ, દુઃખ પીન આવી પડયા,
શ્રેષ્ઠ હીન એક લાઠી, લેઈ કાળ હાકતો;
થાકયા સર્વે શૂર પૂર, તજી ગર્વ પડયા ક્રૂર,
નવ ધર્વે ને વિશ્રામ, કે જરાક થાક તો;
ફૂટયા હૃદેતણા જેહ, કશી મદ શાંતિ દેહ,
કાલ વદે અરિ હણું, ભાખી એમ હાકતો;
હરિ નાગ ગણે કોણ, મળ્યું ભાગ વારિ લોણ,
લાગે ડાઘ અરે કોણ, ભૂ ચઢાવું ચાકતો. ૨૯

તેમ રથ જૂતા–રથ જોડીને તેમાંજ સૂતેલા પણ અતિ (ઘણા) હૂતા (હતા) એટલુંજ નહિ, પણ રે! ઘણાક તો સ્રીથી સંજૂતા (સંયુક્ત) હતા; તે બધાએ રાત્રે ભાળતા (જોતાં જોતાંમાં) ચક્ષ (આંખો મીચી–તે સહુ ઊંઘી ગયા. છેકાનુપ્રાસ તથા વૃત્યનુપ્રાસ.

૨૯ પક્ષ ઇ૦–કૌરવ અને પાંડવ બન્નેના પક્ષ દીન થયા. દુઃખપીન–પીન (પુષ્ટ. અર્થાત્ ઘણા)દુઃખમાં. શ્રેષ્ઠ ઇ૦–કાળ શ્રેષ્ઠને અને હીનને એકજ લાઠી લેઈને હાકે છે. થાકયા ઇ૦–પૂરે પૂરા શૂરાઓ પણ સર્વે થાકયા, અને જેઓ યુદ્ધમાં ક્રૂર હતા તથા જેમને ધર્વ (સંતોષ), વિશ્રામ, કે જરાક પણ થાક નહોતો, તેઓ તો ગર્વ તજીને (રણમાં) પડયા. ફૂટયા ઇ૦–જે હૃદયના ફૂટેલા હતા, તેમના દેહને મદવડે શાંતિ શાની હોય! અર્થાત્ તે પણ પડયા! કાળ ઇ૦–જે એમ બોલતા હતા કે અમો કાલ અરિને હણું, અને એમ ભાખીને જે હાક મારતા હતા–ગર્જના કરતા હતા, તે પણ પડયા! હરિ ઇ૦–અને કેટલાક તો ઘાયલ થઇ પડયા પડયા એમ કહેછે કે, જેમ મીઠું અને પાણી મળ્યું હોય તેમાંથી મીઠાનો ભાગ કેટલો છે તે કહી શકાતો નથી તેમ હરિ (ઘોડા) અને નાગ (હાથી) યુદ્ધમાં કેટલા પડયા છે તેને કોણ ગણે છે? અર્થાત્ ભલેને તે અસંખ્યાત મરી જાય! જો તેમની ગણના કરવા બેસું તો મને ડાઘ લાગે! અરે! હું કોણ! હું તો ભૂમિને ચાકે ચઢાવું–ભૂમંડને ઉથલ પાથલ કરી નાખું એવો છું! અથવા, જેમ વારિમાં લોણ (લવણ)નો ભાગ મળ્યો હોય તેમ સેનામાં જે હરિ અને નાગ મળ્યા છે તેને કોણ ગણે છે? એમ પણ અર્થ થાય.

છતે જશ જગ વાધે, વૈરી વશ આવી લાધે,
કરી ફૂશ દુશમિન, મોકલીએ નાક તો;
ધારે કોક નાસવાને, રે આલોક ત્રાસવાને !
દુઃખ રોક ન ઉધાર, એવી મન ધાક તો;
નિશિ ખટ માસ થાય, કહે ફૂટ કુરૂરાય,
નાચ્યો નટ ખેટક છું, વ્યથ જેમ કાક તો;
ડરે યોધ વલ્લભ ના, હરે બોધ વલ્લભ હા !
કરે રોધ મન ઘણો, નાવે નિંદ ધાક તો. ૩૦
રાય એવે લેઇ સાંય, જાય જુએ દુઃખ થાય,
નાંય દુઃખ નિધિરાય, ખાય ખાય ખાય રે;
મુઆ યોધતણા જુઆ, યક્ષ કરે ભક્ષવાને,

---

૩૦ કેટલાક યોધ બોલેછે કે, છતે ઇ૦–જો આપણે છતીશું તો આપણો જશ જગમાં વાધે–વધે, વૈરીઓ વશમાં આવી લાધે– પ્રાપ્ત થાય, અને દુશમીનને ફૂશ કરીને–હરાવીને નાક (સ્વર્ગ)માં મોકલીએ. ધારે ઇ૦–યુદ્ધનો આલોક (દર્શન) જાણે ત્રાસવાને (ત્રાસ પામવાને) હોય તેમ તેથી કોક નાસવાને ધારે છે કારણ કે દુઃખ તો રોકડુંજ છે; ઉધાર નથી. એવી તેમના મનમાં ધાક છે. કેટલાકની નિશિ (નિશા)–રાત્રી (ચિંતામાં) ખટમાસ (છ મહિના જેવી મોટી)થાયછે અને તેઓ કુરૂરાય (દુર્યોધન) ને ફૂટ કહેછે (તેણે જાણી જોઇને આ વિનાશકારક યુદ્ધ ઉભું કર્યું માટે). નાચ્યો ઇ૦— તેઓ વળી કહેછે કે, હે કુરૂરાય ! જેમ કાગડો મોરનાં પીછાં ઘાલીને વ્યર્થ નાચ્યો તેમ તું પણ ખેટક (અર્થાત્ ખબરદાર) થઇને નટની પેઠે નાચ્યો અર્થાત્ જેમ કાગડો પોતાના નાચમાં સફળ થયો નહોતો તેમ તું પણ આ યુદ્ધમાં સફળ થવાનો નથી ! ડરે ઇ૦—વલ્લભ કહે છે કે જે યોધ હોય તે ડરતા નથી અને તેમનો વલ્લભ (વાહાલો) તેમને યુદ્ધ ન કરવાનો બોધ કરે તો તે બોધને તેઓ હા (નિશ્ચયાત્મકપણે) હરે–લેઇ લે—નાશ કરે અર્થાત્ માને નહિ. એવા વીર રાત્રે ઊંઘવાને મનનો ઘણો રોધ કરે છે–મન બીજા વિચારથી શાંત કરવાને મથે છે, પણ તેમને નિંદ (નિદ્રા) આવતી નથી, કેમકે તેમના મનમાં ધાક છે.

લક્ષ ઘૂડ ઝૂડ વક્ષ, ખાય રાય રાય રે;
વરૂ ધારે શાણું ડરૂં, હરૂં બળ ભક્ષ કરૂં,
અરિ આવે તેહ ધરી, કરૂં ન્યાય ન્યાય રે;
વાઘતણો શોધે લાગ, લાગ સારો ભક્ષી નાગ,
રાગ પણ કરે વાઘ, વક્ર થાય થાય રે. ૩૧

વણિયરોતણો પાર, પામે કોણ નિરધાર,
પશુ પંખી રાત્રીતણાં, કરે બૂમરાણ રે;
ચોર દ્રવ્ય ગ્રહે તેવા, હરે બાજ પ્રાણી જેવા,
ધારે મળ્યા મિષ્ટ મેવા, મળી દ્રવ્યખાણ રે;
નાઠા રાય ભાળી એમ, ઘરધણી જાગે જેમ,

---

૩૧ રાય ઇ૦—એવે રાય (રાજા-દુર્યોધન) સાથ-દુઃશાસન, શકુનિ, વગેરે સોબતીને લેઈને (કર્ણને મુકામે) જાય છે અને રસ્તામાં રણભૂમિમાં પડેલા ઘાયલ વગેરેને જુએ છે તેથી તેને દુઃખ થાય છે. નાય ઇ૦-રાય (દુર્યોધન) દુઃખના નિધિ (સમુદ્ર)માં નાહાય છે—અતિ દુઃખમાં ડૂબે છે, અને રણભૂમિ તેને ચારે પાસેથી ખાઉં ખાઉં કરતી હોય તેવી લાગે છે. રાજા શું દેખે છે તે કહે છે: મુઆ ઇ૦—જે યોધ મરી ગયેલા હતા તેમનાં ચક્ષ (નેત્ર) ને જૂઆ (એ નામનાં જંતુઓ) ભક્ષવાને (ભક્ષવાનું) કરે છે! અથવા ઘૂડપક્ષીઓનું એક લક્ષ (લાખ)નું ઝૂડ (ટોળું) મુએલા યોધાઓનાં ચક્ષને ભક્ષવાને જૂઆં (જૂદાં) કરે છે-ખોતરી કાઢે છે તથા રાય રાય (પ્રત્યેક રાજાની) વક્ષ (છાતીને) ખાય છે! વરૂ ઇ૦-રાત્રે રણભૂમિમાં વરૂ આવે છે તે જાણે એમ ધારે છે કે હું શાણે ડરૂં ? હું તો મારા શિકારનું બળ હરૂં અને તેનો ભક્ષ કરૂં અને જો અરિ (બીજો વરૂ કે શ્વાપદ) આવે તો તેને ધરીને (પકડીને)ન્યાય ન્યાય કરૂં-જે ન્યાય હોય તે કરૂં-અર્થાત્ મારો શિકાર તેને ન ખાઈ જવા દેઉં. વાઘ ઇ૦-વળી તે વરૂ સારો લાગ જોઇને નાગ (હાથી)ને ભક્ષીને પછી વાઘનો લાગ શોધે છે-તેની સાથે લડવાનો અથવા તેનો શિકાર પડાવી જવાનો લાગ શોધે છે. તેથી વાઘ પણ રાગ (રીસ) કરે છે અને વક્ર (વાંકા-અર્થાત્ ગુસ્સે)થાય થાય રે-વારંવાર થાય છે-ઘૂરકે છે! **છેકાનુપ્રાસ તથા લાટાનુપ્રાસ.**

ઉભા રહે ચોર કેમ, ઓળખે લે પ્રાણ રે;
ઘાયલતણો પોકાર, દીનતાતણા હોકાર,
થાય સુણે રાય કર્ણ, કષ્ટ થાય જાણ રે. ૩૨

દીવાકેરી સોઇ સોઈ, વાલા મુઆ જોઇ જોઇ,
ગાલ લાલી ધોઈ ધોઈ, રડે રાય નામને.
શબ સા'ય લઈ લઈ, કથું કે'ણી કયી કયી,
ડરે દુઃખે રહી રહી, સ્મરી નામ રામને.
મળે સગા કોઈ કોઈ, ભાળે સુખ ખોઈ ખોઇ,
રાખે ઘાને ટોઈ ટોઈ, વખોડતા શ્યામને.
દુર્યોધન જોઈ જોઈ, ઉચરતા કોઈ કોઈ,
રે વલ્લભ રોઈ રોઈ, દાખે દુઃખ ધામને. ૩૩

લઘુતાઈ રાજા લાગી, ગુરૂતાઈ ગૂમ થયે,
મહત્તાઈ મૂગી મૂકે, દીનતાઇ દામણે;
સ્વામીતાઈ સાચવતા, સેવકાઈ ચિકી તેહ,

---

૩૨ રાત્રીનાં પશુ પક્ષીઓ જે રણભૂમિમાંથી મરેલાં મુડદાંને ખેંચી જતાં હતાં તેમને ચોરની સાથે કવિ સરખાવે છેઃ ચોર ઇ૦–જેમ ચોર છાનામાના દ્રવ્ય લેઇ લે છે અને જેમ બાજ ઓચિંતો ઝડપ મારી પ્રાણીઓને હરે છે–પકડી લે છે, તેમ રાત્રીનાં પશુઓ પણ એમ ધારે છે કે અમને આ તો જાણે મીષ્ટ મેવા મળ્યા અથવા દ્રવ્યની ખાણ મળી. નાઠા ઇ૦–જેમ ઘરધણી જાગે ત્યારે ચોર નાસે છે તેમ રાય (દુર્યોધન) આવતો જોઈને તે પ્રાણીઓ નાઠા, ઇત્યાદિ સ્પષ્ટ છે.

૩૩ રાજાને મશાલ સાથે આવતો દેખીને જેમનાં સગાં વાહાલાં મરી ગયાં હતાં તેઓ ફીકે ચેહેરે રાયના નામના પોકારો કરે છે, તે વિષે કવિ કહે છેઃ દીવા ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. સા'ય—પકડે. કે'ણી— કથા–હકીકત? કયી કયી કયા કહું? અર્થાત્ એવું તો ત્યાં બહુજ હતું. ટોઈ ટોઈ—તેલ વગેરેનાં ટીપાં મૂકી મૂકીને.

હીનતાઈ પામી પડ્યા, ભિન્નતાઈ ભામણે;
કામતાઈ કેલિ ચહે, દામતાઈ દમે રહે,
નમ્રતાઈ નામ તે શું, શમતાઈ શામણે;
સવિતાઈ સેવકથી, કવિતાઈ કો કરંત,
પિતૃતાઈ પામી પ્રેમે, વેશતાઈ વામણે. ૩૪

કદી એક બૂમ સુણે, કદી એક શીશ ધૂણે,
કદી એક આવી ભણે, કદી એક ત્રાસતો;
કદી એક દુર્યોધન, કદી એક ગ્લાની મન,

---

૩૪ પોતાનેમાટે રણભૂમિમાં આવેલા રાજાઓની એ અવસ્થા થઈ તે જોઇને દુર્યોધન રાજાને ગ્લાનિ ઉપજી, તે વિષે કવિ કહે છેઃ લઘુતાઈ ઇ૦–પોતાના ભીષ્મ, દ્રોણ, વગેરે યોધ મરવાથી રાજાને ગુરૂતાઈ (ગુરૂતા–મોટાઈ)ગૂમ થયાથી તેને લઘુતાઈ લાગી. અને મહત્તા (મોટાઈ) મૂળ મૂકીને ગઈ તેથી તે દામણા રાજામાં દીનતાએ પ્રવેશ કર્યો. સ્વામીતાઈ ઇ૦- જેઓ પોતાના સેવકપણાવડે દુર્યોધનની સ્વામીતાઈ (ધણીપણું) સાચવતા હતા–તેના સ્વામીપણાને માન આપી રહ્યા હતા તે સેવકો હીનતા પામીને પડ્યા અને તેથી (રાજાનાં) ભામણાં (ઓવારણાં) લેવામાં ભિન્નતા (પડી). મતલબ કે રાજાની સેવા બજાવવામાં મતભેદ પડ્યા! કામતાઈ ઇ૦–જેઓ કામતાઈ (કામ સંબંધી) કેલિ(રમત)ચાહતા હતા, તથા પોતાની દામતાઈ (ધનવાનપણા)ના દમમાં રહેતા હતા, તેમજ નમ્રતા શાનું નામ? એમ જે જાણતા નહોતા, અને શમતા ગુણ તો જેને શમણે પણ નોહોતો આવતો, વળી જે સેવકને લીધે સવિતાઇ (સૂર્ય જેવો પ્રતાપ) દાખવતા હતા. અને જેની કોઈ કવિઓ કવિતા કરતા હતા, તેવા રાજાઓ યુદ્ધમાં પ્રેમથી પિતૃતા (પિતૃપણું–પૂર્વજપણું) પામીને–અર્થાત્ મરણને વશ થઇને વામણા–હ્રસ્વ–હીન વેષતા પામ્યા–ભૂમિ ઉપર હલકા થઇને પડ્યા છે! અથવા, એ સઘળું દુર્યોધનને જે સેવકોવડે હતું તે સેવકો આમ રણભૂમિમાં પડવાથી (રાજા ઉપરના પ્રેમને લીધે પિતૃતા પામી જવાથી) દુર્યોધનનો વેષ હીનતા પામ્યો તેને ગ્લાનિ ઉપજી એ ભાવ છે.

કદી એક કંપ તન, કદી એક નાસતો;
કદી એક ભાગ લેતો, કદી એક માગ્ય કે'તો,
કદી એક દુઃખ સે'તો, કદી એક ગ્રાસતો;
કદી એક રાજકવિ, કદી એક કથા નવી,
કદી એક દશા કવી, કદી એક પાસતો. ૩૫

ગજ્જ ગઢ્યા જેહુ ગર્વે, રજ્જ લિપ્ત ત્યાગ સર્વે,
કજ્જ સંગ કૂડે પર્વે, લજ્જ લાવી લોટતા;
સજ્જ થઇ શૂર થાતા, ભજ્જ ભાવ ભુંડ ગાતા,
મજ્જ મૂકી પડ્યા માતા, અજ્જ તો આલોટતા;
તજ્જ કર્યાં તનુ ક્રોધે, પજ્જ પામ્યા તોય રોધે,
દજ્જ દડે દુઃખથકી, વજ્જ આવી મોટતા;
રજ્જ રાગી માણુતા તે, અજ્જ કષ્ટ આણુતા તે,
વજ્જ આવ્યા વલ્લભ તે, કજ્જ કુડી કોટતા. ૩૬

---

૩૫ કદી એક પ્ર૦— દુર્ગોમન રણભૂમિમાંથી રાત્રે પસાર થતાં કદી એક ઘવાયલા દુઃખીની બૂમ સાંભળે છે, અને કોઇ વાર તે સાંભળીને તે પોતાનું ગાણું ભલાવે છે. કોઇ વાર તે પોતાના યોધાઓના ઋણમાં આવી જાય છે— ઉપકાર માને છે. કોઇ વખત (તેમનું દુઃખ જોઇને અથવા રણભૂમિના બિહામણાપણાથી) તે ત્રાસે છે, કોઇ વખત તેને તને (શરીરે) કંપ થાય છે, કોઇ વખત તે બીભત્સતાથી કંટાળીને કે ભયથી બીહીને નાસે છે. કોઈ વાર તેમના દુઃખમાં ભાગ લે છે, કોઈ વાર કોઇના ઉપર પ્રસન્ન થઇને તેને કહે છે કે માગ્ય, તારે શું જોઈએ છીએ?, કોઇકવાર તે દુઃખ સહે છે, કોઇ વખત મનમાં ઉપજેલા વિચારને ગ્રાસતો (પાછો ગળી જાય છે), કદી એક રાજકવિ તેને નવી કથા કહે છે (તે સાંભળે છે), કોઈ વાર એકાદ દુઃખીની દશા કવી (કહી)ને કોઈ વાર તે એક પાસે (તરફ) જુએ છે. અથવા, કવિરાજવલ્લભ નવી કથા કહે છે કે, મેં આ એક પાસાની (રણભૂમિની) દશા કવી (વર્ણવી) છે. લાટાનુપ્રાસ.

૩૬ રણભૂમિમાં પડેલા યોધાઓની દશા વર્ણવે છે. ગજ્જ ઈ૦—જેઓ ગર્વથી ગજ્જ (હાથીએ) ચઢ્યા હતા, તેમનાં શરીર રજ્જ (રજ—ધૂળ)

ભાળતો ભૂપતિ ભાવે, ટાળતો કોઇનાં કષ્ટ,
મા'લતો ન મનથકી, આવ્યો કર્ણ દ્વારમાં;
ચાલતો વિરામ પામ્યો, કાળ તો અપાર જામ્યો,
ખાળતો ખળે ન ખાળ્યો, ડબૂચ્યો સરારમાં;
પાળતો તે પૂરા કર્યા, ગાળતો તે આવી ગડ્યા,
ન્યાળતો તે ન્યારા હુવા, વા'લા આવ્યા વ્હારમાં;
ઘાલતો જે ગુંજ કાજ, ઝાલતો પ્રેમેથી હાથ,
કાળ તો કરાળ તેને, ખાય ખાય ખારમાં. ૩૭

થી લિપ્ત થયાં-લેપાયાં, અને બીજું સઘળું ત્યાગ થઈ ગયું. વળી જેમણે આ યુદ્ધરૂપી પર્વ (સંધિ)માં કૂડા સંગથી કજ્જ (કાર્ય) કર્યું હતું તેઓ આજ (દુર્યોધનને જોઇને) લજ્જ (લાજ) લાવીને લોટતા હતા. અર્થાત્ યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષમાં હોઇને તેનું ગુપ્તપણે અહિત કરતાં માર્યા ગયા હતા તે આ વખતે તેને જોઇને લાજતા હતા. સજ્જ ઇ૦-વળી જે સજ્જ થઇને શૂર થઇ જતા હતા, તથા ભુંડા ભાવને ભજ્જ (ભજીને) ગાતા હતા -આનંદ પામતા હતા, તે માતા (મહોન્મત્ત શૂરાઓ) અજ્જ (આજ) મજ્જ (માઝા) મૂકીને આળોટતા પડ્યા છે! તજ્જ ઇ૦-કોઈએ તો પોતાનાં તનુ (શરીર) તજ્જ કર્યાં-ત્યાગ કર્યાં; કેટલાંક પજ્જ (પરાજય) પામ્યા છે-ઘાયલ થયા છે તેઓ તોય (પાણી)ને રોયે (રડેછે)-પાણીની બુમો પાડે છે. અથવા કેટલાક પોતે પરાજય પામ્યા છે; તોય પોતાના જે સગાએ દેહ તજ્યા છે તેમને રડે છે એવી રીતે દુઃખથકી દગ્ધ થઈ દજ્જ (દાઝેલા) થયા છે અને તેમની મોટતા (મોટાપણું) વજ્જ આવી (વાજ આવી) ગઈ છે. રજ્જ ઈ૦-જેઓ રજ્જ (રાજ્ય) અને રાણીને માણતા તેઓ અજ્જ (આજ) કષ્ટ આણતા (દુઃખી થતા) દેખાય છે; વલ્લભ કહે છે કે, જેમણે કજ્જ (કાર્ય)ની કુડી (કપટ ભરેલી) કોટતા (કોટિતા-કોટિપણું) કરી છે તેઓ વજ્જ આવ્યા (વીજ આવ્યા-દુઃખી થયા). અર્થાત્ કોટિક કૂડાં કામ કરનાર યુદ્ધમાં એની મેળેજ દુઃખી થયા!

૩૭ મા'લતો ઇ૦—તે બીજાઓનાં કષ્ટ ટાળતો હતો ખરો પણ મનમાં મા'લતો (માહાલતો)-ખુશી થતો નહોતો. વિરામ પામ્યો-અટક્યો (કર્ણના

હાય હાય કરે રાય, સુખ ગયું આવ્યું દુઃખ,
હસે પાસ બેશી કસે, દાસ તે ઉદાસમાં;
કંજ જશા મૃદુ રંજ, આવી પડયા,કષ્ટ ભાવી !
ભાગી આગમાંહી લાગી, આશ જેહ ત્રાસમાં;
યોધ લઢયા ક્રોધ બોધ, તનથી થયા નિધન,
એમ વિચારતો ક્ષેમ, પાસ તે ઉજાસમાં;
કર્ણ શર્ણકારી ધર્ણ, એક પ્રિયકારી નેક,
મળ્યો દુઃખ ત્રાસ ટળ્યો, ભાસ ભખ્યો ખાસમાં. ૩૮

તંબુના દ્વારમાં આવીને). કાળ–ક્રોધ. સરારમાં–એક છેડાથી બીજા છેડા લગી–કેડ પોતાના પક્ષના મરી ગયા તેનો શોક, પાંડવો ઉપર ક્રોધ, શું થશે તેની ચિંતા, વગેરે જૂદા જૂદા વિકારો સામટા મનમાં ઉપજી આવવાથી મનના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી (આખા મનમાં) ડબૂચો (ઢૂમો) ભરાઇ આવ્યો, શોક, ક્રોધ, ચિંતાના હેતુ કહી બતાવે છે: પાળતો ઇ૦—જેમને હું પાળતો હતો તે ભીષ્માદિને શત્રુઓએ પૂરા કર્યા, જેમને ગાળતો હતો (અધરે વખતે કામ આવશે એમ જાણીને દૂર ગાળી કાઢતો હતો) તે (પણ) આવીને ગડયા (ગડી પડયા!–મૃત્યુ પામ્યા!) અને જેમને હું વા'લા કહીને ન્યાળતો અને જે મારી વ્હારમાં આવ્યા હતા તે ન્યારા હુવા (મૃત્યુ પામ્યાથી જૂદા પડ્યા). ધાલતો ઇ૦–જેમને ગુંજ (ગુહ્ય–છાની મસલતમાટે) ઘરમાં ઘાલતો અને જેમનો પ્રેમેથી હું હાથ ઝાલતો તેને કરાળ (વિકાળ) કાળ ખારમાં (જાણે દ્વેષથી) ખાય ખાય (નિશ્ચય ખાઇ જાય છે). **પદાંત અને વૃત્યનુપ્રાસ.**

૩૮ કસે–કસાય–શ્રમિત થાય. કંજ ઇ૦ જેઓ કંજ (કમળ) જેવા મૃદુ (કોમળ) હતા તેઓ રંજ (દુઃખ)માં આવી પડયા એ કષ્ટ તેમનં ભાવી (થવાકાળ) હશે ! યુદ્ધના ત્રાસમાં (ત્રાસને લીધે) તેમની જે આશા હતી તે ભાગી (નાશ પામી) અને આગમાં લાગી ગઈ. અર્થાત્ તેમના મનના મનોરથ મનમાં રહ્યા અને તેઓ જાતે પણ મરી ગયા. યોધ ઇ૦–જે યોધ મારા બોધથી ક્રોધ આણીને લઢયા તેઓ પોતાના તનથી નિધન થયા (મૃત્યુ પા-

કરવું અમારે કેમ, કાલ્ય શો તમારે નેમ,
શત્રુઓ સમારો કેત્તા, ભખો ભખો ભાઈ રે;
મલ્લની સમાન શલ્ય, શૂરનું ગુમાન ભલ્ય,
વાળતો કમાન લોહ, શૂર શૂર સાઈ રે;
રક્ષણ કરીએ અમો, પૂઠેથી ડરીએ કયમો,
અરિને હરીએ ધારી, ધન્ય ધન્ય ધાઈ રે;
કર્ણ રીજીઓ અપાર, કાળ ખીજીઓ આ વાર,
સાથ સીજીઓજ પંચ, રડે ધાઈ ધાઈ રે. ૩૯

મ્યા). એમ કર્ણના તંબુની પાસે ઉજાસમાં (અર્થાત્ ઉત્સાહમાં) આવીને પોતાનું ક્ષેમ કલ્યાણ (વિચારતો) વિચારતો ભાસ ભખ્યો (ભાસરૂપ કાંઈ બોલ્યો) કે, હવે મારે આ ધર્ણ (ધરણી) માં કર્ણ એજ એક શર્ણકારી (શરણ આપનારો) અને નેક (સત્ય) પ્રિયકારી (પ્રિય કરનારો) છે. તે મને મળ્યો છે તેથી મારા દુઃખનો ત્રાસ ટળ્યો છે. એમ તે પોતાના ખાસમાં (ખાસ મંડળમાં) ભખ્યો (બોલ્યો). **આદ્યંતાનુ પ્રાસ.**

૩૯ હવે દુર્યોધન કર્ણને પૂછે છેઃ કરવું ઈ૦-અમારે હવે કેમ કરવું કાલે તમારે શો નેમ (નિયમ-પ્રતિજ્ઞા) છે-કયા શત્રુને હણવાની પ્રતિજ્ઞા છે? તમે કેત્તા (કેટલા) શત્રુઓને સમારશો (કાપી નાખશો)? હે ભાઇ ! તે ભખો ભખો! (બોલો બોલો!). શલ્ય, જે મલ્લની સમાન છે, જેને શૂરનું ભલ્ય(ભલું) ગુમાન છે, જે લોહની કમાન વાળતો (વાળે છે-નમાવે છે), હે શૂર! તે શૂર તમારે સાઈ(સાહ્ય) છે. હરિએ-નાશ કરીએ. ધારી-પકડી. કર્ણ ઈ૦-રાઇ (દુર્યોધન)રડે રડે (દુઃખી થઇને શોક કરેછે) તેથી જાણે આ વાર(વખતે) કાળ ખીજ્યો હોય અને પંચ (પાંડવો)નો સાથ સીજીઓ-સીઝી ગયો-બળી મુઓ હોય તેમ કર્ણ અપાર રીઝ્યો. અથવા દુર્યોધનનાં વચન સાંભળીને કર્ણ અપાર રીઝ્યો, તથા બોલ્યો કે હે રાય! તું શું કરવા રડે રડે-વારંવાર રડે છે! આ વખતે કાળ ખીજ્યો છે અને તેથી પાંચ પાંડવનો સાથ સીઝી ગયો છે એમ તું જાણ. 'રડે' ઈત્યાદિ પાંડવ પક્ષીય રાજાને પણ લગાડી શકાય. **લાટાનુપ્રાસ.**

અર્જુનને મારૂં કાલ, ભીમને ભગાડું ભાળ,
શક્તિ ગયે શાકત એત્તી, છે મન બદનમાં;
દ્રોણ જેવો દીન કોણ, ભીષ્મ જશા નહિ ગ્રીષ્મ,
કવચ ગયે કચરૂં, જો શૂરસદનમાં;
શલ્ય થયો જશો શલ્ય, ધારો તમો જેહ મલ્લ,
એકલો અગાડી પડી, આવું જો કદનમાં;
પંચ વીર મારૂં કાલ, મરાળ ચૂંટે મૃણાલ,
કવિરાજ શૂરતાજ, મોહ ના મદનમાં. ૪૦

ભલો! ભલો! રાય ભાખે, મળ્યા સર્વ શૂર દાખે,
ધન્ય ધન્ય નિરધારે, ધીર વીર આ સમે;
દુર્યોધન બોલ્યો એમ, કોઇએ ન કર્યું ક્ષેમ,

---

૪૦ અર્જુનને ઇ૦–વળી કર્ણ પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે જો મારી શક્તિ (એ નામનું આયુધ) તો ગઇ છે (ઘટોત્કચને મારતાં) તથાપિ કાલે અર્જુનને મારૂં અને ભીમને ભગાડું એટલી શક્તિ તો મારા મન અને બદન (તન)માં છે એમ તું ભાળ (જો–જાણ). દ્રોણ ઇ૦—દ્રોણના જેવો દીન કોણ હશે (કે જે અશ્વત્થામા પડયો એટલું સાંભળીને હથિયાર તજીને શત્ર હાથથી મૃત્યુ પામ્યો!) અને ભીષ્મના જેવા કોણ ગ્રીષ્મ (તાતા-ગરમ) હશે કે જે પોતાની પ્રતિજ્ઞા સત્ય કર્યા વિનાજ બાણશય્યાને શરણ થયા! પણ હું તો, જો કે મારૂં અભેદ્ય કવચ (ઈંદ્ર કપટથી લેઇ ગયો છે તેથી)ગયું છે છતાં, શત્રુઓને શૂરસદનમાં–રણભૂમિમાં કચરૂં એવો છું. શલ્ય ઈ૦—તમો જેને મલ્લ ધારો છો તે શલ્ય તો મને શલ્ય (કાંટા) જેવો થયો છે (યુદ્ધ વખતે કર્ણનું સારથીપણું કરવાને શલ્યે ના પાડી ને કર્ણની નિંદા કરી હતી માટે કર્ણ તેને વિષે આમ કહેછે). પણ જો–હે રાજા! તું જો કે કદનમાં (યુદ્ધની કાપાકાપીમાં) હું એકલાજ અગાડી પડીને આવું છું. તથા જેમ મરાળ (હંસ) મૃણાલ (કમળના તંતુઓ) ચૂંટે છે તેમ પંચ વીર (પાંડવો)ને કાલ મારૂં છું. કવિરાજ વલ્લભ કહે છે કે કર્ણ તો શૂરાઓના તાજ રૂપ છે. એને કાંઈ મદન (કામ)માં મોહ નથી. છકાનુ પ્રાસ.

તજું આજ અમો વે'મ, મિત્ત ચિત્ત ના ભમે;
અશ્વત્થામા શૂર ખરો, કિંતુ વિપ્ર શૂર ધરો,
લાગે એના શાપ ડરો, શત્રુ ભીત્રુ શે શમે;
દુઃશાસન અમો ધીર, શકુનિ ને તમો વીર,
વલ્લભ કવિનો મીર, શિર ભીર શે દમે. ૪૧

ચારપ્રતિજ્ઞાકથન.

એમ બોધકા મળીને, ક્ષેમ રોધકા વિચારે,
આવી શોધકા ઉચારે, સુણો શંખ ગર્જતા;
ભીમ મહાબાહુ એતો, કૃષ્ણાના સરાહુ કાજ,
આવી ઉજાહુમાં કીધ, પ્રતિજ્ઞા તો તર્જતા;
ભાવી ભગવંત મને, લાવી બળવંત તને,
હાવી કળવંત કે'તા, ધન્ય તારો સર્જતા;
કવિ વલ્લભ પ્રતાપ, ભીમ દુલ્લભ અમાપ,
દહે સુલ્લભ પ્રલાપ, કવિ શૂર વર્જતા. ૪૨

---

૪૧ ભલો ઇ૦—કર્ણનું એવું વચન સાંભળીને રાય (દુર્યોધન)ભલો, ભલો, એમ ભાખેછે તથા ત્યાં જે બીજા શૂર મળ્યા હતા તે સર્વ પણ એમજ દાખેછે.--ભલો. ભલો, કહેછે. ક્ષેમ—કલ્યાણ. તજું ઇ૦—પણ આજ અમે વેહેમ તજી દેઇએ છીએ. મારા મિત્ત(મિત્ર) કર્ણનું ચિત્ત ભમે એવું નથી—તેની કરેલી પ્રતિજ્ઞા મિથ્યા થવાની નથી! અથવા હે મિત્ર! હવે મારૂં ચિત્ત ભમનાર નથી. તમે કહેશો કે અશ્વત્થામા શું શૂર નથી? તેને કેમ વખાણતા નથી? તો કહેવાનું કે, અશ્વત્થામા ઇ૦—અશ્વત્થામા શૂર તો છે. પણ તે શૂર [illegible] છે એમ મનમાં ધરો—જાણો. એના શાપના ડરો (ડર) લાગે, અથવા એના [illegible] લાગે માટે ડરો, પણ તેથી ભીત્રુ (ભયંકર) શત્રુ શે શમે? કેમ નાશ પામે? ત્યારે શાથી શત્રુ શમશે? તો દુઃશાસન ઇ૦—ધીર એવો દુઃશાસન તથા અમો (દુર્યોધન) તથા શકુનિ અને વીર એવા તમોછો. કવિનો મીર (શ્રેષ્ઠ) વલ્લભ કહેછે કે જો એમ હોય તો મારા માથા ઉપર ભીર (ભીડ) શે દમે—અને શાથી શંકા આવે?

૪૨ એમ ઇ૦—એવી રીતે તે બોધકા (એક બીજાને બોધ કરનારા મંત્રીઓ) તથા રોધકા (શત્રુઓને રોકનારા) દુર્યોધન વગેરે ચાર (દુષ્ટચતુષ્ટય—

દીપ જેમ દિન દેખે, સૂર જેમ ઘૂડ પેખે,
પૂરમાં તણાયે જેમ, સુરભી બને ભલી;
હર્ણ જેમ વાઘત્રાસ, રે કપોત બાજભાસ,
હાથી સિંહ પાસ જોઈ, કંપતો હળમળી;
કાયરને રણ જેમ, માંયરને યુક્તિ જેમ,
રૂક્તિ ધર્મ અધર્મની, ઉમંગ દેતી ગળી;
ભીમની પ્રતિજ્ઞા તેમ, અર્જુનની દીઠી જેમ,
વલ્લભ આવે શે વેંમ, પૂછતો વળી વળી. ૪૩

ચંડાળ ચોકડી) પોતાનું ક્ષેમ (કલ્યાણ—કુશળ) વિચારે છે. આવી ઇ૦—એવામાં શોધકા (જાસુસ—છૂપા દૂત) ત્યાં આવીને ઉચ્ચારે છે કે, તમે શંખ ગર્જતા (શંખની ગર્જના કરતા) પાંડવને સાંભળો ! કોણ શંખ વગાડે છે ? બીમ ઈ૦—એ તો મહાબાહુ (મોટા હાથવાળો—પરાક્રમી) ભીમ શંખ વગાડે છે. તેણે કૃષ્ણાના સરાહુ (સરાહ) વખાણને કાજે—કૃષ્ણા (દ્રૌપદી) થી વખાણ પામવા માટે ઉચ્છાહુ (ઉત્સાહ)માં આવીને પ્રતિજ્ઞા કરી છે, અને તે આપણને તજે છે—તિરસ્કાર કરે છે. ભાળી ઈ૦—એ પ્રતિજ્ઞા ભગવંત (કૃષ્ણ) ને મને (મનમાં) ભાળી, તથા તે બળવંતને તને લાવીને (શરીર સાથે લગાડીને ભેટીને, તે કળવંત (કળા જાણનાર) કૃષ્ણ તેને કહે છે કે, તારા સર્જતાને ધન્ય છે !—ધન્યછે તારાં માતપિતાને ? વલ્લભ કવિ કહે છે કે. ભીમનો પ્રતાપ દુર્લભ અને અમાપ છે. બીજાઓના સુલ્લભ પ્રલાપ (ઝટ ઝટ ઉચ્ચરેલા લવારા) જેમને શૂરા કવિઓ પોતાના વર્ણનમાં તજી દે છે, તેમને તે દહે—બાળી નાખે એવો છે. અથવા, ભીમનો પ્રતાપ બીજાઓને સુલ્લભ (સહેલથી) બાળે એવો છે, (એ હું સત્ય કહું છું); કેમકે શૂર કવિઓ પ્રલાપ (ખોટા લવારાને) વર્જતા આવ્યા છે. **પાદાંતાનુપ્રાસ.**

૪૩ પોતાના દૂતે કહેલી ભીમની પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને દુર્યોધનની શી દશા થઇ તે કવિ વર્ણવે છેઃ દીપ ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. સૂર—સૂર્યને. પૂરમાં—નદીના પ્રવાહમાં. સુરભિ ઈ૦—સુરભિ (ગાય) જેમ ભલી (ગરીબ) બની જાય. અથવા ભલી (ગરીબ) ગાય પ્રવાહમાં તણાતાં જેવી ગ્લાનિ પામી જાય.

ચારઅભયગ્રહણ.

કોણ કાજ લીધ નીમ, દીર્ઘોદર જેહ ભીમ,
જાણે નહિ બળસીમ, દુર્યોધન આગળે !
શૂરમણિ કર્ણ પાસ, ધારતો ન તેનો ત્રાસ,
દુઃશાસનનો ઉજાસ, એથી એ શું ના ગળે ?
ભાખ્ય ભાખ્ય ભીમ ભડો, પ્રતિજ્ઞા કેવીમાં પડ્યો,
મોત હાથ આવી અડ્યો, લખી રાખ્ય કાગળે;
શકુનિ અપાર ખૂની, સુપર્ણ શકુનિ ધૂની,
ચંચુવડે ચીરે ઋણી, આજ બેશી ભાગળે. ૪૪

રે ઇ૦—રે! બાજના ભાસથી (દેખાવથી) કપોત (હોલો) જેવો દીન બની જાય. સિંહ—સિંહને. માંયર—માહર (માહિતગાર—પ્રવીણ)ને જેમ કોઇ યુક્તિમાં ફસાવે ત્યારે તે જેવો ગ્લાનિ પામી જાય. રૂક્તિ ઇ૦—ધર્મને(યુધિષ્ઠિરને) અધર્મની રૂક્તિ (ઈચ્છા અથવા રસ્તો) કોઇ બતાવે તે જેમ તેના ઉમંગને ગળી (ગાળી) દે છે. ભીમની ઇ૦—તેમ, પ્રથમ જયદ્રથ વિષે જેમ અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા દીઠી હતી તેવીજ આ ભીમની પ્રતિજ્ઞા છે. વલ્લભ કહે છે કે એમાં વેહેમ શે આવતો હશે કે તે વળી વળી (વારે વારે) પૂછે છે? અર્થાત્ ભીમ પોતે કરેલી પ્રતિજ્ઞા નિશ્ચય પૂરી કરશે એમાં સંદેહ નથી.

૪૪ ચાર ઇ૦—ચાર (દૂત) ભીમની પ્રતિજ્ઞા કહેતાં પહેલાં દુર્યોધન પાસેથી અભય ગ્રહણ કરેછે—અભેદાન માગી લે છે. કોણ ઇ૦—(દુર્યોધન દૂતોને પૂછેછે કે), દીર્ઘ ઉદરવાળો જે ભીમ છે તેણે કોણ કાજ (શાનેમાટે) નીમ (પ્રતિજ્ઞા) લીધી ? શું તે જાણતો નથી કે બળની સીમા રૂપ દુર્યોધન તેની આગળ છે? ઉજાસ—પ્રકાશ. ગળે—હામ હારી જાય—નરમ પડે. ભીમ ભડો (ભીમ ભટ્ટ)—ભીમ વીર. લખી ઇ૦—હું જે કહુંછું તે ગમે તો તું કાગળ ઉપર લખી રાખ્ય—અર્થાત્ એ પ્રમાણે નિશ્ચય બનશેજ. સુપર્ણ—ગરૂડપક્ષીના જેવા ધૂની(અવાજ)વાળા અથવા ધૂનમાં ગરક એવો. ચંચુ ઇ૦—તે શકુનિ રૂપી ગરૂડપક્ષી આજ રણ સંગ્રામ રૂપી ભાગળે બેશીને ચંચુ (ચાંચ)વડે તે ઋણી દેવાદાર—ભીમને ચીરે, એવો છે.

સેવક વદે સમારી, વાણી થાયછે બિચારી,
શે શકું અમો ઉચારી, રાય આપ પાસ એ;
શંખ ગર્જતા અપાર, એથી કરો નિરધાર,
દાસ વેણમાં ન સાર, કથું શુંય ત્રાસ એ;
પ્રતિજ્ઞા મહાન કીધ, સાખ કૃષ્ણતણી દીધ,
તુલસી ઉપાડી લીધ, વદું શું આભાસ એ;
તમો છો અમારા ઇશ, વલ્લભેશ્વર કવીશ,
અભે આપો પછે વદું, મન માંહિ આશ એ. ૪૫

નિઃસંશયચારપ્રતિજ્ઞાકથન.

મળી પાંડવાદિ સર્વે, બેઠા માધવાદિ ગર્વે,
તજી તાંડવાદિ પર્વે, બોલિયો બળે બકી;
બોકડી ગર્દન દંત, શેર વિમર્દન ખંત,
ગાડીએ ગર્દન જંત, વૃકોદર વ્હે વકી;

---

૪૫ સમારી—સંભાળીને કે સાચવીને. વાણી ઇ૦-સેવક સંભાળીને બોલ્યો કે હું શું બોલું ? બોલતાં મારી વાણી બિચારી (ગરીબ–દીન) થઇ જાયછે. જે કહેવાનું છે તે આપને અપમાન લગાડનારું હોવાથી અમારી કહેવાની હિમ્મત થતી નથી. નિરધાર–નિશ્ચય. દાસ ઇ૦–દાસના વચનમાં કાંઇ સાર હોય નહિ માટે હું એ ત્રાસનું શું કથન કરૂં ? અથવા, હું એ શું કહું ? કેમકે એ કહેતાં મને ત્રાસ ઉપજે છે ! વદું ઇ૦–હું એ આભાસ (છાયાવર્ણન) શું વદું ? અથવા, હું શું વદું ? મોટી પ્રતિજ્ઞા, કૃષ્ણની સાક્ષી આપી અને તુલસી ઉપાડી સોગંદ ખાધા, એ એનો આભાસ છે: એ ઉપરથી એ પ્રતિજ્ઞાનું સ્વરૂપ સમજી લેજો. તમો ઇ૦–વલ્લભેશ્વર નામે કવિરાજ કહેછે કે, તે દૂત આ પ્રમાણે બોલ્યો: તમો અમારા ઇશ છો (તેથી તેનાં વચન ઉચારવાની અમે હિમ્મત કરીએ તેમાં કદાચ તમો અમારોજ નાશ કરો માટે) પ્રથમ અમને અભે (અભય વચન) આપો એટલે અમો વદું (બોલીએ) એવી મનમાં આશા છે.

મૃગ દુઃશાસન આજ, સિંહ વિનાશન કાજ,
ભીમ સુરાશન સાજ, છળી છિન્ના રે છકી;
વલ્લભ. કૃષ્ણાનો મૂઢ દુલ્લભ તૃષ્ણાનો રૂઢ,
સુલ્લભ ધૃષ્ણાનો ગૂઢ, નાથું નાથ હું નકી. ૪૯

ભીમ સભા બીચ એમ, હર્ણ પ્રભા મીચ નેમ,
સાહી ખભા ઘીચ કીચ, ખૂનનો ખૂની કરૂં;
ધારી શોભા જેહ દુષ્ટ, કરૂં ઓભા તેહ પુષ્ટ,
બળે ક્ષોભા દેહ અરિ, ના કરૂં નિશે મરૂં;
પદ્મી ભાંડતણી સહુ, વેણ માંડ કદી વહુ,

---

૪૯ અભય વચન લીધા પછી ચાર (દૂત) નિઃસંશયપણે ભીમે કરેલી પ્રતિજ્ઞાનું કથન કરે છેઃ મળી ઈ૦–પાંડવાદિ (પાંડવ વગેરે) અને માધવાદિ (કૃષ્ણ વગેરે) સર્વ મળીને બેઠા હતા જ્યાં તે પર્વે (તે સંધિમાં)–તાંડવાદિ (નૃત્ય ગાન તાન ચાલતું હતું તેને) તર્જીને (તિરસ્કારીને કે તજીને) બળથી (હોડ) બકીને બોલ્યો. શું બોલ્યો? બોકડી ઈ૦–જેમ જંત (પશુઓ)નો ગર્દ્દન (લોભી) શેર (વાઘ) બોકડીની ગર્દનમાં દંત ગાડે–દાંત બેસાડે, તેમ શત્રુના વિમર્દન (નાશ)ની ખંતવાળા અમો પણ શત્રુની ગર્દનમાં દાંત ગાડીએ. દૂત કહે છે કે, વૃકોદર એવી વકી વહે છે—અર્થાત્ રાખે છે. વળી તે બોલ્યો કે મૃગ ઈ૦—દુઃશાસનરૂપી જે મૃગ છે, તેના વિનાશનેમાટે હું (ભીમ) સિંહ છું; કેમકે એણે (દુઃશાસને) ભીમના સુરાશન (અમૃત)ના સાજરૂપ દ્રૌપદીને છકીને (છકમાં-મદમાં આવીને) છળી છે તથા છિન્ના (મર્મમાં ભેદિત) કરી છે. વલ્લભ ઈ૦– હું (ભીમ) તે કૃષ્ણા (દ્રૌપદી)નો વલ્લભ (સ્વામી) છું, અને તે મૂઢ (દુઃશાસન) દુલ્લભ (દુર્લભ–ન પ્રાપ્ત થાય એવી–દ્રૌપદીગ્રહણ રૂપી) તૃષ્ણાનો રૂઢ–એવી ઇચ્છામાં રૂઢ થયેલો છે. તથા દ્રૌપદીની સુલ્લભ (સેહેલથી બને એવી–કેમકે તે વખતે ધર્મ હારવાના ભયથી અમે તેનો બચાવ કરવાને અશકત હતા તેથી તેની ધર્ષણા કરવી સુલભ હતી) ધૃષ્ણા (ધર્ષણા–તિરસ્કાર) કરવા વિષે ગૂઢ (ગુપ્તમંત્ર) જે દુઃશાસન, તેને હું નક્કી નાથ નાથું. અર્થાત્ વશ કરૂં. **દૃષ્ટાંત અલંકાર. અંત્યાનુપ્રાસ.**

બની રાંડ સાંઢકેરી, થઈ દીન હું ડરૂં;
પિતૃ નાક ગયા પાડું, જીતી હાક મારી ગાડું,
હોય વાક વાનમાં તો, દુષ્ટ મર્ણને વરૂં. ૪૭

દુષ્ટને મારૂં ન આજ, રૂધિરના પાન કાજ,
જાન વાન કરૂં તાજ, નર્કમાં જઈ પડું;
વાર વાર વદું કશું, જહુ લિપ્ત હણું પશુ,
ખૂન ખૂની બની ઘસું, રે બદન આ વડું;
પાન કરૂં ઉષ્ણ લોહી, નૃત્ય કરૂં શૂર જોઈ,
વારશે અમોને કોઇ, તેહ જાણવું મડું;

---

૪૭ દૂત કહેછે: ભીમ ૪૦— એમ સભાની બીચ (વચ્ચે) શત્રુની પ્રભા (કાંતિ)નું હરણ કરે એવા ભીમે મીચ(મૃત્યુની) નેમ(પ્રતિજ્ઞા) કરી. તે બોલ્યો કે, હું ખૂની (ભીમ) દુઃશાસનના ખભા સાહી (પકડી)ને ખૂનનો (લોહીનો) ધીચ (જાડો) કીચ (કાદવ) કરૂં. વળી તે દુષ્ટે (દુઃશાસને) જેહ—જેને (દ્રૌપદીના કેશ ખેંચવા રૂપ) શોભા ધારી હતી તેને હું પુષ્ટ (પ્રબળ) ઓભા (ગુંચવણ) કરૂં. અથવા તે શોભાની મોટી ઓભા કરૂં (પસ્તાવા રૂપ થઈ પડે એવી કરૂં) અને જો મારા બળે કરીને અરિના દેહને ક્ષોભા (ક્ષોભ યુક્ત) ના કરૂં તો નિશે (નિશ્ચય) મરૂં. બીજા સોગન ખાયછે: પઢી ૪૦—જો આ વચન હું માંડ માંડ વહુ (વહન) કરૂં—અર્થાત્ જો મિથ્યા કરૂં, તો હું ભાંડની પદવી સહન કરૂં—ભાંડ જેવો ગણાઉં. જો હું દીન થઇને ડરૂં તો સાંઢની રાંડ (ગાય) થઇને ડરૂં. તાત્પર્ય કે હું ડરૂં તો મને ગરીબ ગાયની પદવી મળે. પિત ૬૦—હું સંગ્રામ ભૂમિમાં શત્રુના પિતૃઓ જે નાક (સ્વર્ગ)માં ગયા હોય તેમને પાડું—પાછા આ લોકમાં લાવું તથા તેમને જીતીને હાક વગાડીને ગાડું—દાટી દઉં, અને જો વાન (શરીરના વર્ણ) માં વાક (કસ) હોય તો શત્રુના દુષ્ટ મરણને વરૂં—પસંદ કરૂં. અર્થાત્ શત્રુને દુષ્ટ રીતે મારૂં. અથવા તે દુષ્ટને મરણ સાથે વરૂં—વરાવું. **વીરના અનુભાવ.**

રાજતાજ સુયોધન, સૂતસુત કર્ણ ધન,
શકુનિ રમત રમે, નામ ભીમ જઈ ભડુ. ૪૮

ભર્યે અંગ રૂધિરથી, આલિંગું કૃષ્ણાને આપ,
શ્યામ વર્ણ રક્ત કરૂં, ભીમ નામ તો ભણું;
ચોધની મીચાવું આંખ, વૈરીતણી તોડું પાંખ,
અજબ ગજબ આશો, અરિ એ વિધે હણું;
કર્ણ કેરૂં ધનુંતાજ, કરાવું ન યદુરાજ!
ફોઇ રોઈ આવે વાજ, શૂર નામ શે ગણું;
એકલો ન કોને ગણું, વ્હારે આવે તેને હણું;
લોહી ના પીવાય કે જો, વેણ ધર્મ ના શણું. ૪૯

---

૪૮ વળી તે કહેછે: દુષ્ટને ઇ૦-જો હું રૂધિરનું પાન કરવાનેમાટે તે દુષ્ટને આજ ન મારૂં તો મારો જાન (જીવ) અને વાન (વર્ણ-અર્થાત્ દેહ) તાજ (ત્યાગ) કરૂં અને નરકમાં જઇને પડું. જહુ ઇ૦-જહુ (ધૂળ) થી લિપ્ત (લેપાયલા) પશુ (દુ:શાસન રૂપી)ને હણું. અર્થાત્ પશુને હણું અને ધૂળમાં રગદોળું. અને ખૂની બનીને ખૂન (લોહી)વડે આ વડું (મોટું) મારૂં બદન (શરીર) ઘસું-ખરડું. મડું-મડદું. અર્થાત્ જો કોઇ મને અટકાવવા આવશે તો તેનો હું પ્રાણ લેઈશ. રાજ ઇ૦-રાજાઓના તાજ (મુકુટ) રૂપ સુયોધન (દુર્યોધન), તથા ધન્ય એવો સૂતસુત (સૂત જાતિના પુરૂષનો પુત્ર)કર્ણ, તથા શકુનિ જે રમત રમે છે-રમત રમવામાં પ્રવીણ છે, એ ત્રણેના દેખતાં જો હું જઇને ભડું-યુદ્ધ કરૂં, તો મારૂં નામ ભીમ જાણજો. **વીરના અનુભાવ.**

૪૯ ભર્યે ઇ૦-અંગ રૂધિરથી ભર્યે છતે હું આપ કૃષ્ણા (દ્રૌપદી)ને આલિંગુ અને તેનો શ્યામવર્ણ રકત કરૂં તો ભીમ એવું નામ ભણું (કહું) અજબ ઇ૦—શત્રુને મારતો જોઈને લોકો કહે કે આ અજબ ગજબ શો થયો, એમ કહે, એવી રીતે અરિને હણું. કર્ણ ઇ૦-હે યદુરાજ! જો હું કર્ણનું ધનુષ્ય તાજ (ત્યાગ) ન કરાવું તો મારી ફોઇ (નામ પાડનારી) રોઈને વાજ આવે. અર્થાત્ મારૂં નામ ખોટું પાડયું એમ જાણવું. મારે કોઈની મદદ

પણ લેઈ શંખ વાય, ચાર વદે સુણો રાય,
હાય હાય હવે કશું, થાય રાય ભ્રાતનું;
હબકી છબકી અમો, આવીઆ વિચારી સમો,
સમાચાર ઘણા મૂકયા, આ રહસ્યે વાતનું;
ઉગારવો ધારો ભાઇ, તો સજો રૂડી સજાઇ,
દાસકેરે ધર્મે દાખ્યું, બન્યું જેહ રાતનું;
ચૂડામણિ કવીશ્વર, છે નામે વલ્લભેશ્વર,
ભાખે રાય દશા ભલ્લ, શુભ ચાહી સાથનું. ૫૦

કર્ણાદિકૃતસુયોધનશાંત્વન.

સુણી શરીરથી શ્યામ, પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણ પ્રૌઢ,
નૃપાળ નહુષ જશો, સુણી સર્પ સર્પ તો;
ફૂળ ફૂલમાં ફણીંદ્ર, નિહાળી નરીંદ્ર હવો,
સમજી સુગન શાંત, દાટયો દર્પ દર્પ તો;
વૃત્રાસુર વજ્રપાત, તણી તાતી તાલાવેલી,
આવિયો અપાર વાર, કંપ કર્પ કર્પ તો;
ચમકયો સજ્યો ચતુર, ભાખ્ય ભાખ્ય ભાવી ભલ્લ,
દાખ્ય દાખ્ય દુઃખ દૈન્ય, શાણા સર્પ સર્પ તો. ૫૧

પણ નહિ જોઇએ તે વિષે કહે છે, એકલો ઇ૦-સ્પષ્ટ છે. લોહી ઇ૦-જો ધર્મ (યુધિષ્ઠિર) મને એમ કહે કે લોહી ન પીવાય, તો તે વેણ હું શણું (સાંભળું) નહિ-કાનેજ ન ધરૂં.

૫૦ પણ ઇ૦-ચાર (દૂત) કહે છે કે હે રાય સુણો, પાંડવ પણ(નિયમ) લેઇને શંખ વાય (વગાડે છે). રાયભ્રાતનું-દુઃશાસનનું. મૂકયા-પડતા મૂકયા. રહસ્ય-ગુપ્ત ભેદ. સજાઇ-તૈયારી.

૫૧ સુણી ઇ૦-પ્રૌઢ પ્રમાણવાળી ભીમની પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને રાજા (દુર્યોધન) જેમ ઋષિઓના મુખથી સર્પ સર્પ એ પ્રમાણે સાંભળીને નહુષ

જોધ જયદ્રથતણો, રોધ રાય હણી કર્યો,
બોધ બોલી બોલી બકું, જીત જીત જીત એ;
ક્રોધથી કૃતાંત કાળ, ધોધ ધામ મહાબળી,
શોધ શાંતપણે લેશે, રીત રીત રીત એ;
શૂર ક્રાંત ભ્રાંત કરી, નૂર નાથ સિંધુ હણી,
પૂર પાણી તાણી લીધ, ભીત ભીત ભીત એ;
કર્ણ કૃપાળ ભૂપાળ, રાખ્ય રાખ્ય રાધેય તું,
કિરીટીને કૃષ્ણ જેમ, મીત મીત મીત એ. ૫૨

જેવો રાજા જેમ ફળ ફૂલમાં ફણીંદ્ર (સર્પ—અજગર) થયો હતો તેવો શરીરે શ્યામ (કાળો સર્પ જેવો) થયો. અર્થાત્ તેની કાંતિ ભયથી શ્યામ થઈ ગઈ. અને ભીમના સુગન (સોગન) શાંતપણે સમજી લઈને પોતાનો અતિ ઘણો દર્પ (ગર્વ) તેણે દાટયો (તજ્યો). વૃત્રાસુર ઈ૦—જેમ વૃત્રાસુર નામે દૈત્ય ઉપર ઈંદ્રનો વજ્રપાત થવાથી તેને જેવું દુઃખ થયું હતું તેવી તાતી (ગરમ) તાલાવેલી રાજાને આ પ્રતિજ્ઞા સાંભળવાથી થઈ. તથા અપાર વાર તેને શરીરે કર્પ કર્પ (અતિ ધાકથી) કંપ થવા લાગ્યો. કવિ કહેછે કે, તે ચતુર (દુર્યોધન) ચમક્યો અને ચળ્યો (સ્થાનથી એકાએક ખસ્યો ; તથા બોલ્યો કે, હે શાણા ! તું સર્પ સર્પ (ઝટ ઝટ) દુઃખ અને દીનપણું જણાવ અને જે બનવા કાળ છે તે સુખેથી કહે—અથવા હે શાણા દૂત ! જો તું સર્પ સર્પ (દોડી દોડીને આવ્યો છે) તો જે દુઃખ દૈન્ય ભાવિ હોય તે ભલે દાખ્ય !

૫૨ હવે દુર્યોધન કર્ણને વીનવેછે કે જેમ અર્જુને પ્રતિજ્ઞા કરીને જયદ્રથનો વિનાશ કર્યો તેમ ભીમ પણ આ પ્રતિજ્ઞા કરીને દુઃશાસનનો વિનાશ કરશે માટે તું અમને બચાવઃ જોધ ઈ૦—ઘણા રાજાઓને હણીને જયદ્રથ જોધનો રોધ કર્યો માટે હું બોલી બોલીને બોધ બકું (બોલું)છું કે એમની જીત જીત જીત (નિશ્ચય જીત છે). ક્રોધ ઈ૦—તે ક્રોધે કરીને કૃતાંત કાળ સરખો છે, તથા તે મહાબળી (મોટા બળવાળો) બળના ધોધનું ધામ છે, માટે અથવા ધામનો ધોધ (અત્યંત તેજસ્વી) છે, માટે તે શાંતપણે આપણી શોધ (ખબર) લેશે એ રીતજ છે. શૂર ઈ૦—ક્રાંત

કંપતો કરાળ જંપતો ન જરી ડરી ડરી,
હરિ ! હરિ ! કરી ધરી, કરને કપોળમાં;
ભરી ભરી આંખ આપ, મરી મરી મીત જાત,
કરિઅરિ મુખ નાખું, ભાઇને અંજોળમાં;
ડરી ડરી કશો મરે, ધરી ધરી કર્ણ ભણે,
નરી નરી નરસાઇથિકી તો અતોલમાં;
ફરી ફરી પૂછે એને, પરી પરી પીડ કરી,
મરી મરી મોટપણું, મૂકશો અબોલમાં. ૫૩

(પરાક્રમી) શૂરાઓને શ્રાંત (શ્રમિત) કરીને સિંધુના નાથ (જયદ્રથ)નું નૂર (તેજ) હણીને તેનું પૂર પાણી તાણી લીધું, એવી મને ભીત (ભીતિ-ભય) હમણા પણ છે. માટે હે કૃપાળ ભૂપાળ કર્ણ ! હે રાધેય (રાધાપુત્ર) તું હવે મને રાખ-બચાવ. કિરીટી (અર્જુન) ને કૃષ્ણ એ જેમ મીત (મિત્ર) છે તેમ તું પણ મારો મિત્ર છે. અર્થાત્ કૃષ્ણ જેમ પાંડવોને સહાય કરેછે તેમ તું અમને સહાય કર.

૫૩ કંપ૦–દુર્યોધન પોતાના કરને (હાથને) કપોળમાં (લમણા ઉપર) ધરીને અને હરિ હરિ કરીને (બોલીને) ભીમની પ્રતિજ્ઞાથી ડરી ડરીને તે જરા પણ જંપતો નહોતો, તથા તેને અંગે કરાળ (ભયાનક) કંપ થતો હતો. ભરી૦–તે આંખે પાણી ભરીને કર્ણને કહેછે કે, હે મિત્ર ! મારો ભાઈ હવે મરીજશે ! અથવા મારા મિત્રો મરી જતા જાયછે ! અને હવે મારા ભાઈને પણ અંજોળમાં (અંતરિયાળ) કરિઅરિ (સિંહ)ના મુખમાં નાખું છું. ડરી ડરી ૦–પછી કર્ણ તેને ધરી ધરીને (ઝાલી ઝાલીને–ધીરજ આપીને, ભણે (બોલેછે) કે નરી નરી (છેક) અતોલ (અપાર) નરસાઇવડે તું આટલો કેમ ડરી મરેછે ? ફરી ફરી ૦–એમ છતાં પણ દુર્યોધન પીડાને પરી (વેગળી) કરીને કર્ણને ફરી ફરીને પૂછે છે કે, જો તમે અબોલમાં રહેશો –બોલશો નહિ–પરાક્રમ નહિ કરો તો મરી મરીને મોટપણું મૂકશો–તજશો. અર્થાત્ તમે પરાક્રમ નહિ કરો તો અમારો સાથ મરી જશે અને તેથી મોટપણું પણ જશે. લાટાનુપ્રાસ.

દુઃશાસન ગર્જી તર્જી, સર્જી સર્જી એને સર્જ્યો,
બોલિયો અપર્જી વર્જી, કંપ જંપ અંગનો;
જયદ્રથ નો'ય, નો'ય, રોય રોય રમાપતિ,
કોય હોય માત જાયો, આવે રંગ ભંગનો;
દુઃશાસન નામધારી, સારી સારી સુખડી તો,
મારી મારી આપું અગો, સુસંગ અભંગનો;
ભીમ નામને ભૂલાવું, દૂલાવું દૂલાવું દમી,
ફૂલાવું ફૂલાવું ફળે, ખંગ જંગ તંગનો. ૫૪

વલ્લભા રમાડું રાય, સતી પતિ વિણ પાય,
યતિ મતિ જો તજાય, ગોરી ગાય ગાય જો;
હાય હાય કરે કુંતી, ગાય ગાય ગીત ગુંતી,
રાય કાય કંપ કરૂં, બોલ્યો ગાય ગાય જો;

---

૫૪ દુઃશાસન ઇ૦—પોતાને મારવાની ભીમે પ્રતિજ્ઞા કરીછે તે સાંભળીને અપર્જી (અપરાજીત) દુઃશાસન ગર્જીને તથા તર્જીને (તિરસ્કાર કરીને) બોલ્યો કે, (બ્રહ્માએ) સરજી સરજી ને શું એનેજ સરજ્યો છે? કેવી રીતે બોલ્યો? વર્જી ઇ૦—પ્રથમ ભીમની પ્રતિજ્ઞા સાંભળતાં ઉપજેલા ભયથી થયેલા કંપને તથા જંપ (શાંતિ)ને વર્જીને-તજીને. જયદ્રથ ઇ૦-અરે! આ જયદ્રથ ન હોય કે જે અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા પાર પડવા દે! હું તો દુઃશાસન છું; જો રમાપતિ (વિષ્ણુ) મારી સામે આવે તો તે પણ રોય રોય (નિશ્ચય રડે) તેમ છતાં જો કોઈ માતાએ જણેલો હોય તો તેના ભંગનો (નાશ કરવાનો) રંગ બાહાર આવે! સારી ઇ૦—તેને મારી મારીને હું સારી સારી સુખડી આપું-જમાડું! અર્થાત્ સારરૂપી સુખડી ખવરાવું. અને અભંગ (અમર-દેવ)નો સુસંગ આપું. અર્થાત દેવલોકે મોકલું! ભીમ ઇ૦—હું ભીમના નામને ભૂલાવું અને તેને દમીને (દુઃખ દેઈને) દૂલાવું (ડોલાવું). વળી ફળે (ફળ-વડે—ભાલાવડે) તંગ (કસાકસીનો-દૃઢ) જંગ (યુદ્ધ)નો ખંગ (બદલો) ફૂલાવું-વૃદ્ધિ પમાડું! અર્થાત્ કસા કસીવાળા યુદ્ધનો બદલો ભાલાવડે-ફૂલાવી કાઢું-વિસ્તારૂં-અર્થાત લેઉં. **લાટાનુપ્રાસ.**

ષંઢ કંઠ પાણી ના'ય, નહી તીર જાય જાય,
ખાય ખાય ધનુ તનુ, કરે હાય હાય જો;
કવીશ્વર વલ્લભશા, ગુણ ઋણ તજી મારા,
ગાજી ગાજી પાજી કર્યે, રૂડા ગાય ગાયે જો. ૫૫
શકુનિ કે' ભાર શાય, માર માર્યો પાસાતણો,
તેવાં બાણ મારૂં રાય, રૂધિર રૂધિર શું;
લોક ચારના ઉચાર, માંહી ચાર સંપ ધાર,
દુષ્ટનું ચતુષ્ટ કયે, અવીર અવીર શું;
દ્રોણ વૃદ્ધ માની માપે, અર્જુનને દમ્યો નહિ,
તેડી રાય રમાડું હું, અધીર અધીર શું;
તરભડચે હરભડચે, ગરબડચે કશું થાય,
ચરભડચે વલ્લભ તો, અમીર અમીર શું. ૫૬

---

૫૫ જો ઇ૦-જો હવે હું રાય (યુધિષ્ઠિર)ની વલ્લભા વહાલી પત્ની (દ્રૌપદી)ને રમાડું છું-ઇચ્છા પ્રમાણે નચાવું છું, અને તે સતી પતિ વિનાની થઈ જાય છે તથા યતિ (સંન્યાસી જેવા યુધિષ્ઠિર) મતિ તજાયછે તથા મારાં પરાક્રમ ગોરી (અપ્સરાઓ) ગાયછે! જો હવે કુંતી હાય હાય કરેછે, અને ગુંતી (આપણી સ્ત્રીઓ) ગુથીને-નવાં બનાવીને ગીત ગાય છે, અને હું જે દ્રૌપદી સહિત પાંડવો વન જતા હતા ત્યારે તેને 'ગાય,ગાય' કહીને બોલ્યો હતો તે, રાયની કાયાને કંપ કરૂં-કંપિત કરૂં છું! ષંઢ-બાયલો-અર્જુન. તનુ-શરીર. તેના શરીરને મારૂં ધનુષ્ય ખાઈ જાય છે? કવીશ્વર ઇ૦-હું ગાજી ગાજીને પાંડવોને પાજી-ક્ષુદ્ર-અધમ કરી નાખીશ ત્યારે પોતાનું ઋણ (દેવું-ફરજ) તજીને (અદા કરીને) વલ્લભ સરખા રૂડા કવીશ્વર મારા ગુણ ગાશે તે તું જો. સર્વત્ર ભવિષ્ય ક્રિયાને વર્તમાન જેવી વર્ણી છે માટે **ભાવિકાલંકાર.** શબ્દની આવૃત્તિ છે માટે **લાટાનુપ્રાસ.**

૫૬ પાસા રમાડી છળભેદ કરનારો શકુનિ બોલછે: શકુનિ ઇ૦-સ્પષ્ટ છે. રૂધિર રૂધિર શું-રૂધિર પીશે રૂધિર પીશે એમ શું બોલો છો? લોક ઇ૦-ચારલોક (શિષ્ટ મંડળ)ના ઉચ્ચારમાં આપણ ચારનો સંપ ધારવામાં આવે

ચાર વાર વાર તેડી, પાર સાર પૂછતો તે,
ધાર ધાર ધારણને, ભાખ્ય ભાખ્ય ભાવના;
માર માર ભીમ ભણ્યો, સાર સાર તેને વદો,
કારભાર જાણું અમો, દાખ્ય દાખ્ય દાવના;
તાર તાર કરી તોડું, ભાર ભાર ભીમના શા,
ઠાર ઠાર લાડુ જગ્યા, ચાખ્ય ચાખ્ય ચાવના;
ડાર ડાર દુશમિન, માર માર તો ઉચાર,
સાર સાર વલ્લભ કે', હવિ તું લજાવના. ૫૭

છે (અર્થાત્ ચાર લોકમાં જે વાત થાય તે ખોટી ન હોય, માટે આપણો સંપ ખરોજ છે !) અને તેઓ આપણને દુષ્ટનું ચતુષ્ટ (ચતુષ્ટય–ચારનું ટોળું) કહેછે, તેમને તમે અવીર અવીર(નહિ વીર–કાયર) શું કહોછો ? દ્રોણ ૪૦– દ્રોણ વૃદ્ધ હતો તેણે અર્જુનને માપે માનીને (તેનું માપ રાખીને) અથવા માની એવા વૃદ્ધ દ્રોણ અર્જુનનું માપ રાખીને તેણે અર્જુનને દમ્યો નહિ,– માર્યો નહિ, પણ હું રાય (યુધિષ્ઠિર)ને તેડીને રમાડું છું–યુદ્ધની બાજી રમાડું છું. તમે અધીરા શું કરવા થાઓ છો ? અથવા હમણા હું યુધિષ્ઠિરને પકડી લેઈને તેને ફરીને દ્યૂત રમાડું છું અને બાર વરસ પાછા વનમાં મોકલું છું (યુદ્ધ કરવા કે દ્યૂત રમવા સામો માણસ બોલાવે ત્યારે રાજાએ તેને ના કહેવી નહિ. એવો રાજાઓનો ધર્મ છે). તરભડશે ૪૦–તરભડયે (તરફડા કર્યે) અથવા હરભડયે (નાહિમ્મત થયે) અથવા ગરબડયે (ગરબડાટ કર્યે) શું થાય? વલ્લભ કહેછે કે, અમીર (ઉમદા મનુષ્ય) હોય તે તો અમીરની સાથેજ ચરભડે છે !—કજીઓ કરેછે. અથવા ચરભડયે (ચરભડવાથી) શું અમીર તે અમીર જણાયછે કે ? છેકાનુપ્રાસ તથા લાટાનુપ્રાસ.

૫૭ હવે દુર્યોધન દૂતને પૂછે છે કે ભીમે રૂધિરપાન કરવાની પ્રતિજ્ઞા શામાટે કરી તે સવિસ્તર કહે, તે વિષે વર્ણવતાં વલ્લભ કવિ લખે છે: ચાર ૪૦—તે (દુર્યોધન) ચાર (દૂત) ને તેડીને (પાસે બોલાવીને) વાર વાર પાર સાર (વાતનો પાર અને સાર–મતલબ) પૂછતો–પૂછે છે. તે દૂતને કહે છે કે, તું ધારણ ધાર ધાર—મનમાં સ્થિર થા—દુ:શાસનને મારવાની પ્રતિજ્ઞા

ચારરૂધિરોત્પત્તિકથન.

સવૈયા.

ષોડશમે દિન યુદ્ધ કરી હરિ
શુદ્ધ બની વડ વીર વિખેર્યા,
જાણ ભલી મન બુદ્ધ વિચારથી,
ક્રુદ્ધ બની ભડ ભીમ ઈ ટેર્યા;
શિબિર થિર વિશુદ્ધ મતિ કરી,
યુદ્ધ બની હરિ અર્જુન હેર્યા,
ભીમ ભડે અતિ રૂદ્ધ સભાબિચ,
ક્રુદ્ધ બની બકવા અતિ ફેર્યા. ૫૮

ભીમે કરી તે જાણીને ગભરાઈશ નહી; પણ તેમના મનની ભાવના (ઇચ્છા) મને ભાખ્ય—કહે. માર માર ઇ૦—ભીમ જે માર માર એમ બોલ્યો તેને તમે સાર સાર વદો-કહોછો, અર્થાત્ એ તો તમે કહોછો કે 'સંક્ષેપમાં પ્રતિજ્ઞા કથન કર્યું છે' પણ તેમનો કારભાર અમે જાણીએ તો ખરા, માટે તેમના જે દાવના છળ પ્રપંચ હોય તે દાખ્ય (કહે)—તેઓ કેવા દાવ રચે છે તે કહે. ભીમની પ્રતિજ્ઞા પાર પડશે એવો ભય તું ન રાખીશ, કેમકે ભીમન શા બાર છે? તેને તો હું તાર તાર કરીને-છૂટા છૂટા કરીને—વીણી વીણીને તોડું—નાશ કરું એવો છું. તેમને તું કહે કે 'તમે હાર હાર લાડુ જમ્યા છો પણ આ ચાવના (ચાવણું) તો ચાખો! અર્થાત્ એ તમારા દાંત તોડી પાડે એવું છે! હે દૂત! જા, દુશ્મનને એમ કહીને ડાર ડાર—બીહીવરાવ, અને માર માર શબ્દનો ઉચ્ચાર કર; વલ્લભ કવિ સાર સાર (સંક્ષેપ) કહે છે કે હવે તું પોતાને લજાવીશ નહિ— અથવા નરમ બોલીને અમને લજાવીશ નહિ! લાટાનુ પ્રાસ.

૫૮ દુર્યોધનના પૂછવા પરથી રૂધિરોત્પત્તિ (રૂધિરપાનની પ્રતિજ્ઞાની ઉત્પત્તિ સવિસ્તર ચાર (દૂત) કહે છે: ષોડશ મે ઇ૦—સોળમે દિવસે યુદ્ધ કરીને તથા શુદ્ધ બનીને (સાવધાન થઈને) હરિ (કૃષ્ણે) વડ (વડા મોટા) વીરોને વિખેર્યા-ભગાડ્યા. પછી તેણે મન બુદ્ધ વિચારથી મનમાં વિચારી

તેહતણા તનમાં મનમાં રહિ,
શોચનમાં રણમાં ઘનમાં શું,
જેહતણા જનમાં ધનમાં નહિ,
મોચનમાં ક્ષણમાં વનમાં શું;
દેહ બચે ઉનમાં ગનમાં રહિ,
લોચનમાં ઉણમાં અનમાં શું,
ખેહન જોબનમાં હનમાં સહિ,
રોચનમાં ધુણમાં ધનમાં શું. ૫૯

કરીને અને બુદ્ધિમાં નિશ્ચય કરીને ભલી રીતે જાણ (જાણ્યું) કે ભીમ ભટે ક્રુધ્ધ બનીને-ક્રોધી થઇને ઈ (આ પ્રતિજ્ઞાના શબ્દો) ટેર્યા છે લલકાર્યા છે. (ટેરના લલકારના) એ પ્રતિજ્ઞા કેમ પાર ઉતારવી તે વિષે ચિંતા થવાથી હરિએ પોતાના શિબિર (તંબુ) માં થિર (સ્થિર) થઈને અને મતિ (બુદ્ધિ)ને વિશુધ્ધ કરીને (એકાગ્ર ચિત્તે જે કરવાનું તેનો નિશ્ચય કરીને) તથા મુદ્ધ (મુગ્ધ-અજાણ્યા જેવા) બનીને અર્જુનને હેર્યા (જોયા). અર્થાત્ તે અર્જુનના તંબુએ ગયા. અને ત્યાં જઈને કહ્યું કે, ભીમ ભટે (ભીમ ભટે-વીરે) અતિરૂધ્ધ રોકવાની સીમાને ઉલ્લંઘી ગયેલી-અર્થાત્ ખુલ્લી સભા બિચ (વચ્ચે), અથવા ન રોકાયલો હોઇને-ખુલ્લી રીતે ક્રુદ્ધ બનીને ક્રોધી થઇને અતિશય બકવા ફેર્યા-ઘુમાવ્યા છે! (ફેરના-ઘુમાના).-વગર વિચાર્યે બહુ લવારો કરી વળ્યો છે. અર્થાત્ દુઃશાસનનું રૂધિર પીવાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી છે, પણ તે તેનાથી પાર કેમ પડશે. તેનો તેણે હજી સુધી વિચાર કર્યો નથી! વૃત્યનુપ્રાસ.

૫૯ તેહ ઈ૦—જો એ પ્રતિજ્ઞા તેહતણા (ભીમના) તનમાં અને મનમાંજ રહી ગઇ (પાર પાડવામાં ન આવી) તો પાછળથી તેનું શોચન (શોચના) કરવાથી શું ફળ છે અને તે આજ સુધી ઘન (સજડ) રણ (યુદ્ધ)માં ગયો તેથી પણ શું ? અર્થાત્ ગમે તેવું પરાક્રમ કર્યું પણ પ્રતિજ્ઞા તો મનમાંની મનમાં રહી ગઈ એ શોચવા જેવું છે? જેહ ઈ૦—જે જનમાં (જનુ-જન્મમાં) અને ધનમાં (ધન્યમાં-ધન્ય વાદમાં) નહિ, (દીર્ઘદર્શી નથી) અર્થાત્ જે જન્મથીજ અવિચારી છે અને શું કરવાથી ધન્યવાદ મળશે

જાય અઢાર દિનો તવ વાર શી,
કાય અપાર હણે સૂતસાથી,
થાય અસાર અપાર વિનાશજ,
લા'ય અકાર લહે જૂત નાથી;
ખાય અલાર ગમાર, બની ધની,
થા'ય અવાર, ન હેર્ત ભાથી,
ના'ય ન વાર સવાર બની બળી,
ધાય અધાર સરે નુત નાથી. ૬૦

તેનો પણ જેને વિચાર નથી, તેના મોચનમાં-મિથ્યા મગરૂરીમાં (મુચ્-મિથ્યા મગરૂર થવું) તેની ક્ષણમાં-તેને લાગ-અવકાશ મળ્યો હોય તેમાં (ક્ષણ-નવરાશ-અવકાશ) અને તેના વનમાં-તેના પાણીમાં અર્થાત્ બળમાં (वन-પાણી) પણ શું ? અર્થાત્ જે જન્મથીજ મિથ્યા બકવા કરનાર હોય તેની બડાઇઓમાં કે તેને અવકાશ મળ્યો હોય તેમાં કે તેના બળ વગેરેમાં પણ કાંઇ માલ ન સમજવો. દેહ ઇ૦-જો કદાપિ ઉનમાં (ઉન્નતિ-ઉચ્ચતામાં) અથવા ગન (ગણ)માં-મનુષ્યસમુદાયમાં રહીને તેનો દેહ બચે તથાપિ તેના લોચનમાં-તેને જોવામાં-તેના તેજમાં (લોચ-જોવું, પ્રકાશવું)' તેના ઉણમાં (ઊનપણામાં-ગરમ મિજાજમાં)અને તેના અનમાં-શ્વાસ લેવામાં-જીવવામાં (अन-શ્વાસ લેવો, જીવવું.)પણ શું ? અર્થાત્ પ્રતિજ્ઞા પાળ્યા વિના કદાચ તે જીવતો રહ્યો તો તે સર્વને પણ ધિક્કાર છે ! ખેહન ઇ૦-એવા પુરૂષના જોબનમાં અને હનમાં (હનુમાં-જડબામાં) ખેહન (ધૂળ) પડી ! તેના રોચન (શોભવા)માં, કે ધૂણજામાં (તે બીજાને ધૂણાવે-કંપાવે તેમાં અથવા તેની ધુનમાં) કે ધનમાં શું ? તે શા કામનાં છે? તાત્પર્ય કે ભીમે પ્રતિજ્ઞા તો કરી છે પણ તે જો તેનાથી પળાય નહિ તો બધું મિથ્યા છે! **ચિત્રકાવ્ય.**

૬૦ જાય ઇ૦-કૃષ્ણ કહે છે કે અઢાર દિવસ વીતી જાય તવ (ત્યારે હવે) વાર શી ?-વાર શામાટે કરો છો ! કેમકે તેટલી મુદતમાં સૂતસાથી (કર્ણ) અપાર કાય (ઘણા યોધાઓને) હણે, અને તેથી અસાર (સાર રહિત) અપાર વિનાશ થાય અને તે આપણાં જૂત (જૂથ-સમુદાય)ને નાથીને (કબ-

એ વિધિ નાશ વિનાશ લહી મન,
શોચ કરે હરિ બ્હો બડભાગી,
જો ધરિયું પણ ભીમ મહાભડ,
ખૂન ખૂની બની રે પીઉં રાગી;
દ્રૌપદી દામણી જો કપડે ગહી,
કસ્તુરી લોહી લગાડું વિરાગી,
રક્ત સુરંગ ધરે અતિ શોણિત,
કસ્તુરી કાળી ન જોડ સુહાગી. ૬૧

જે આણીને) અડાર (વિના કારણ) આપણી લાય (બળતરા) લહે (જુએ). ખાય ઇ૦–તે ગમાર (કર્ણ) આપણી અલાર (સૈન્યની પંક્તિ) ખાય (મારી નાખે), અને પછી ધની (ધણી–સમર્થ) બનીને અવાર (ન અટકાવી શકાય એવો) થાય, તે ભાથી (ભીમ) ન હેરત (હેરત)–નથી જોતો! –નથી વિચારતો ! નાય ઇ૦–વળી તે કર્ણ (આપણા) નૂત–નવીન(યોધાઓ) ને નાથીને (નાશ કરીને) અધાર (ધારણ થઈ શકે નહિ એવા–સહન ન થાય એવા) શરે (તીરે કરીને અર્થાત્ ન સહેવાય એવા તીરનો પ્રહાર કરીને) ધાય–રણ ભૂમિમાં દોડે, અને (રથમાં) સવાર બનીને, અથવા સવારમાં બળી (બળવાન) બનીને વાર (પાણી) થી ન નાય (સ્નાન કરે નહિ) અર્થાત્ આપણા સૈનિકોના લોહીથીજ તે સ્નાન કરશે. **ચિત્રકાવ્ય.**

૬૧ એ વિધિ ઇ૦–બડભાગી (મોટા ભાગ્યવાળા) હરિ એ વિધિ (એ પ્રમાણે) પોતાના પક્ષનો નાશ અને વિનાશ મનમાં ધરીને બ્હો (બહુ) શોચ કરે છે. પછી તે અર્જુનને કહેછે કે, મહાભડ (મોટા વીર) ભીમે જે પણ (પ્રતિજ્ઞા) ધારણ કર્યું છે તે જો–સાંભળ. પણ કહી બતાવે છે: ખૂન ઇ૦— તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, રાગી (રાગ–પ્રીતિવાળો) અથવા રાગી–ક્રોધી એવો હું ખૂની બનીને ખૂન (લોહી)પીઉં. કોનું લોહી પીઉં ? તે કહેછે: દ્રૌપદી ઇ૦ દામણી (દીન થયેલી) દ્રૌપદીને જે (દુઃશાસને) કપડે ગહી (ગ્રહી–ઝાલી) –તેનાં વસ્ત્ર ઝાલીને જેણે ખેંચ્યાં છે, તેના લોહીરૂપી કસ્તુરી દ્રૌપદીને અંગે લગાડીને તેને વિરાગી (વિચિત્ર રંગવાળી) કરૂં. અથવા લોહી રૂપી કસ્તુરી

રે ઘડી એક ઘશી ઘશીં શોણિત,
લાલી મિટાવીં કુકાળપ લાવું,
એમ ગહી પરતીગન જ્યાં જન,
જો મુસકાઈ ગયો શું લજાવું !
કર્ણ વસે જમીમાં જવલોં તવ,
તો પરતીગન વ્યર્થ મનાવું,
રે પરતીગન વ્યર્થ ગયે નર–
કે પડશે ભીમ હું પછતાવું. ૬૨

તેને અંગે લગાડીને હું વિરાગી (રાગ–ક્રોધરહિત) થાઉં–ત્યારે મારો ક્રોધ મટે. દ્રૌપદીને અંગ લોહી લગાડવું તેનું કારણ કહે છે: રકત પં૦—કેમકે શોણિત (લોહી) રકત સુરંગ (સારો રાતો રંગ) ધારણ કરે છે; અને કસ્તુરી તો કાળી છે, માટે તે જોડ સુહાગી (શોભાવંતી) નહિ થાય. કાળી દ્રૌપદીને અંગે કાળી કસ્તુરી શોભે તેના કરતાં રાતું લોહી સારૂં શોભશે એમ કહેવાનો અભિપ્રાય છે. અથવા, દ્રૌપદીને અંગે કસ્તુરી રૂપી રકત લોહી લગાડું, પણ કસ્તુરી તો કાળી છે અને લોહી તો રાતું છે માટે એ જોડ સુહાગી ન બની— મારૂં એ કથન સુઘટિત ન થયું–રૂપક ઘટતું ન બની આવ્યું. (જો લોહી કાળું હોત તો તેને કસ્તુરીનું રૂપક બરાબર છાજત) છેકાનુપ્રાસ.

૬૨ પાછલા સવૈયામાં કહ્યું કે લોહી રાતું છે માટે તેને કસ્તુરીનુ રૂપક ઘટતું નથી એમ ભીમને શંકા થઇ હતી, તે શંકાનું પોતેજ નિવારણ કરેછે: રે પં૦ –લોહી રાતું છે તો શી ફીકર છે ? તે શોણિતને એક ઘડી સુધી ઘશી ઘશીને તેની લાલી મટાડીને અતિશય કાળપ લાવીશ. (લોહીને ઘણી વાર ઘસવાથી તે કાળું થાયછે એ પ્રસિદ્ધ છે). એમ ઈ૦—એ રીતે જ્યાં જન (મનુષ્યો) હતા ત્યાં તેણે પરતીગન (પ્રતિજ્ઞા) ગહી (ગ્રહણ કરી), અને પછી તે જો મુસકાઈ ગયો છે—જો આનંદી ગયોછે કે હું પોતાને શું લજાવું ! અર્થાત્ એવી વગર વિચારે પ્રતિજ્ઞા કરીને તે એવો આનંદ પામ્યો કે તેની અશક્તિ અને ઉદ્ધતાઇ ઉપર વિચાર કરીને મને લાજ લાગતી હતી ! શામાટે પ્રતિજ્ઞાને વગર વિચારની કહો છો ? તેનો ખુલાસો કરેછે : કર્ણ પં૦–

અર્જુન કે' હરિ કાલ પિયે ભીમ,
લોહી દુશાસન અંગ લગાવે,
કૃષ્ણ કથે નવ માનું હવે ભલો–
ભાત દુખે દિલ સૈંધુ લજાવે;
જો વળી કર્ણ મુઆ પછી પ્રાક્રમ,
ના ભલતાઈ ભલીજ ભજાવે,
કિરીટી કે તવ કેશવ શું મન,
બીચ ધરે મમ આંટિ તજાવે. ૬૩

જવલોં (જ્યાં સુધી) કર્ણ જમીમાં (પૃથ્વી ઉપર) વસે છે તો (ત્યાં સુધી) તેની પરતીગન (પ્રતિજ્ઞા) હું વ્યર્થ મનાવું છું–તમારી પાસે વ્યર્થ મનાવું છું અર્થાત્ હું તો વ્યર્થ જાણુંજ છું પણ તમે પણ તેને વ્યર્થ કહેશો. વારૂ, પ્રતિજ્ઞા વ્યર્થ થશે તો થાઓ, તેમાં તમારે લાજવું શું કરવા પડે છે? તેનો ઉત્તર આપતાં જણાવે છેઃ રે ઇ૦—અરે! તેની પ્રતિજ્ઞા વ્યર્થ ગયાથી ભીમ નરકમાં પડશે અને પછી તેથી હું પછતાવું–પસ્તાઉં (સ્નેહને લીધે) મારે પસ્તાવું પડે.

૬૩ હરિનાં વચન સાંભળીને અર્જુન કહે છેઃ અર્જુન ઇ૦– અર્જુન કહે છે કે હે હરિ! દુઃશાસનનું લોહી ભીમ કાલ પિયે (પીશે) અને અંગે લગાવે (લગાવશે), અર્થાત્ એ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળશેજ. તે સાંભળીને કૃષ્ણ કથે–કહે છે કે હું તે હવે માનું નહિ, કેમકે સૈંધુ (સિંધનો રાજા જયદ્રથ) અમને ભલિભાત લજાવે છે અને તેથી દિલ (દુઃખે છે). અથવા જયદ્રથને હણુવાની તેં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તે વખતે એ પ્રતિજ્ઞા પળાવવાને અમને જે ભલિભાત દુઃખ પડયું હતુ તે દુખે કરીને અમારૂં મન તે સિંધુરાજા હજી લજાવે છે. તાત્પર્ય કે તેં જેવી જયદ્રથને મારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી પણ તારાથી તેમાંનું કાંઈ બન્યું નહિ અને આખરે મારે તેમાટે શ્રમ લેવો પડયો હતો તેવીજ આ ભીમની પ્રતિજ્ઞા છે, તેથી તે પણ તારી પેઠે પ્રતિજ્ઞા નહિ પાળી શકે એવો ભય છે. શું કહેશો કે એનું રક્ષણ કરનાર માત્ર કર્ણ છે માટે પ્રથમ તેને માર્યા પછી દુઃશાસનને મારીશું, તોઃ જો ઇ૦–જો કર્ણના મુઆ પછી ભીમ દુઃશાસનને મારવા રૂપ પ્રાક્રમ (પરાક્રમ) કરે તો તેમાં તે પોતાની ભલતાઇ (ભલાઇ)

લોક બળી રથિ મા'રથિ તો કથ,
એ સહુ આપ પ્રસાદ પ્રભૂજી,
નાથ નિયંતપણું પદ માથજ,
હાથજ પાંડવ આપ વિભૂજી;
જો મુખથી હરિ એમ વદો કદિ,
બેઠી રહો નવ નેક ઊભૂજી,
વા'લ અપાર ન આપ રૂચે મન,
જો દુશમિન વદોજ દૂભૂજી. ૬૪
વેણ સુણી હરિ નેણ નમાવત,
કોણ જડે પ્રિય રેણ જશાં એ,
હાથ બતાવીશ આજ સુકૌરવ,
ગાથ તજાવિશ કાથ કશાં એ;
સુખથી બેશી ન રૂખ થતો મન,

ભલી રીતે ભજાવે છે એમ સમજવું નહિ—એમાં વડાઇ નથી. એવાં કૃષ્ણનાં વચન સાંભળીને કિરીટી (અર્જુન) કહે છે કે, તવ (ત્યારે) હે કેશવ! તું તારા મન બીચ (મનમાં) શું ધરે છે તે મ્હારે મારા મનની આંટી તજાવ—ત્યારે હવે કેમ કરવું તે કહે.

૬૪ લોક ઇ૦—હે પ્રભુજી! લોક મને બળવાન અને રથી, મહારથી કહે છે તે સહુ આપનોજ પ્રસાદ (મેહેરબાની) છે. હે નાથ! અમારૂં નિયંતાપણાનું (અમને કબજે રાખનાપણાનું) પદ તમે માથે રાખ્યું છે અથવા હે નાથ! તમારૂં નિયંતાપણારૂપી પદ અમારે માથે છે, તથા હે વિભુજી (વ્યાપક ઇશ્વર)! પાંડવના હાથજ આપ છો. અથવા પાંડવને તમારો હાથો છે—સાહાય્ય છે. જો ઇ૦—હે હરિ જો કદી તમે મુખથી એમ વદો કે, "તમે બેશી રહો" તો હું નેક (નક્કી) ઊભો ન થાઉં. વા'લ ઇ૦—જો અમને કોઇના ઉપર અપાર વા'લ (વાહાલ) હોય તથાપિ તે આપને મન ન રૂચતો હોય, અને જો તેને તમે દુશમીન (શત્રુ) છે એમ વદો (કહો) તો હું તેને દૂભું—દુઃખ દેઉં.

ભૂખ ભગાવું હું દુઃખ તશાં એ,
ભાખવી હા જવ દાખવી ના તવ,
રાખવી રૂકતિ ચાખ ચશાં એ. ૬૫

માધવ એમજ ના રવ અન્યત,
સાધવ ચુકતિ રાધવ રાજી,
ચાલત ત્યાંથકી ભાળત ના ભીમ,
માલત ના મન ઝાળત ઝાજી;
પૂછત દાસન સૂઝત ભીમ ન,

---

૬૫ વેણ ઇ૦—અર્જુનનાં વેણ (વચન) સાંભળીને હરિ નેણ (નયન—નેત્ર) નમાવત (નમાવવા લાગ્યા). મતલબ કે અર્જુને કહેલી વાતનો પોતે સ્વીકાર કર્યો. પોતાના ઉપર અર્જુને પ્રીતિ ભક્તિ બતાવી તેથી આનંદ થઈ સાત્વિક ભાવ પ્રકટ થયો, અને પોતે ઉત્તમ પ્રકૃતિના હોવાથી અર્જુનના મુખથી પોતાની સ્તુતિ સાંભળી નેત્ર નીચાં કર્યાં નેત્ર કેમ નમાવ્યાં તેનું કારણ કહે છે: કેણ ઇ૦—પોતાના પ્રિય મિત્ર અર્જુનનાં એ કેણ (વચન) મનમાં રેણ (રેવણ) જેવાં જડે—જડાઇ ગયાં. અને તેથી કૃષ્ણ બોલ્યા કે—હાથ ઇ૦—હું કૌરવના સઘળા સાથને મારા હાથ બતાવીશ—મારી યુદ્ધ નિપુણતામાં તેમને આંજી નાખીશ, અને તેમની ગાથ (ગાથા—કીર્તિની કથા) તજાવીશ; એ કાથ કશાં—એમનામાં શું કાથ (કૌવત—દૈવત) છે? અથવા, કૌરવો જે એમ કહે છે કે "પાંડવો એ તે કશાં (શાં) કાથ (કૌવત) છે—પાંડવનામાં શું બળ છે" તે એમની ગાથ (વાર્તા) હું તજાવીશ. સુખથી ઇ૦—માટે તું સુખથી એશ, મનમાં રૂખ (રૂક્ષ—અર્થાત્ ખિન્ન) ન થતો, કેમકે હું તમારી ભૂખ (શત્રુને પરાજય કરવા રૂપ) ભગાવું (નાશ કરીશ), અને તશાં (તેવાંજ) દુઃખ પણ ભગાવું. ભાખવી ઇ૦—જ્યારે આપણે 'હા' ભાખવી હોય ત્યારે આપણે 'ના' દાખવી (જણાવવી), અને મનમાં રૂક્તિ (મર્મ—અંતર ખુલ્લું ન કરી દેવાનો ગુણ) રાખવી; કેમકે એ બીજાનાં ચાખ (ચક્ષુ—નેત્ર) ચશાં (ચશી ગયેલાં—ઊંચે ચઢી ગયેલાં) છે. અર્થાત્ ભીમ પોતાના બળના અહંકારથી કોઈને ગણતો નથી, માટે પોતાના બળના ભરોસા ઉપર તે વખતે ફસાઈ ન પડે તેથી આપણે તેને મદદ કરવાના છીએ એવો આપણો મર્મ તેને કહી દેવો ઘટિત નથી.

સૂઝત પૈ ઇક રૂચત બાજી,
વા'લીતણી ભણી ચાલી ગયા ધણી,
ભાળી સુભાળ થતા લીનતાજી. ૬૬
રાત બિહાગણી જાત જદુપતિ,
થાત ન બે પશુ ખાત અસુ તો,
જક્ત નિપાવન રક્ત બની પ્રભુ,
ભક્તન કાજ અશક્ત અસૂતો,

---

૬૬ માધવ ઇ૦—અર્જુનને એમ કહીને માધવ એમને એમજ (એકલા), અન્યત (બીજો કાંઇ) રવ (શબ્દ—ગરબડાટ) ન કરતાં યુક્તિ (યુક્તિ—પોતાના મનમાં જે યુક્તિ ઘડી કાઢી હતી તે) સાધવ (સાધવાને) રાધવ (રા—લક્ષ્મી + ધવ—સ્વામી)—લક્ષ્મીપતિ—કૃષ્ણ રાજી હતા. તેથી સાંચકી (અર્જુન) પાસેથી ચાલત (ચાલ્યા) પણ કોઇ જગોએ તેમણે ભીમને ના ભાળત (ન દીઠા), અને તેથી મનમાં ના (ન) માલત (માલ્યા—ખુશી થયા), પણ મનને ઝાઝી ઝાળત (ઝાળ લાગી. 'મન' શબ્દનો ઉપયોગ બે તરફ થઇ શકે છે. અર્થાત્ કૃષ્ણ ભીમ પાસે દુઃશાસનવધરૂપ કાર્ય કરાવવાની યુક્તિ ઘડી કાઢીને તેને સાધવાને છાનામાના કોઇ ન જાણે તેમ ભીમની પાસે જવાને નીકળ્યા પણ ભીમ ક્યાંઈ જડ્યો નહિ તેથી તેમના મનમાં પરિતાપ ઉપજ્યો. પછી પોતાની ધારેલી બાજી બરબાદ પડવાથી તેને જીતવાને એક પગે થઇ રહેલા કૃષ્ણે દાસોને પૂછ્યું ત્યારે ખબર મળી કે ભીમ તો પોતાની વાહાલી—દ્રૌપદીના તંબુ ભણી ચાલી ગયા છે, તેથી તે આનંદ પામ્યા, એ વર્ણન કરતાં કવિ લખે છેઃ પૂછત ઇ૦—પછી તે દાસન—દાસ લોકોને (હિંદી રીતે 'દાસ' શબ્દનું બહુ વચન કર્યું લાગે છે. એવા પ્રયોગ વલ્લભની કવિતામાં ઠેર ઠેર દૃષ્ટિએ પડે છેઃ એ વિષે કાવ્યવિવેચનમાં ખુલાસો કર્યો છે માટે ટીકામાં ઠામ ઠામ દર્શાવવાની અગત્ય જોઈ નથી) પૂછત (પૂછે છે), પણ ભીમ સૂઝત ન (જડતો નથી); અને કૃષ્ણને તો બાજી (દાવ—ભીમની પાસે પ્રતિજ્ઞા કરાવી દુઃશાસનને મરાવવાનો દાવ) રૂચત (રૂચે છે) તેથી તે સાધવાને તે ઇક પૈ (એક પગે થઇને) જઝત (ઝઝુમે છે). વા'લી ઇ૦—પણ પછીથી ખબર મળી કે ધણી (ભીમ) વા'લી (દ્રૌપદી)ના ભણી ચાલી ગયા છે, એ રીતે સુભાળ—સારી બાતમી ભાળીને (અર્થાત્ જાણીને) લીનતા (આનંદમાં લીન—ગરકાવ) થતા (હતા). ચિત્રકાવ્ય.

શીશ ન હાલત રીસ ન જાળત,
મિષથી મા'લત ચીસ ચસૂતો,
ભાળ્યું ઘણું ભવ ટાળ્યું નિપાવિયું,
ખાળ્યું ન ખાંતથી ગાળ્યું અસૂતો. ૬૭
કોઇક વાર જગત્ત નિપાવન,
કોઇક વાર સઁહારન હારો,

---

૬૭ કૃષ્ણનું નિર્ભયપણું વર્ણે છેઃ રાત ૬૦—રાત જો કે બિહામણી છે તથાપિ તેમાં એકલા જદુપતિ (કૃષ્ણ) જાત (જાય છે), પણ પશુ (હિંસ્ર પશુ) મારા અસુ (પ્રાણ) ખાત (ખાઇ જાત) એવો ભે (ભય) તેમને ન થાત (નથી થતો). કૃષ્ણની ભકતવત્સલતા વર્ણે છેઃ જકત ૬૦—જગતનો નિપાવન (ઉત્પન્ન કરનાર) પ્રભુ (ભક્તના ઉપર) રક્ત (પ્રીતિવાળો) બનીને અથવા (શત્રુ ઉપર) રકત (ક્રોધથી લાલચોળ)બનીને (પાછલા દિવસોના યુદ્ધમાં વાગેલા ઘાવડે) અશકત છતાં પણ ભકતન (ભક્તોને)કાજ (માટે) અસતો (નહિ સૂતો—અર્થાત્ નિદ્રા તજીને) જાય છે. કેવી રીતે જાય છે તે વર્ણે છેઃ શીશ ૬૦—તેમનું શીશ માથું (સરખું પણ) ન હાલત (હાલતું નથી)—અર્થાત્ એવી રીતે ચૂપચાપ જાય છે કે શરીરનાં અંગ હાલવાથી પણ કાંઇ અવાજ થાય એમ કરતા નથી. વળી તેને રીસ જાળત ન (બાળતી નથી)—અર્થાત્ સામાન્ય માણસોનો ક્રોધ જેમ તેમને પોતાને હૃદયમાં પરિતાપ ઊપજાવે છે અને તેથી ક્રોધના આવેશથી તેઓ બરાડા પાડી ઉઠે છે તેવું અહીં નહોતું. પણ તેમને દેખીને કોઇ ચીસ પાડીને ચસ્યુ (ખસ્યું—નાઠું) તો તેની પાસે મિષથી (નિમિત્તથી—અર્થાત્ પોતાનો કર્તવ્ય અર્થ પ્રકાશ ન કરતાં કોઇને સંદેહ ન થાય તેવું તેનું સમાધાન કરીને) મા'લત—માહાલેછે—જાય છે. એવાં કાર્યમાં કૃષ્ણને ક્રોધ, ભય, વિસ્મય કેમ નથી તેનુ કારણ કહે છેઃ ભાળ્યું ૬૦—તેમણે ભવ (સંસાર)માં ઘણું ભાળ્યું છે, તેનું પોતે ઘણું ટાળ્યું (વિનાશ કર્યું છે), નિપાવિયું (ઉપજાવ્યું છે), પણ તેને ખાંતથી ખાળ્યું નથી—સૃષ્ટિનાં કર્મ સ્વાભાવિક રીતે જે બન્યાં જાય છે તેને તેણે અટકાવ્યાં નથી; કેમકે એણે અસુ (એવું) તો (ઘણુંક) ગાળ્યું છે. અર્થાત્ જોઇ જોઇને જતું કર્યું છે. જુઓ ગીતા " बहूनिमेव्यतीतानिजन्मानितवचार्जुन "—હે અર્જુન મારા તથા તારા ઘણાક જન્મ વીતી ગયા છે. " तान्यहंवेदसर्वाणिनत्वंवेत्थपरंतप "—તે સર્વેને હું જાણું છું, પણ હે શત્રુતાપન ! તું જાણતો નથી. ચિત્રકાવ્ય.

કોઇક વાર ભગત્ત ભુલાવન,
કોઇક વાર રિઝાવન હારો;
કોઇક વાર લગત્ત લડાવન,
કોઇક વાર મિલાવન હારો,
કોઇક વાર રગત્ત પડાવન,
કોઇક વાર બચાવન હારો. ૬૮

કોઇક વાર ભલો ભજ ભાથિન,
કોઇક વાર કલો' સજ સ્વામી,
કોઇક વાર સુખી વર આપત,
કોઇક વાર દુઃખી વરનામી;
કોઇક વાર લુખી ત્વચ ભાળત,
કોઇક વાર ભુખી કવચ ગામી,
કોઇક વાર ભુખી અટતા હરિ,
કોઇક વાર રૂખી રટ ધામી. ૬૯

---

૬૮ કૃષ્ણ ભગવાનનું સામર્થ્ય વર્ણે છે: કોઈક ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. જગત્ત–જગત્. નિપાવન–નિપાવનહાર-નિપજાવનાર. (બધે આવાં રૂપનો એવોજ અર્થ કરવો). ભગત્ત ભૂલાવન (હારો) ભક્તોને તેમની પરીક્ષાને અર્થે ભૂલાવનારો). રિઝાવન ઇ૦—કોઈક વાર તે રિઝાવનહારો–રીઝાવનારો છે. લગત્ત ઇ૦–કોઈક વાર તે લગત્ત (લાગતાવળગતાઓને) લડાવન (હાર)–લડાવનાર છે. રગત્ત ઇ૦–કોઈક વાર તે રગત્ત (રક્ત) પડાવન (હાર)–લોહી વેહેવડાવનાર–તેવું યુદ્ધ કરાવનાર છે અને કોઇકવાર તે બચાવનહાર પણ છે. **ચિત્રકાવ્ય.**

૬૯ કોઇક ઇ૦--કોઇક વાર તે ભલો થઈને ભાથિન(ભાથીઓ–વીરો)ને ભજે છે–તેમની સાથે યુદ્ધ કરે છે, અને કોઈક વાર તે સ્વામી (હરિ) કલો' (કલહ) સજે છે–યુદ્ધ કરાવે છે. વરનામી–ઉત્તમ નામવાળો. લુખી ઈ૦–કોઈ-ક વાર તેને લોકો લુખી (રૂક્ષ) ત્વચાવાળો ભાળત–જુએ છે. અર્થાત્ ઉઘાડા શરીરવાળો દેખે છે, અથવા ઉઘાડી ત્વચાવાળો તે પોતે બીજાને જુએ છે; અને કોઇક વાર તે ભુખી (ભૂષિત–અલંકૃત) થઈને કવચ (કવચ સહિત) ગામી (જનારો)થાય છે–અથવા કવચવડે ભૂષિત થઈને જાય છે. કોઈક વાર તે હરિ

નામી અપાર તશો હરિ ઊભત,
દૂભત નાહિ વિચાર વહંતાં,
ગામી કુપાર તશો હરિ લુભત,
રૂભત શિબિર દ્વાર ગહંતાં;
કામી ખરો પણ ના બિચ ઝૂકત,
ચકત ના ચિત રમ્ય રહંતાં,
સ્વામી સરોજન વલ્લભ સુલ્લભ,
દુલ્લભ દુષ્ટન દુઃખ દહંતાં. ૭૦

ભૂખી (ભૂખ્યા હોઈને) અટતા (ફરે છે) અને કોઈકવાર રૂખી (ઋષિઓ) જેના ધામનું રટન કરે એવા થઈને (મોટા ઐશ્વર્યવાળા સ્થાનમાં રહે છે).

૭૦ હરિની મોટાઈનું વર્ણન કર્યા પછી કવિ હવે પ્રસ્તુત વર્ણુંછે । નામી ઈ૦—તશો (તેવો-પાછળ કહ્યો તેવો) અપારનામી (અપાર નામવાળો) હરિ (કૃષ્ણ) ઊભત-દ્રૌપદીના તંબુના દ્વારમાં ઊભો રહેછે, અને (તેમને) વિચાર વહંતાં દૂભત નાહિ-દૂભતો નથી. સ્ત્રી પુરૂષની એકાંત વાતમાં ખલેલ કરતો નથી. ગામી ઇ૦—જે હરિ કુ (પૃથી)ની પાર ગામી (જનારો) છે તશો (તેવો) હરિ લુભત (પાંડવોના પ્રેમથી લોભાઈ રહેછે) અને શિબિર (તંબુ)ના દ્વારને ગ્રહણ કરતાં-તંબુ આગળ પોહોચતાં રૂભત (તંબુ ઝા-લીને ઊભો રહેછે ?) કામી ઇ૦-તે કામી (કામકાજ અથવા કામ) વાળો તે છે ખરો પણ બિચ (સ્ત્રી પુરૂષની એકાંતની વચ્ચે) ઝૂકત ન-ઝુકતો ઝોકાવતે નથી; અને તેનું ચિત્ત (નિરંતર) રમ્ય રહંતાં (રહેછે તો) પણ તે ચૂકતો નથી—નીતિશાસ્ત્રની મર્યાદાને ભૂલતો નથી. સ્વામી ઇ૦—સરોજન (કમળો), અર્થાત્ કમળવાસિની(કમળા-લક્ષ્મી)નો સ્વામી(કૃષ્ણ) વલ્લભને (તેનાં* વહાલાંને અથવા વલ્લભ કવિને) સુલ્લભ (સુલભ)છે, અને દુષ્ટન (દુ-ષ્ટોને) દુલ્લભ [દુર્લભ] છે અનેતેથી તેઓ દુઃખથી દહંતાં છે. અથવા "દુષ્ટ ન" એવો છેદ કરીએ તો, તે દુષ્ટને દુર્લભ છે તેથી તેમનાં દુઃખ બળી જતા

* છેકાનુપ્રાસ.

સૂણૅી સતીતણૅી વાણૅી ગુણી ભલી,
ભીમ સુસ્વામૅી રૅીઝાવતી રાણી,
જાણી જરૂર જગેશ્વર જોગણૅી,
આવૅી ઉભી પ્રભુ દ્યો શૅીખ શાની;
તાણૅી ન આપ ધૅીમેથી ભણ્યા ભલ,
ભાળ કહો સતી દ્રૌપદી શાણી,
પ્રાણૅી પ્રિયે તમ જે સખૅી તે ઉભ,
વલ્લભ બાહર જાહર જાણી. ૭૧

વારૂ કહી વળતી જગદંબન,
જંભન જાન વિડારનવાળી,
માંમદમત્ત જિ શુંભ નિશુંભન,
રૂંભન રાડ મિટાવનવાળી;
જે ચન્જતા તિ હવા બળખંભન,
લંભન લાડ લડાવનવાળી,

૭૧ કૃષ્ણે તંબુના દ્વાર આગળ ઊભા રહીને શું કર્યું, તે કહે છેઃ સૂણી ઇ૦—તેણે સતીતણી (દ્રૌપદીની) ભલી ગુણી (ગુણવાળી) વાણી સુણી. શું સુણ્યું ? પોતાના સુસ્વામી ભીમને રાણી (દ્રૌપદી) રીઝાવતી હતી તે વખતે જોગણી (આઇ દેવી) જગેશ્વર (કૃષ્ણ)ને પોતાની જરૂર છે એમ જાણીને તેમની પાસે આવીને ઊભાં અને બોલી કે હે પ્રભુ ! તમારે મારી શાની (શી બાબત ની) જરૂર છે તે સંબંધી મને શીખ દ્યો—આજ્ઞા કરો. તે સાંભળીને આપ (હરિ પોતે) તાણીને (મોટેથી) નહિ પણ ધીમેથી ભણ્યા (બોલ્યા) કે, ભલ ભલે ત્યારે (અથવા ભલ—ભલી રીતે બોલ્યા, એમ પણ થાય.) શાણી સતી દ્રૌપદીને ભાળ (ખબર) કહે કે જે પ્રાણી તમને પ્રિયે (પ્રિય) છે અને તમારો સખી (મિત્ર) છે (सखिन् શબ્દ પુલ્લિંગ છે. માટે પુરૂષને મિત્રના અર્થમાં સખી લખ્યો છે). તે બાહાર જાહર (ગુપ્ત નહિ તેવા) સ્થળને જાણીને ત્યાં ઉભો છે. અથવા, તે બાહાર ઉભો છે એમ તું (આ મારૂં કહેલું) જાણીને તેને જાહર કર (કહે).

દ્રૌપદી પાસ ગઈ દુખભંજન,
રંજન–રાશિ રીઝાવનવાળી. ૭૨

બોલી નહીં પણ ચેતવી દ્રૌપદી,
નેત્ર ઇશારતથી મતબાલી,
કૃષ્ણ ઉભા સખિ કૃષ્ણ ઉભા ચળ,
જે અચળા વિચળા પત પાળી;
ઊઠી તતક્ષણ કે ભડ ભાખત,
શો ચમકી ચપળા રતનાળી,
દ્રૌપદી બોલી સખી બરકે મમ,
જોઉં જઈ ધવ શી મત મા'લી. ૭૩

---

૭૨ વારૂ ઇ૦—કૃષ્ણનો સંદેશો સાંભળીને જગદંબન (જગદંબા) "વારૂ" કહીને વળતી (પછી) દ્રૌપદી પાસે ગઈ. (એમ છેલ્લી કડી સાથે અન્વય.) જગદંબા કેવી છે? જંભન ઇ૦— તે જંભન (જંભ નામે અસુરનો જાન (પ્રાણ) વિડારનવાળી (વિદારવા–નાશ કરવાવાળી—નાશ કરનારી) છે, વળી મા'મદમત્ત (મહામદથી ઉન્મત્ત થયેલા) જે શુંભ અને નિશુંભન (નિશુંભ)–એ નામના દૈત્યોની રૂંભન (આલિંગન સંબંધી) પોતાની સાથેની રાડ (લઢાઇ) ને મિટાવનવાળી–તેમનો વધ કરીને તેમની લઢાઈ શાંત કરનારી છે; (શુંભ નિશુંભે દેવીને પત્ની કરવાની ઇચ્છા કરી તેથી તેમનો વધ થયો છે એ પ્રસિદ્ધ છે) જે તે દેવીને યજતા (પૂજતા) તે બળખંભન– બળના ખંભ (સ્તંભ) રૂપ હવા (થયા) તથા જે તેને લંભન (પ્રાપ્ત) થયા તેમને તે લાડ લડાવનારી છે. વળી તે દુઃખભંજન (દુઃખને ભાગનારી), રંજન (આનંદ આપવા રૂપ ક્રિયાના) રાશિ રૂપ અને પોતાના ભક્તાદિકને રિઝાવનવાળી (ખુશ કરનારી) છે, તે દ્રૌપદી પાસે ગઈ.

૭૩ બોલી ઇ૦–તે મતબાલી (મહોન્મત્ત–મહાન) જોગણી મુખથી બોલી નહિ પણ તેણે દ્રૌપદીને નેત્રની ઇશારતથી ચેતવી–ચેતાવી. એવી રીતે કે, હે સખિ! કૃષ્ણ ઊભા છે, કૃષ્ણ ચળ (અસ્થિર–ઉતાવળે) કામ કરવાના વિચારવાળા ઊભા છે, જેણે (કૃષ્ણે) અચળા (પૃથ્વી)ને વિચળા (સ્થિર)કરીને

એમ વદી વરવાનવતી ગઈ,
ગોપતિ પાસ નિહાળી નમંતી,
શે પ્રિય ગૂપત છૂપત ઊભત,
દેહ ત્રિભુવન માંહિ ભમંતી;
ના ગુજરો ગુણી કે અવગુણી ખ-
રે દિલ ભક્ત દયાજ દમંતી,
શામળવાન સખી મમ જીવન,
કારણ કો' વદી કાળી શમંતી. ૭૪

પોતાની પત (પ્રતિજ્ઞા અથવા પતીજ) પાળી છે. અથવા જેણે અચળામાં પોતાની પત (પ્રતિજ્ઞા) વિચળ (સ્થિર) કરીને પાળી છે. જોગણીની ઇશારત સમજીને તે તત્ક્ષણ ઊઠી કે ભડ (ભટ–ભીમ)તેને ભાખત (કહેછે) કે હે રતનાળી (રત્નના હારવાળી) ચપળા (વીજળી) રૂપ અથવા ચપળ આંખવાળી દ્રૌપદી! શે ચમકી?–એકાએક કેમ ચમકી ઉઠી? તે સાંભળીને દ્રૌપદી બોલી કે મમ (મારી) સખી બરકે (બોલાવે છે) માટે હે ધવ ! હું ત્યાં જઇને જોઉં કે શી મત છે (તેનો શો વિચાર)છે? એમ કહીને તે મા'લી (માહાલવા લાગી–ચાલી). અથવા તેનો કેવા માલવાળો વિચાર છે તે જઇને જોઉં.

૭૪ એમ ૯૦–એમ વદી (બોલીને) વરવાનવતી (ઉત્તમ કાંતિવાળી દ્રૌપદી) ગઇ. અને ગોપતિ (ઇંદ્રિયોના સ્વામી–કૃષ્ણ)ને પાસે (ઊભેલા) નિહાળીને નમંતી (તેમને નમવાલાગી). પછી તે બોલી કે, હે પ્રિય ! (વાહાલા કૃષ્ણ !) તમે ગુપત (ગુપ્ત–છાનામાના) છૂપત (છૂપાઇ રહીને) શે (કેમ) ઊભત (ઊભારહ્યા છો)? તમારી દેહ તો ત્રિભુવનમાં ભમંતી (ભમતી) છે. અર્થાત્ તમે સર્વ ઠામે વ્યાપ્ત અથવા ગતિવાળા છો, તો અહીં તમે છાના શું કરવા ઊભા રહ્યા છો? (અથવા તમે તો જ્યાં જોઇએ ત્યાં તૈયાર ! એ અર્થમાં પણ એ વાક્ય હોઇ શકે). પછી દ્રૌપદી કૃષ્ણને આવવાનું કારણ બતાવી વિનય કરે છે કે, તમે તો ગુણી કે અવગુણી જોઇને તેને ગુજરો (પત કરો) એવા નથી, (અર્થાત્ અમારા ગુણથી લોભાઇને કાંઇ

કૃષ્ણ કથે સખિ કારજ એકજ,
ભીમ હુલાવી ફુલાવી કરી લે,
જે વદિયો કુરૂકેરી સભા બિચ,
પાન રૂધિર તિ તુંજ વરી લે;
જાગી જશે ઝટ જા સખિ જામની,—
આજની, એક મને તિ ધરી લે,
ના રજ ફેર પડે પતિ રીઝવ,
ડારી વકારી હકારી હરી લે. ૭૫

આવો એવા નથી) પણ ખરે ! તમારા દિલમાં ભકતની દયાજ દમંતી (દ-મે છે) !—માત્ર અમે તમારાં ભકત છીએ માટે તમે અમારા ઉપર દયા કરવા-ની ખાતર અહીં આવ્યા છો ! હે શામળવાન ! (શામળા વર્ણવાળા) મારા જીવન રૂપ સખી (મિત્ર) કૃષ્ણ ! હવે આવવાનું કારણ કો' (કહો), એમ વદીને કાળી (કૃષ્ણા—દ્રૌપદી) શમતી (શાંત થઈ—છાની રહી).

૭૫. કૃષ્ણ ઈ૦—કૃષ્ણ કથે (કહે છે) કે હે સખિ ! એકજ કારજ છે તે તું ભીમને હુલાવી ફુલાવીને કરી લે—સાધી લે. શું કારજ તે કહેછે: જે ઈ૦—ભીમ જે કુરૂ (કૌરવોની) સભાબિચ (સભામાં) વદિયો (બોલ્યો) હતો તે રૂધિરનું પાન તું વરી લે (માગી લે). દ્રૌપદીનાં વસ્ત્ર દુઃશાસને ખેંચ્યાં ત્યારે ભીમે કહ્યું હતું કે, હું દુઃશાસનનું રૂધિરપાન કરીશ, તે આજ તેને સ્મરણમાં આણીને તેની પાસે કરાવ, એમ કહેવાનો અભિપ્રાય છે. જાગી ઈ૦—હે સખિ ! તું હવે ઝટ જા, કેમકે ભીમ જાગી જશે (તો આ વાત તે શીખવણીની ધારી-ને કદાપિ નહિ માને) અને આજનીજ એક રાત બાકી છે તે તું મનમાં ધરી લે. અર્થાત્ આજ યુદ્ધનો સોળમો દિવસ પૂરો થયો છે માટે આટલી રાત વીત્યા પછી દુઃશાસનને ભીમ ન મારે તો પછી આપણી બાજી બગડી જાય એમ છે. (અઢાર દિવસમાં દુર્યોધનને મારીને યુદ્ધ સમાપ્ત કરવું છે માટે). ના ઈ૦—તું સાવધાન રહેજે કે મારા કહ્યા પ્રમાણે કરવામાં રજ (લગાર જેટલો પણ) ફેર પડે નહિ; માટે ભીમને ગમે તો ડારીને (પ્રતિજ્ઞા ભંગ થવાનો ભય દેખાડીને), વકારીને કે હકારીને (શૂર ચઢાવીને) તેનું મન હરી લે અને પતિ-ને રીઝવ (ખુશી કરીને કાર્ય સિદ્ધ કરીલે).

મત્તગયંદ જશો બની મત્તજ,
ઉન્મતતા ધરી લોહીજ પીએ,
બોધ કર્યો સખિ માનું મને વર,
છે અડગો ન ડગે અમિ છીએ;
કર્ણ જશાથકી કંપ ઇને નહિ,
તોય બચાવ કર્યે નવ બીʼએ,
હાવ કરો સખિ ! ભાવ કરો ભલ,
દાવ કરો ખૂન જે વિધ પીએ. ૭૬

વારૂ કહી વળતી વનિતા વર,
કૃષ્ણ કૃપાળ દયાળ સવેળા—
પારથ પાસ પધારત પૂરણ,
હર્ષ ધરી હરજી અલબેલા;
અર્જુન આવી નમી વદતો હરિ !
કારજકારી થયા શું કવેળા !
ઇશ્વિર શો કવિ વલ્લભ સાʼયક,
સાયક શું કરશોજ અમેળા. ૭૭

---

૭૬ તું કહેશે કે ઠીક છે, હું તેમ કરીશ, તો તેમ નહિ; અમે તો તારી યુક્તિ ક્યારે માનીએ તે વિષે કહે છે : મત્ત ઇ૦-મત્તગયંદ-(મહામત્ત હાથી) જેવો મત્ત ગાંડો બનીને અને ઉન્મતતા ધરીને તે લોહીજ પીએ, ત્યારે હે સખિ ! તેં બોધ કર્યો તે હું મને (મનમાં) વર (શ્રેષ્ઠ) માનું. એ અડગો (ન ડગે એવો) છે તેથી ડગે એવો તો નથી તેમ છતાં અમિ (અમે) તેની પાસે છીએજ. તોય ઇ૦—તોય એનો બચાવ કર્યે (કરવામાં) અમે બીહીએ એમ નથી. ભલ-ભલે ! દાવ-યુક્તિ પ્રયુક્તિ. ખૂન-લોહી.

૭૭ વર-ઉત્તમ (વનિતા). કારજ ઇ૦—આ કવેળાએ (રાત્રીએ) પણ તમે કારજકારી (કારજ સિદ્ધિ કરનારા) થયા કે શું ?-કાર્ય સિદ્ધ કર્યું કે શું ? ઇશ્વર શો ઇ૦-કવિ વલ્લભ કહે છે કે, અમને જો ઈશ્વર શો (તમારા સરખો ઇશ્વર) સાʼયક (સહાય કરનાર) છે, તો અમેળ્યા (વગર મેળવ્યે

કૃષ્ણ કહે નવ મુખથકી કહું,
કાન સુણે તુજ સાર અસારા,
બે ઘડી ધીરજ ધાર્ય ધનંજય,
દાખું દમે કદમે સુવિચારા;
રીઝી જશો મન, જીતી જશો રણ,
લો' તવ સાર અસાર અમારા,
વલ્લભને કવિનો કવિ તોજક-
થો, જવ ગુણ લહોજ અપારા. ૭૮

દ્રૌપદી શોચત શોચત શિબિર,
આવત એવી તજી ભીમ તંદ્રા,
માનિનિ મંજુલ મોહિનિ સોહિનિ,
ક્યાં ગઇ સ્વામી ધરી ભર નિદ્રા;
ચાતક ચિત્ત સુમિત્ત માગીવતી,
કૃષ્ણ સરૂપ મુખાકૃતિ ચંદ્રા,
ચાલ મરાળ સુભાળવતી ભલ,
વલ્લભ રીજવ કંથ કવીંદ્રા. ૭૯

આવી મળેલા) સાયક (મદદગાર અથવા બાણો) શું કરશે ? અર્થાત્ તમારી કૃપા હોય તોજ મારાં બાણ અથવા સહાય આપનારા સાર્થક છે. અ-થવા અમેળા–મેળ વગરના–ઢંગ ધડા વગરના(શત્રુના)સાયક શું કરવાના છે ?

૭૮ ઘટી–ઘડી. ધનંજય–-અર્જુન. દમે ઈ૦––હું મારા વિચાર મુખથી કહી બતાવવા ઇચ્છતો નથી પણ દમે કદમે ભીમ પોતાના કદમે (ડગલાં ભરીને) શત્રુને દમે ત્યારે મારા સુવિચાર હું તને દાખું !

૭૯ એવી–એવે–એવામાં. તંદ્રા–ઊંઘ સંબંધી આળસ. દ્રૌપદી આવી નથી એવામાં તંદ્રા તજીને ભીમ શું બોલ્યો તે કહે છે : માનિનિ ઈ૦– હે મંજુલ (સુંદર) માનિનિ ! હે મોહિનિ ! હે સોહિનિ ! (શોભાયમાન સ્ત્રી !) તું સ્વામીને (મને) ભર નિદ્રામાં ધરીને ક્યાં ગઇ છે ? ચાતક ઈ૦–સ્વામી રૂપી મેઘની પ્રતિ ચાતક રૂપ ચિત્તવાળી હે દ્રૌપદી ! સુમિત્ત (સારા મિત્ર–

તોય ન દ્રૌપદી આવી મળી જવ,
ક્રોધી થઇ તવ ભાખત કૃષ્ણા,
શે ગઇ? ક્યાં ગઇ? ના ગઇ કો દિન,
શે તજી તારૂણી કંથની તૃષ્ણા!
શુષ્ક થયો સમરે દુખ વેઠી હું,
તે મન લાવત શે નવ ધૃષ્ણા,
વલ્લભ હે વલભા અલભા વર,
શે ન મળે તજી અન્યત ઘૃષ્ણા. ૮૦

તોય ન દ્રૌપદી બોલી, અબોલીર-
હી, તવ રૂઠી ઉભો ભીમ બંકો,
નેન ચઢયાં, ક્રૂર બેણ ઉચ્ચારત,
મારત શું યમશો ધરી લંકો;
રે પરજંક નીચે પગ ધારત,
આવી રિઝાવત ત્યાંહિ અડંકો.

સ્વામી) રૂપી મણિવતી (મણિને ધારણ કરનારી–સ્વામી એજ જેનું ઘરેણું છે એવી) અથવા તું સુમિત્ર અને મણિવાળી હે સ્ત્રી! હે કૃષ્ણ (શ્યામ) સરૂપ (કાંતિ) વાળી હે ચંદ્ર સમાન મુખાકૃતિવાળી! હે મરાળ (હંસ) સમાન ચાલવાળી! હે સુભાળવતી (સુંદર કપાળવાળી) હે ભલ (ભલી)! વલ્લભ કવીંદ્ર (કવીંદ્ર) કહેછે કે, તું તારા કંથને રીજવ (ખુશી કર) એમ ભીમ બોલ્યો.

૮૦ તોય૰—ભીમ પાછળ કહ્યું એમ બોલ્યો તોપણ દ્રૌપદી આવી નહિ ત્યારે તે ક્રોધી થઈને ભાખત [બોલે છે] કે હે કૃષ્ણા! તું ક્યાં ગઇ? અને શે [શા કામે] ગઈ છે? તું કોઇ દિન [દિવસ] કહીં ગઇ નથી; હે તારૂણી! તેં તારા કંથની [સ્વામી ભીમની] તૃષ્ણા શે [કેમ] તજી? સમરે–સંગ્રામમાં. ધૃષ્ણા–અધીરતા. વલ્લભ૰—વલ્લભ કહે છે કે હે વલભા [વલ્લભા] અલભા [બીજાને પ્રાપ્ત ન થાય એવી] ! હે વર [શ્રેષ્ઠ] સ્ત્રી! તું અન્યત [અન્યત્-બીજી] ઘૃષ્ણા [ઈચ્છા?] તજીને શે નથી મળતી?

વલ્લભ દુલ્લભ જે અરિને મન,
તેહ મનાવત જે છત ડંકે. ૮૧

મૂકી મને વદ વામ ગઇ કંઇ,
કો સખિ વા'લી સખાથકી આજે,
બોલ હવે નવ વાર રતિ કર,
શે મતિ ઉંધી કરી? રતિભ્રાજે;
દ્રૌપદી કે' પતિ શે રીસ અંતર,
આવી અતુલિત કો દિન ના જે,
કાજ વિના પ્રિય હું જઉં કે ગઇ,
એવું મને વસતું ભલ રાજે. ૮૨

---

૮૧ રૂઠી ઊભો-ક્રોધ કરીને ઊભો થયો. મારત ઇ૦-[જાણે] યમશો [યમ જેવો] થઇને લંકો [કટિના લંકો] ધરીને મારત [મારે છે-મારશે કે] શું? રે ઇ૦--રે! જેવો તે પરજંક [પર્યંક-પલંગ] નીચે પગ ધારત [ધરે છે] તેવે દ્રૌપદી ત્યાંહી આવીને તે અડંકાને [અડગ-ભીમને] રીઝાવે છે. વલ્લભ કહે છે કે, જે દ્રૌપદી અરિ [શત્રુને] મન દુલ્લભ [દુર્લભ] છે તે છતના ડંકારૂપ ભીમને મનાવે છે!-શાંત કરે છે!

૮૨ દ્રૌપદી આવ્યા પછી ભીમ બોલે છે: મૂકી ઇ૦-હે વામ! તું મને મૂકીને કંઇ [કહીં] ગઇ હતી તે વદ (કહે). મારા સરખા સખાથકી [સખા કરતાં] આજે તારી કો [કઈ સખી] વા'લી છે? રતિભ્રાજે!-રતિ [પ્રીતિમાં] ભ્રાજમાન [પ્રકાશમાન]. પ્રકાશિત પ્રીતિવાળા દ્રૌપદી! દ્રૌપદી ઇ૦ - દ્રૌપદી કહેછે કે હે પતિ! તમને જે કોઈ દિન ન આવે એવી અતુલિત [અમાપ] રીસ આજ અંતરમાં કેમ આવી છે? કાજ ઇ૦-હે પ્રિય! હું કાજ વિના જઉં કે ગઈ હોઉં એવું આપના મનમાં વસતું [વસતું હોઇને] ભલે! રાજે છે [શોભે છે] શું? -તમારા મનમાં એવો વિચાર આવે છે તે શું ઠીક દેખાય છે? અર્થાત્ નહિજ.

ભીષણ ભીમ ભણે ભલ ભામિની,
મૂકી મુને ગઇ'તી કંઇ બાળી,
બૂમ અમો દશ વીશ દીધી પણ,
સાંભળી તેં નવ હે મતબાલી;
તેથકી ધારૂં હું ના તરૂણી નજ-
દીક વસો પ્રિય હે રતનાળી,
ઇશ્વર શા કવિ વલ્લભને મન,
વે'મ પડ્યો તિ નિવારણ વા'લી. ૮૩

કૃષ્ણ સરૂપવતી સખિ કૃષ્ણની,
કૃષ્ણ હૃદે નહિ કૃષ્ણ સરૂપા,
રીઝવતી રમણીક રવે રતિ,
પ્રીતિ સુનીતિથી રીતિ અનૂપા;
હે મમ પ્રાણપતિ પરમેશ્વર,
ઇશ્વર શા ગુણી, સાગર કૂપા,
કૃષ્ણ સુપુત્રતણો કવિ પુત્ર હું,
દ્રૌપદી કાજ રિઝાવું સુભૂપા. ૮૪

---

૮૩ ભીષણ-ભયાનક. ભલ-ભલી. પ્રિય-પ્રિયા. રતનાળી-રત્નની પંક્તિ જેવી અથવા રત્નના અલંકારવાળી. ઇશ્વર ઇ૦-ઇશ્વર સરખા વલ્લભ કવિને મન (તું રાત્રે ગઇ માટે) વેહેમ પડ્યો છે તેનું વાહાલી તું નિવારણ કર.

૮૪ વળી ભીમ કહે છે: કૃષ્ણ ઇ૦-કૃષ્ણ (શ્યામ) સ્વરૂપવાળી કૃષ્ણની સખિ (મિત્ર), જેનું હૃદય કૃષ્ણ (કાળું) નથી એવી-હૃદયમાં કુડ-કપટ વિનાની, અને કૃષ્ણ સરૂપા-કૃષ્ણની સમાન—(કૃષ્ણની અનન્ય ભક્ત હોવાથી) છે. વળી તું રતિમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારી તથા સુનીતિથી અનુપમ રીતિવાળી તારા રમણિક રવે (શબ્દે કરીને) મને રીઝવતી (રીઝવે છે). એ સાંભળીને દ્રૌપદી કહે છે: હે ઇ૦-સ્પષ્ટ છે. સાગર કૂપા-ગુણના સાગરરૂપ અને પ્રેમામૃતના કૂપરૂપ. અથવા સાગર સરખા ગંભીર અને કૂપ સરખા

મંજુલ ભાષિણી પ્રીતિવતી પ્રભુ,
પ્રાણથી પ્યારી પ્રભાવતી નામા,
દાસીપણું પદ યોગ્ય ન તોપણ,
ધારત કામ અકામ સુશામા;
રે રતિવંત વિચારી વિભુ વળી,
જોઇ પતિ મુજ શિબિર સામા,
વલ્લભ રીઝી ચઢે રણ એ વિધિ,
લાવી સુરંગ સુરાગ સુકામા. ૮૫

તેલ ફુલેલ ચમેલીતણું ઘણું,
અત્તર માલતી મોગરકેરૂં,
હીન હીનો નહિ સૂખડ ને,
મલિયાગર સાગર નાગર દેરૂં;

ગૂઢ. અથવા સાગરને કાંઠે મીઠા પાણીનો કૂપ હોય તેવા પ્રિય અથવા ગુણના સાગરરૂપ એવા કુ (પૃથ્વી)ના પા (રક્ષનાર). કૃષ્ણ ઇ૦-વલ્લભ કહે છે કે કૃષ્ણારામના સુપુત્ર પ્રેમાનંદનો હું કવિ પુત્ર છું, તે દ્રૌપદીનેમાટે સુભૂપા (સારા રાજા—ભીમને) રીઝાવું છું-દ્રૌપદી ઉપરનો ભીમનો વેહેમ શી રીતે દૂર થયો તે વર્ણવું છું.

૮૫ દ્રૌપદીએ ભીમને શું કહ્યું તે કહે છેઃ મંજુલ ઇ૦-હે પ્રભુ (સ્વામી)! મને પ્રાણથી પ્યારી એવી મંજુલ (સુંદર) ભાષણ કરનારી અને પ્રીતિવતી (પ્રીતિવાળી) પ્રભાવતી નામે એક દાસી છે. જો કે તે એવી છે કે તેને 'દાસીપણું' એવું પદ આપવું યોગ્ય નથી તથાપિ તે સુશામા (સારી સ્ત્રી) કામ અને અકામ (કરવા જેવું કામ કે નહિ કરવા જેવું હલકું કામ) પણ ધારત (ધારણ કરે છે-કરેછે)-અર્થાત્ ઉત્તમ સ્ત્રી છે- હલકી દાસીઓ જેવી નથી. તેણે પતિને (તમને-ભીમને) મારા શિબિર (તંબુ)ની સામા આવતા જોઈને અને તે વિભુને (ઇશ્વરને-ભીમને-તમને) રતિવંત (રતિની ઇચ્છાવાળા) વિચારીને, જેથી બીજે દિવસે વલ્લભ (તમો) રીઝીને રણમાં ચઢે અર્થાત્ ચઢો એ વિધિ (એ પ્રકારના) સુરંગ સુરાગ

પાણી ગુલાબ તણું પતિ લાવી ઈ,
સર્વ પ્રકારતણુંજ સવેરૂં,
વલ્લભ વલ્લભ વલ્લભ જે અતિ,
વલ્લભ લાવી મૃગમદમેરૂ. ૮૬

એ વિધિ કાંચન પાત્ર ભરી પતિ!
લાવી સુરાગ અને વળી રંગા,
શી બની નૂતન એ તન શું ધન–
વંતિ રીસાઇ સરાહિ અભંગા;
બોલી બળે રતિવંત રીઝાવ તું,
અંગ સુરંગ ધરી વિતરંગા,
હું તવ ના મુખથી ઉચરી પતિ,
વલ્લભની નહિ વેળ વિટંગા. ૮૭

(સારા રંગરાગ–તેલ ફુલેલ અત્તર વગેરે) તે સુકામા–સારી ઈચ્છાવાળી–હિતેચ્છુ દાસી લાવી છે.

૮૬ પ્રભાવતી દાસી શું લાવીછે તે દ્રૌપદી ભીમને કહે છે: તેલ ઇ૦–સ્પષ્ટ છે. હીનો (એ નામનું અત્તર) જે હીન–હલકું નથી તે. સાગર–સાગર જેટલું–અતિશય. નાગર–નારંગીનું તેલ. દેરૂ–દોઢું, અર્થાત્ ઘણું. ઈ–એ. સવેરૂ–સવેળા. વલ્લભ ઇ૦—વલ્લભ કવિ કહે છે; દ્રૌપદી એ રીતે બોલી કે હે વલ્લભ! (પ્રિય!) વલ્લભ (સ્વામી–ભીમ)ને જે અતિ વલ્લભ (વાહાલું) છે, તેમ જે સૌ કોઇને વલ્લભ છે એવું મૃગમદ (કસ્તુરી)માં મેરૂરૂપ (અર્થાત્ શ્રેષ્ઠકસ્તુરી) પણ લાવી છે.

૮૭ શી ઇ૦–એ પ્રભાવતી પોતાને તને (શરીરે) શી નૂતન બની છે! કેવી બની ઠનીને–શણગાર ધરીને આવી છે! શું (જાણે) ધનવંતી (ધનદેવતા–લક્ષ્મી) રીસાઇને અહીં આવી હોય! એવી એ અભંગા (અખંડ–પૂરેપૂરી) સરાહી (સ્તુતિયુક્ત થઈ) છે. (સિરાહના–સ્તુતિ કરવી) બોલી ઇ૦–તે વિતરંગા (વિલક્ષણ તુરંગવાળી મારી પાસે બળવડે બોલી કે તું અંગે સુરંગ ધરીને રતિવંત (ભીમને)રીઝાવ. અથવા, તે બોલી કે તું અંગે સુરંગ ધરીને વિતરંગા (તરંગ–વિચાર વિનાની—અર્થાત્ એક ચિત્તવાળી) થઈ–

શે નહિ જો રણથી પતિ આજજ,
આવી મળ્યો પ્રીતિથી સુભગા જો,
આ દિન રેણ ન કો દિન આવત,
શે વિલલાવત હે સુરગા જો;
જો પતિ છે અડગો અચલો અતિ,
તો દિન આ સુખ છે સુજગા જો,
વલ્લભ તોય ન મેં ધરિયું ચિત,
મિત્ત જુઓ ઉભી આ સુનગા જો. ૮૮

હોવ હરિવદની મદની રદની,
કદની દુખ મોચવતી ત્યાં,
આવી સુનારી અપારિ ઉજારી,
સવારી સુખાકૃતિ લોચવતી ત્યાં;
જોઈ સુરૂપ અનુપ, અનુપમ,
કૃપસુધા રૂપ રોચવતી ત્યાં,
થાળ ધર્યો કર તેથી દિસે વર,

ને સ્વામીને રીઝાવ. હે પતિ ! હું તે વખતે મુખથી 'ના' એ પ્રમાણે બોલી, અને તેને કહ્યું કે હે વિટંગા (વિટંગા–કળાકુશળ સ્ત્રી) મારે અંગે સુગંધ લગાવવા જેવી મારા વલ્લભની આ વેળા નથી.

૮૮ દ્રૌપદી ભીમને કહે છે કે, મારૂં એવું વચન સાંભળીને દાસી બોલી: શે ઇ૦–સ્પષ્ટ છે. સુભગા–સારા ભાગ્યવાળી (દ્રૌપદીનું સંબોધન). આ ઇ૦–હે સુરગા (સુરંગા–સારા વર્ણવાળી સ્ત્રી)! આ દિવસની રેણ (રજની-રાત્રી) કોઈ દિવસ આવવાની નથી, માટે મને શે (શું કરવા) વિલલાવત (ટળવળાવે છે)! સુજગા–સઘળા જગતમાં કે સારી જગા. વલ્લભ ઇ૦ વલ્લભ કવિ કહે છે: દ્રૌપદી બોલી કે, તોય મેં તે દાસીના વચન ઉપર ચિત્ત ધર્યું નહિ; હે મિત્ત (મિત્ર–ભીમ)! જો આ સુનગા (સુનંગા–સારા નંગ જેવી–રત્નરૂપ સ્ત્રી) ઊભી છે ! તો તેને જુઓ.

જેવર નેવર શોચવતી ત્યાં. ૮૯

રાણી ગ્રહો મન રાગ વિરાગથી,

હું લઇ આવી પતિસુખકાજા,

ના નવ કેંવી ઘટે પતિ રીઝવ,

જો સતી નામ ધરોજ સમાજા;

દાસી ઉદાસી થઉં વધું શું વદું,

ધર્મતણી સતિ! જાય ન માઝા,

વલ્લભ જો રણમાં રગડી અરિ,

આવત શેય લાજવત રાજા! ૯૦

---

૮૯ હેવિ ઇ૦–એવામાં ત્યાં આગળ હરિવદની (ચંદ્રમુખી) મદની (મદન–કામ ઉપજાવે એવી, અથવા મદવાળી), રદની (હૃદયની) કદની (કદન–ભંગ કરનારી)–કામીઓના હૃદયને કચરી નાખનારી (કામવેદના ઉત્પન્ન કરીને), દુઃખમોચવતી (દુઃખમાંથી મોચન–છૂટકો) કરનારી, સુખાકૃતિ લોચવતી (સુખ રૂપ લોચનવાળી–જેનાં નેત્ર જોતાં સુખ ઉપજે એવી) સુનારી (સારી સ્ત્રી) અપારી (અપાર) ઉજારી (ઉત્સાહવાળી થઇને) અને સવારી (સંવારી–શણગાર સજીને) આવી. ભીમે તે અનુપ સુરૂપવાળી, તથા અનુપમ સુધા (અમૃત)ના કૂપ જેવી, અને રૂપ સંબંધી રોચવતી (કાંતિવાળી) સ્ત્રીને જોઈ. તેણે કર (હાથ)માં થાળ ધર્યો હતો તેથી તે વર (ઉત્તમ) દિસે (દેખાય છે), વળી તેણે જે જેવર (ઘરેણું) તથા નેવર (નેપુર–ઝાંઝર) પેહેર્યા હતાં તે પણ ઉત્તમ દેખાતાં હતાં. એવી, (દ્રૌપદી પોતાની ભેટને અંગીકાર નથી કરતી તેથી શોચવતી (શોક કરતી) સ્ત્રી ભીમે દીઠી.

૯૦ પ્રભાવતી દાસી બોલે છે: રાણી ઇ૦–હે રાણી (દ્રૌપદી) મનમાં રાગ (પ્રીતિ) કે વિરાગ (અપ્રીતિ)થી પણ મારી ભેટ ગ્રહો (ગ્રહણ કરો); કેમકે તે હું પતિ (ભીમ)ના સુખકાજા (સુખકાજે) લેઇ આવી છું. સમાજા––સમાજમાં–સહુ લોકમાં. દાસી ઇ૦––તમે મારી આણેલી ભેટ નહિ ગ્રહણ કરો તો હું દાસી ઉદાસી થઈશ, વધારે શું કહું? પણ હે સતિ! એથી ધર્મની માઝા (મર્યાદા) જનાર નથી માટે ગ્રહણ કરો, અર્થાત્ દાસજને પ્રીતિથી આણેલી ભેટ આવે પ્રસંગે અંગીકાર કરવી ઘટે છે એવો ધર્મ છે। તમે તે નહિ અંગીકાર કરો તો ધર્મની મર્યાદાનો લોપ થશે. અને

ક્રોધથી દ્રૌપદી તો સુણી આખ્યત,
જા અલિ ! જા અલિ ! જાજ અબોલા,
રંજન ભંજન કેમ કરૂં અમિ,
કંજન ગંજન જાણું અમોલા;
અંજન ખંજન શાં ચલવું ચખ,
વ્યંજન રંજન વા'લ વરોલા !
વલ્લભ દુલ્લભ છે દિન છે દિન,
સુલ્લભ સુલ્લભ તોરિ અતોલા. ૯૧

ભીમ ભણે ભલ ભામિની ! દામિની-
શી દમકી ચમકી ધુરકાવે,
રીઝવ રામ શું આમ કરે અલિ,
કામ ! સુકામ બિચ્ચે ભુરકાવે;

જો રણમાં અરિ (શત્રુઓ)ને રગડીને રાજા (ભીમ) આવે છે તો તેની પાસે અંગરાગરહિત જઇને તેને શું કરવા લજાવે છે! એવી સ્ત્રી જોઇને તો તેને લાજ લાગે! માટે તું એમ શામાટે કરે છે?

૯૧ અબોલા-બોલ્યા વિનાની. રંજન ઇ૦-અમિ (અમે) મારા સ્વામીને રંજન કરવાનું ભંજન કેમ કરીએ, અમે તો કંજન (કામદેવ)નું પણ અમોલા (અમૂલ્ય એવું) ગંજન (પરાજય કરવાનું કર્મ) જાણું (જાણીએ છીએ). અર્થાત્, હે દાસી ! તું મને શું શીખામણ આપે છે. હું તો કામદેવને પણ વશ કરી લેવા રૂપ અમૂલ્ય કર્મને જાણવાવાળી છું તો પછી મારા સ્વામીને રંજન કરવાનું હું કેમ ચૂકીશ ? અથવા અમોલા-(દાસીનું વિશેષણ). અંજન ઇ૦-અંજન (કાજળ અર્થાત્ કાળા) ખંજન (દીવાળી ઘોડા) જેવાં ચંચળ ચખ (નેત્ર) ચલવું, (અથવા અંજન કાજળ.*) અને ખંજનશાં ચખ ચલવું. અને હે વરોલા (ભમરી !-દાસી બહુ બોલે છે માટે તેને ભમરીની પેઠે ગણગણાટ કરનારી કહી છે) વ્યંજન (માર્મિક વચનોએ કરીને રંજન કરીને વા'લ (વાહાલ) ઉપજાવું (અધ્યાહાર). • વલ્લભ ઇ૦—હે દાસી તું આ દિન દુલભ છે આ દિન દુલભ છે, એમ શું કહે

લાડિલિ ! લે લલના વલના વર,
રે જલના ઝલના ઝુરકાવે,
વલ્લભ આ કવિ–તાજ સુસાજથી,
કાજ કથે અરિને લુરકાવે. ૯૨

દ્રૌપદી બોલી ગઇ શુભ કારજ,
તો કરવા ઉઠી આપ કનેથી,
વે'મ પડ્યો વદિયા મતિવાનજ,
શે રીઝશો સતી શુભ બનેથી;
સૈંધવ સાથ વસી પ્રિય બે દિન,
ત્યાં તજ્યું સર્વસ શ્યામ મનેથી,

છે, પણ જેને અતોલા (અમાપ) તોરી (ઘોડા–રણસંગ્રામમાં) સુલભ છે, તેને આ દિન પણ સુલભ છે. અર્થાત્ વીરપુરૂષને સઘળા દિવસ સુલભ છે. છેકાનુપ્રાસ.

૯૨ દ્રૌપદી દાસીને એ પ્રમાણે કહે છે તે સાંભળીને ભીમ દ્રૌપદીને શું કહે છે તે વર્ણવે છેઃ ભીમ ઇ૦–ભીમ ભણે (ભાખે–કહે) કે હે ભલી ભામિના દ્રૌપદી ! દામિની (વીજળી)ના જેવી દમકી (પ્રકાશીને) તથા ચમકી (ચમકારો કરીને) દાસીને શું કરવા ધુરકાવે છે ?—બીહીવરાવે છે ? ત્યારે શું કરૂં ? તે કહે છેઃ રીઝવ ઇ૦–હે રામા ! એ દાસીને રીઝવ–રાજી કર–એણે આણેલી ભેટ લેઈને એને ખુશી કરઃ અરિ !–સાંખ ! –આમ શું કરે છે ?–શું કરવા એનો તિરસ્કાર કરે છે ? કામ ઇ૦–હે કામ ! (હે કામા !) એ દાસીના સુકામ (સારા કામમાં) તું એને ભુરકાવે છે !–ભરમાવે છે ! અર્થાત્ ભરમાવે છે શું ? લાડિલિ ઇ૦—હે લાડિલિ લલના ! દાસીએ આણેલી વર (ઉત્તમ) વલના (વરણા–ભેટ) તું લે–સ્વીકાર, તું નથી લેતી તેથી તો તેને જલના (બળતા)ની ઝલના (ઝાળ)માં ઝુરકાવે છે–સળગાવી દે છે. (ઝુલકાના–બાળી દેવું). વલ્લભ ઇ૦ કવિઓના તાજ આ વલ્લભ કવિ સુસાજથી (સારા સાહિત્યથી) કાવ્યરૂપી કાજ કથે છે અને તેમાં અરિને (પ્રતિપક્ષી કવિઓને) લુરકાવે છે–હઠાવી દે છે.

વલ્લભ આપની સાથ વસી વન,
રે તજી વૈભવ બીહી ધનેથી. ૯૩

એમ વદી મુખ મ્લાનવતી થઈ,
શું અસતી કરતી કુડ ચેષ્ટા,
ભીમ ભણે નવ આમ ઘટે સતિ !
રીઝવ તું પતિ હે તનુશ્રેષ્ઠા;
સારૂં વદે ભલ માઠ વદે ખળ,
શાપ ઉશાપ ગણે કહિ જ્યેષ્ઠા,
વલ્લભ તું સતીનું પદ ધારતી,
ના બન ના બન રે પ્રિય ! નેષ્ઠા. ૯૪

જો મગરે અરતી ચૂક ભામિનિ,
છાગ ગયે હઠ તો નવ મૂકે,
તેમ મહોટીલણી પતિ ટેકથી,
તોડિ ફરો તન બે હઠ ચૂકે ?

---

૯૩ દ્રૌપદી ઈ૦—ભીમનું વચન સાંભળીને દ્રૌપદી બોલી કે આપ કનેથી ઊઠીને શુભ કારજ કરવા હું ગઈ. ત્યાં અભિમાન એવા તમે 'વેહેમ' પડ્યો એમ વધ્યા, તો પછી હું સતી શુભ (રંગ રાગથી સુંદર) બનેલી તમે શો રીઝશો ?–ખુશી થશો ? સૈંધવ ઈ૦–હે પ્રિય ! હું સૈંધવ (જયદ્રથ) સાથે બે દિન વસી (તે હરણ કરી ગયો ત્યારે) ત્યાં (ત્યારે) તમે મનેથી (મનમાંથી) સર્વસ (સર્વસ્વ–અર્થાત્ સઘળું) શ્યામ (કાળાશ કુડકપટ મારા વિષે દૂષિત ભાવ) તજ્યું, તેમજ વૈભવને તજીને અને ધનથી બીહીને ! (વક્રોક્તિ–અર્થાત્ ધન રહિત થઈને) આપની સાથે વનમાં વસી (ત્યારે પણ તમે મનમાંથી મારા વિષે દૂષિત ભાવ તજ્યો હતો–તો આજ તમને વેહેમ કેમ આવ્યો !)

૯૪ મુખ મ્લાનવતી–કરમાઈ ગયેલા મુખવાળી. શું ઈ૦— જાણે કે કોઈ અસતી સ્ત્રી કુડ ચેષ્ટા (કપટથી છળ પ્રપંચના ચાળા) ન કરતી હોય! તનુશ્રેષ્ઠા–શ્રેષ્ઠ શરીરવાળી !–સુંદરી ! સારૂં ઈ૦–ભલે કોઈ સારૂં કહે અથવા કોઈ ખળથી માઠું કહે, પણ જે જ્યેષ્ઠા (મોટી–ઉદાર મનની) હોય છે તે શું કોઈનો શાપ કે ઉશાપ ગણે છે શું ! નથીજ ગણતી. નેષ્ઠા–નઠારી

હારિલ હાર કદી નવ ખાયજ,
જાય જીવેથી ન કાષ્ટથી રૂકે,
એ હઠથી શઠ કામિનીની હઠ,
છે અતિ જાહર કેંવત ઢૂંકે. ૯૫

સુણી થઈ તવ દીન આર્ત સતી,
રે મતિ મૂકી રમાધવ લીધે,
આ વિકરાળ કરાળ કુવેણ સુ–
ણું પ્રથમે અસુ ધારી અસિદ્ધે;
ધિઃક સતીપદ લોક વદે થયું,
કૃષ્ણ કહ્યું કરવા મતિ દીધે,
વલ્લભ દુલ્લભ કષ્ટ પડી સતી,
માગી લીધું દુખ રે કુડ કીધે! ૯૬

૯૫ દુષ્ટ સ્ત્રીઓની હઠ વર્ણવીને ભીમ દ્રૌપદીને પ્રસન્ન કરે છેઃ જે ઇ૦– સ્પષ્ટ છે. મકોડીતણો પતિ–મકોડો. તન બે–તનના બે ભાગ. હારિલ ઇ૦—હારિલ પક્ષીએ કાષ્ટ પકડયું હોય તો તે જીવેથી ભલે જાય પણ કદી હાર ખાય નહિ (લાકડું ન છોડવામાં), અને કાષ્ટથી રૂકે (અટકે) નહિ– કાષ્ટથી દૂર ન થવામાં અટકે નહિ. કહેવત–"मगर मकोडा हारवल काठी, तापे तरुणीकी गत माठी; कां तो अपना धार्या करहीं, नहिंतो प्रान तजी के मरहीं.' ગુજરાતીમાં–"મગર, મકોડો, હરિયલ કાઠી, તે કરતાં અબળાબુધ માઠી." એવી કહેવત છે. ઢૂંકે–પાસે–વર્તમાનસમયમાં. અર્થાત્ તું એવી નિંદિત સ્ત્રી-હઠ શું કરવા ઝાલે છે?

૯૬ ભીમનાં વચન સાંભળી થયેલો દ્રૌપદીનો પશ્ચાતાપ વર્ણવે છેઃ સુણી ઇ૦–ભીમનાં વચન સાંભળીને સતી દ્રૌપદી અતિ દીન થઇ અને મનમાં કહેવા લાગી કે રમાધવ (કૃષ્ણ) ને લીધે મેં મતિ (બુદ્ધિ) મૂકી (તજી) અર્થાત્ મારા સ્વામીને છેતરવા રૂપ આ પ્રપંચમાં હું સામેલ થઈ તેથી મારે આવાં વચન સાંભળનાં પડે છે! વિકરાળ (વિકાળ)–ભયાનક. કરાળ–કર્ણકટુ. પ્રથમે ઇ૦–હું અસુ (પ્રાણ) ધારીને અસિદ્ધ–બીજે પ્રકારે સિદ્ધિ ન થાય માટે–ન ચાલતાં પ્રથમજ સાંભળું છું–જન્મારામાં પહેલવેહેલાંજ સાંભળું છું! ધિઃક ઇ૦–લોક જે સતીપદ વદે છે તે મારૂં સતીપદ ધિક્ક થયું એ અન્વય.

ભીમ ભણે સતી તેલ ફુલેલ હું,
અંગ ઘસું રસું તું રીઝ રાણી,
રાત ઘટે સતિ! ના ઘટતી પ્રીતિ,
એ વધતિ વધતિ વધુ માણી;
એમ વદી કર એક ધરી સતી,
બોલવી દાસી ઉદાસી વખાણી,
વલ્લભ જે અરિ દુલ્લભ છે કવિ,
રાજ મહાશિરતાજ સરાણી. ૯૭

તે વદતો સુણિયે રસિકો સહુ,
જે અરસિક ઉઠી ઉઠી ભાગો,
આ કવિતામય અમૃત છે સર,
જો સુર હો ધરી ધ્યાનથી જાગો;
જો અસુરો તવ ધારણમાં પડી,
ઘોર અઘોર કરો સ્વરદા ગો,
વલ્લભ વલ્લભ રીઝવતો, રસિ-
કા રસિકા રસિકા સહુ ત્યાગો. ૯૮

વલ્લભ ઈ૦—વલ્લભ કહે છે કે, એવી રીતે તે દુલ્લભ (દુર્લભ) સતી કષ્ટમાં પડી અને બોલી કે, રે ! કુડ (કપટ) કીધે (કરવાથી) દુ:ખ હાથે કરીને માગી લીધું છે.

૯૭ અંગ ઘસું ઈ૦-ભીમ કહે છે હું તારે શરીરે ઘસું-ચોપડું અને તને રસુ-રંગ ચઢાવું; માટે હે રાણી! તું રીઝ-પ્રસન્ન થા. ઉદાસી-જે ઉદાસ થઇ ગઈ હતી તે દાસીને. વલ્લભ ઈ૦—વલ્લભ કહે છે કે જે અરિઓને દુર્લભ છે તે શ્રી દ્રૌપદીને કવિરાજાઓના મહાશિરતાજ—મેં સરાણી—વખાણી છે, અથવા, કવિરાજ વલ્લભ કહે છે કે જે અરિઓને અતિ દુર્લભ છે એવી દ્રૌપદીને મહાશિરતાજ—ભીમે સરાણી—વખાણી—સ્તુતિપાત્ર કરી.

૯૮ વલ્લભ કવિ શૃંગાર વર્ણન કરવાના ઉપક્રમ દ્વારા કવિતાની સ્તુતિ કરે છે: તે ઈ૦—તે (વલ્લભ) શ્રોતાઓને કહે છે કે સુણીએ, (બીજું સ્પષ્ટ છે) આ ઈ૦—આ કવિતામય અમૃતનું સર (સરોવર) છે; જો તમે સુર (દેવ) હો

દ્રૌપદી ચાંપી હૃદે બડભાગી,
સુઅંગ સુરાગ સુરાગ લગાડો,
દ્રૌપદી સાવધ હોઈ ગઈ તવ,
માનવું કૃષ્ણનું કીધ બગાડો;
સ્વામિ ભલા પરજંક બિરાજિય,
લાવું સુરાગ હું કામજગાડો;
વલ્લભ હું વલ્લભા રિઝવું પતિ,
શોક સમૂળ સમૂળ ભગાડો. ૯૯

તો–અમૃતના અધિકારી હો તો, તે અમૃતને ધરીને ધ્યાનથી (ઊંઘરૂપ ધ્યાનથી !) જાગો–સાવધ થઇ કવિતા સાંભળો. અસુરો ૯૦–જો અસુરો (દૈત્યો) હો તો ધારણમાં (ઊંઘમાં) પડીને અઘોર એવી ઘોર (બીહામણી) સ્વરદા (સ્વરઆપનારી) ગો (વાણી) કરો (ઘરઘર નાક બોલાવો–ઊંઘો) કેમકે તમે અમૃતના અધિકારી નથી. વલ્લભ ૯૦–વલ્લભ કવિ કહે છે કે વલ્લભ (ભીમ) રસિકા (દ્રૌપદી)ને રીઝવતો (રીઝવે છે). માટે હે રસિકો (રસિક પુરૂષો) તમે સહુ (સર્વે) પોતાની રસિકા (રસિક તરૂણીઓને) ત્યાગો (અને આ તેની રસમય કથા સાંભળવાને આવો. તાત્પર્ય કે પ્રત્યક્ષ કામિની કરતાં પણ આ શૃંગારમય કવિતા વધારે રસિક છે.

૯૯ તે બડભાગી (મોટા ભાગ્યવાળા) ભીમે દ્રૌપદીને હૃદય સાથે ચાંપી અને બોલ્યો કે હે સ્ત્રી સુરાગ (સારી પ્રીતિ)થી તમારા સુઅંગે સુરાગ (અત્તર વગેરે સુવાસયુક્ત રંગરાગ)ને લગાડો–ચોપડો. તે સાંભળીને દ્રૌપદી સાવધ હોઇ ગઇ (થઇ ગઇ) અને મનમાં વિચારવા લાગી કે, જો હું અંગરાગ લગાવીશ તો કૃષ્ણનું કીધ (કહેલું) મારે જે માનવું જોઇએ તેમાં બગાડો થશે(માટે મારે હવે કોઇ યુક્તિથી ભીમને ભમાવીને શરીરે રાગ ન લગાડતાં કર્ત્તવ્ય અર્થ સાધવો જોઇએ એમ સાવધ થઇને તે બોલી કે) હે ભલા સ્વામી ! તમે પરજંક (પાંક-પલંગ)માં બિરાજિય (વિરાજો) ; હું મારે શરીરે કામજગાડો (કામને જગાડે એવો) સુરાગ લાવું (લગાડું) છું. અથવા તમે પ્રેમને પ્રદિપ્ત કરો. હે વલ્લભ (સ્વામી) હું તમારી વલ્લભા (વલ્લભા–પ્રિયા) તમો પતિને રીઝવું છું,માટે સમૂળ (અશેષ–સઘળા)શોકને સમૂળ (મૂળમાં થી) ભગાડો–નાશ કરો.

ભીમ મહાતુષ ખૂશ બની, પરિ-
યંક પધારત છે રત ઝાઝી,
હાથ ધર્યોજ સુરંગ સુરંગથી,
અંગ લગાવત શું મત ભાજી;
આ પ્રિય કસ્તુરી આ પ્રિય અત્તર,
આજ ગુલાબતણે જળ રાજી,
લાવું હું અંગ ઉમંગ અથાગથી,
રે સ્મરી રે સ્મરી રે પ્રિય લાજી. ૧૦૦

આપ સભા બિચ બોલિ ગયા પતિ,
કે સતી દ્રૌપદી અંગ અનેરે,
જે કર દુષ્ટ દુશાસનનો અડ-
કયો લવિયો કરૂં વ્યર્થજ ફેરે;
લોહી ઉનું વદને કરીને પીઉં,
બીઉં નહીં બકરોજ વધેરે,
તે રૂધિરે ખરડાઇ મળું સતી,
તો પતિ ભીમ ભણોજ અજે રે. ૧૦૧

---

૧૦૦ ભીમ ઇ૦-દ્રૌપદીનું એવું વચન સાંભળીને ભીમ મહાતુપ (અતિ સંતુષ્ટ) અને ખુશ બનીને પર્યંક (પલંગ)માં પધારત (પધારે છે). કેમકે તેને ઝાઝી રત (પ્રીતિ) છે. હાથ ઇ૦-પછી દ્રૌપદીએ સુરંગ (સારા રંગરાગ)ને સુરંગથી (સારા આનંદથી) હાથ ધર્યો (હાથમાં લીધો); કવિ કહે છે કે, એ પોતાની મત (મતિ -કૃષ્ણે કહેલી યુકિત સંબંધી) ભાજી (ભાગીને-તજીને) અંગેજ લગાવત (લગાવે છે) કે શું ? હાથમાં લેઇને દ્રૌપદી શું બોલી તે કહે છેઃ આ ઇ૦-હે પ્રિય ! આ કસ્તુરી છે, હે પ્રિય ! આ અત્તર છે, આજ જે ગુલાબજળથી રાજી થવાય એવું ગુલાબનું જળ તો આજ છે ! હવે એને હું અથાગ ઉમંગથી અંગે લાવું (લગાડું) છું. (એમ કહીને વળી દ્રૌપદી એકાએક બોલી ઉઠી કે,) હે પ્રિય ! રે ! હું સ્મરી સ્મરીને લાજી ગઈ છું !-મને સાંભર્યું ! મને સાંભર્યું ! અને તેથી હું લાજું છું !

૧૦૧ દ્રૌપદીને શું સાંભરી આવ્યું તે કહે છેઃ આપ ઇ૦-દ્રૌપદી ભીમને કહે છે કે, જયારે દુઃશાસને સભામાં મારાં વસ્ત્ર ખેંચ્યાં ત્યારે. હે પતિ ! આપ

ત્યાં વળિ આપ બળેથકી તો કથિ-
યા મમ સામું નિહાળી નિહાળી,
આજથી અંગ સુરંગ ન દ્રૌપદી,
લાવીશ લોહી દુઃશાસન ટાળી;
એ પતિ આપ ધર્યું પણ વ્યર્થજ,
જાય હું અંગ સુરંગજ બાળી,
દાસની દાસ ઉભી તમ આધીન,
વલ્લભ પાણી જશે વદી કાળી. ૧૦૨

ભીમ ભણે સતી કાલ હણું અરિ,
લાવ્ય સુરંગ તું આજ અગાડી,
દ્રૌપદી કે' પતિ ના વિસરી દુખ,
જે સુસભા બિચ દીધ અનાડી;
તેમ ધરૂં મન કે દિન ષોડશ,
તો ગુજર્યો નવ માર્ણ લબાડી,

સભાની બીચ (વચમાં) બોલી ગયા છો કે, "સતી દ્રૌપદીના અનેરા અંગ ઉપર દુષ્ટ દુઃશાસનનો જે કર (હાથ) અડકયો છે તેને અને જે તે લવિયો (બકયો છે) તેને, હું ફેરે (એકજ ફેરે) વ્યર્થ કરૂં—તે હાથનો નાશ કરી તેનું બોલવું મિથ્યા કરૂં. અને જેમ બકરો વધેરે તેમ તેને વધેરીને તેનું ઊનું લોહી હું વદને કરીને (મુખવડે) પીઊં, પણ બીહું નહિ. વળી તે રૂધિરે ખરડાઇને હું સતી (દ્રૌપદી)ને મળું તો, મને અજે (અજેય) કે અજેર (ન જીતાય એવો) ભીમ ભણો—કહો." હે પતિ! તમે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી છે!

૧૦૨ વળી ઈ૦—ત્યાં આગળ વળી આપ મમ (મારા) સામું નિહાળી નિહાળીને બળેથકી કથિયા (બોલ્યા) કે, "હે દ્રૌપદી, તું આજથી દુઃશાસનનું લોહી ટાળીને (તેના લોહી શિવાય) તારે અંગે સુરંગ (સારા રાગરંગ) ન લાવીશ (ન લગાડીશ)." હે પતિ! હું અંગે (મારે શરીરે) સુરંગ બાળીને આપે ધરેલું એ પણ વ્યર્થ જાય છે. પછી, હું તો તમારા દાસની દાસ તમારે આધીન ઉભી છું (અર્થાત્ પછી હું તો તમે કહેશો તેમ કરીશ). વલ્લભ કહે છે કે કાળી (દ્રૌપદી) વદી કે, પણ તમારૂં પાણી જશે.

વલ્લભ વલ્લભ રીઝન કારણ,
અંગ સુરંગ લગાડું ભગાડી. ૧૦૩

આપ કથો પણ કાલ કરૂં ખરૂં,
જો અશૂરા બની ભીમ સુભાથી,
નારતણા તવ ટેક કશાપતિ,
ના રતિ જો બળ મા'મત હાથી;
છું અબળા પણ ક્ષત્રિની નંદિની,
વંદિની પાંડવ પત્ની સુપાથી,
આપતણાં હથિયાર ધરી તન,
કાસળ કાઢું કપૂતનું કાથી. ૧૦૪

આપતણી પરતીગન સિદ્ધજ,
થાય પતિ પછિ આવું ઉમંગી,

---

૧૦૩ અનાડી–દુષ્ટ (દુઃશાસન). તેમ ઈ૦–તેમ વળી મને મનમાં એમ પણ થાય છે કે સોળ દિવસ તો વહી ગયા તથાપિ એ લબાડી (દુઃશાસન)નું મરણ થયું નહિ ! એ ભાવ છે. અથવા દુઃશાસનનું મરણ હજી સુધી ન થવાથી તમારી પ્રતિજ્ઞા મિથ્યા જતાં લબાડી, રે એમ હું મનમાં ધારૂં છું ! વલ્લભ ઈ૦–દ્રૌપદી કહે છે કે, તોપણ વલ્લભ (સ્વામી)ને રીઝવવાને માટે હું તે પ્રતિજ્ઞાને ભગાડી (નાશ કરીને) પણ અંગે સુરંગ લગાડું (લગાડું છું).

૧૦૪ પણ—પ્રતિજ્ઞા. અશૂરા બની—કાયર થઈને, કે અશૂરા–મોડા થઇને. નાર ઈ૦—જો મા'મત (મહામત્ત) હાથીમાં (અર્થાત્ તમોમાં) જો રતિ (લગાર પણ) બળ નથી તવ (ત્યારે) પછી હે પતિ! (મારા સરખા) નારના તો ટેક કશા (શાનાજ રહે)! પછી વધારે પાણી ચઢાવવાને "તમે ચૂડીઓ પેહેરીને બેસો; હું પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરી આવું છું". એવા અર્થનું મર્મ વચન દ્રૌપદી ભીમને કહેછેઃ છું ઈ૦—હું છું તો અબળા (નિર્બળ—સ્ત્રી) પણ ક્ષત્રિયની નંદિની (પુત્રી) છું તથા પાંડવની વંદિની (વંદવા યોગ્ય) સુપાથી સારા પાણીવાળી (પાયસ્–પાણી) પત્ની છું, માટે આપનાં હથિયાર તન (શરીરે) ધરીને કાથી (કાથ–કૌવતવાળી) હું તે કપૂત (દુઃશાસન) નું કાસળ કાઢું–કાઢી આવું !

ભેટું ભલી ભલી ભાતથી ભૂપતિ,
અંગ ઉમંગથકી ધવ રંગી;
આપ જુઓ બળ નારતણું નર,
શું તન કામ કરે હોય જંગી,
વલ્લભ મોહિનીથી હરશા બચિ-
યા તવ આપ કશાજ અભંગી. ૧૦૫

જ્યાં લગી કર્ણ વસે પતિ ભૂબિચ,
ત્યાં લગી તો નવ તર્ણજ તૂટે,

---

૧૦૫ પાછલા શ્લોકનો સબંધ ચાલુ છેઃ આપ ઇ૦— હે પતિ ! એ રીતે આપની પરતીગન (પ્રતિજ્ઞા) સિદ્ધ થાય તે પછી ઉમંગી (ઉમંગવાળી) હું પાછી આવું અને હે ભૂપતિ ! મારા ધવ (સ્વામી) ને-તમને રંગીને-લોહીથી રાતા કરીને (અર્થાત્ લોહીથી તમારૂં અંગ રાતું થાય એવી રીતે) અંગમાં ઉમંગ ધરીને તમને ભલી ભાતથી ભેટું. અથવા હે રંગી (રંગીલા) ધવ (સ્વામી) ! એમ પણ થઇ શકે. વળી ભીમને વધારે તીવ્ર વચન કહેછેઃ આપ ઇ૦—આપ નારનું બળ જુઓ; કદાપિ તન (શરીર) જંગી (મોટું-ભારે) હોય તથાપિ તે શું કામ કરે ?–અર્થાત્ તમે માત્ર શરીર વધારી જાણ્યું છે, તમારાથી શું પરાક્રમ થવાનું છે ? સ્ત્રી એ સ્વામીને બચાવ્યા હોય એ વાત સંભવિત ઠરાવવાને દૃષ્ટાંત આપે છેઃ મોહિનીથી ઇ૦–હરશા (મહાદેવ સરખા) પણ મોહિનીથી (મોહિનીના પ્રતાપથી) બચિયા (ભસ્માસુરથી બચ્યા) તો પછી આપ કશાજ (શાનાજ) અભંગી (અક્કડ–આંકડો નીચો નહિ નમેલો એવા) છો ? ભસ્માસુર નામે દૈત્યે શિવનું તપ કરીને એક વરદાન તેમની પાસેથી મેળવ્યું હતું. તેનો પ્રભાવ એવો હતો કે જેના માથા ઉપર તે હાથ મૂકે તે બળીને ભસ્મ થઈ જાય. પછી પાર્વતીને લેવાના વિચારથી શિવને માથે હાથ મૂકવાને ગયો તેથી શિવ નાસવા લાગ્યા. શિવનું કષ્ટ જોઈને વિષ્ણુએ મોહિની રૂપ લેઈ ભસ્માસુરને દર્શન દીધું. ભસ્માસુરે તેથી મોહિત થઇ તેને વરવાની માગણી કરી. તે ઉપરથી મોહિનીએ કહ્યું કે શિવના જેવું તાંડવ નૃત્ય તું કરી બતાવે તો તને વરૂં. ભાન ભૂલેલો રાક્ષસ તેમ કરવા જતાં માથે હાથ મૂકીને નાચતાં બળીને ભસ્મ થયો અને શિવની પીડા ટળી. એવી આખ્યાયિકા છે, તેનું દૃષ્ટાંત અહીં દ્રૌપદીએ ભીમને આપ્યું છે.

આજ કરૂં પરતીગન સત્ય હું,
કાલ કરૂં ઈમ દિન ન ખૂટે;
આપ જુઓ પતિ ! અર્જુનશા બળી,
કૃષ્ણ જશા શિર હાથથી કૂટે,
વલ્લભ કર્ણ ઘટોત્કચને હણી,
ગાજી ગયો પતિ ! રાજી અખૂટે. ૧૦૬

છું અબળા, પતિ જો નબળા,
મતિ હારત હારત હારત હા ! જે,
છું અકળા અતિ, જો ન કળાપતિ,
જારત જારત જારત ઝાજે;
છું અમળા રતિ, જો ન કળાવતિ,
રંગ સુરંગ સુરંગ સુરાજે,
છું અકળા સતિ જો ન કળા ગતિ,
વલ્લભ વલ્લભ વલ્લભ વ્યાજે. ૧૦૭

---

૧૦૬ કર્ણના દેખતાં દુઃશાસનને મારો જોઈએ, એ અર્થ સિદ્ધ કરવાને તે બાબત સંભારી આપતાં દ્રૌપદી કહે છેઃ જ્યાં ઈ૦–સ્પષ્ટ છે. તર્ણ—તરણું. પરતીગન–પ્રતિજ્ઞા. રાજી અખૂટે–અંને અપાર રાજી પણ થયા !

૧૦૭ છું ઈ૦—દ્રૌપદી એ પ્રમાણે કહીને તેને વધારે કોપાવવાને ભીમની પાસે અફસોસ કરે છેઃ છું ઈ૦—હા ! (અરે !) હું તો અબળા છું પણ મારા પતિ પણ જે નબળા (નિર્બળ) છે, તો મારી જે મતિ છે તે હારત, હારત, હારત, (અનેક વાર હારી જાય છે). વળી જો મારા પતિ પાસે કળા (શૌર્યાદિકના અંશોનો સાદમો ભાગ-અથવા યુક્તિ પ્રયુક્તિ) નથી, તો હું પણ અતિ અકળા (તેજ કે આનંદની લગાર પણ કળા–અંશભાગ) વિનાની છું, અને તેજ મને.ઝાઝે (ઘણા પ્રકારે) જારત, જારત, જારત, (અનેક પ્રકારે બાળે છે). હવે શરીરે ચોળવાના સુગંધ મારે શરીરે નથી લગાડવા એવા હેતુથી તેને ઉદ્દેશીને કહે છેઃ જો કે હું કળાવતી (કળાવાળી) નથી તથાપિ અમળા (નિર્મળ) રતિ (પ્રીતિ) વાળી છું, તો

ભીષણભીમક્રોધાનલ-કથન.

અન્યજાતિ કવિત.

અરે ! નારી નીચ વેણ, કથી કેમ કષ્ટ દેણ,
વીતે શું આજની રેણ, દુઃશાસન જીવ જાય;
સાથે શ્યામ તુંય જાય, બોલતાં નહિ લજાય,
નિંદાકારને સજાય, કરૂં શેણે શિવ થાય;
ભોપાળિયા પોળિયા તું, આવ આવ વે'લો આવ,
લાવ લાવ ગદા લાવ, ખાંતે ખાંડું ક્ષીવ રાય;
કાળી બાળી સોત ટાળી, એના રૂધિરમાં મા'લી,
લગાવું સુઅંગ રાગ, વલ્લભ જો નીવ ના'ય. ૧૦૮

મારે અંગે તે (નિર્મળ રતિ રૂપ) રંગ અને સુરંગ સુરંગથી (સારા રંગથી-સારી છટાથી) સુરાજે છે—સારા શોભે છે. અર્થાત્ પતિઓ ઉપર મારી નિર્મળ પ્રીતિ એજ મારે શરીરે રાગ ચોપડેલા છે, માટે મારે આ આણેલાં અત્તર ગુલાબ શું કરવાં છે? છેવટ મર્મ વચન કહેછે કે, વળી મારામાં કળા સંબંધી ગતિ (જ્ઞાન) નથી તથાપિ મારા વલ્લભ (વાહાલા) વલ્લભ (સ્વામીઓ)ના બ્યાજે (નિમિત્તથી) હું અકળા (ન કળી શકાઉં એવી)-શત્રુઓના હાથમાં ન આવું એવી સતી છું. તમારા પરાક્રમને બાહાને હું શત્રુઓને અગમ્ય સતી થઈ છું. તાત્પર્ય કે તમારામાં પરાક્રમ હોત તો દુઃશાસન વગેરે મારૂં સભા મધ્યે અપમાન શું કરી શકત! પણ તમારૂં પરાક્રમ તો એક બ્યાજ (બાહાનું) માત્ર છે-તમે નામનાજ પરાક્રમી છો!

૧૦૮ ભીષણ ૯૦—ભીમના ભયાનક ક્રોધાગ્નિનું કથન. અન્યજાતિ કવિત-ઘનાક્ષરી. દ્રૌપદીનાં મેહેણાં સાંભળીને ભીમ કોપીને દ્રૌપદીને કહે છે: અરે ૯૦-૨૫૯૮ છે. વીતે શું ?-અર્થાત્ નજ વીતે. રેણુ-રાત. રાત ન વીતતાં દુઃશાસનનો જીવ જાય. સાથે ૯૦—અને જો તું બોલતાં લજાતી નથી તો હે

નો'ય નો'ય નારી ધર્મ, ભીમ ભીષણો છે પર્મ,
નિંદાકેરાં પામો કર્મ, વીણી વીણી હાથમાંય;
એમ વદી ત્રાડ પાડી, ગર્જના આષાઢ ઘાડી,
દ્રૌપદી શું દીધ ગાડી, કંપ કંપ સાથ માંય;
આંખ લાલચોળ ભાળી, પાંખ શું ગરૂડ ટાળી,
ધાંખ આજ તું કરાળી, કાસળોજ કાથમાંય;
વલ્લભેશ્વરાકવીશ, વલ્લભા ડરાવે ઇશ,
પોળિયા પરોઢ થાય, કાઢું વંક માથ માંય. ૧૦૯

ભાખી એમ વાર વાર, આસફાટ જંઘ ધાર,
હોઠ દાબી માર માર,ના ઉચ્ચાર ના વિચાર;

શ્યામા! તેની સાથે તું પણ જાય-નાશ પામે. નિંદાકાર-દ્રૌપદી. સજાય-શિક્ષા. શિવ-કલ્યાણ-ભલું. ભોપાળિયા-પોળિયાનું નામ. ખાંતે ઈ૦-જેથી કરીને હું ક્ષીવ (અધમ) રાગ (રાજા)ને ખાંડું (કચરી નાખું). અર્થાત્ અધમ દુઃશાસનને મારૂં. કાળી બાળી-શ્યામા (દ્રૌપદી) સ્ત્રી. વલ્લભ ઈ૦—વલ્લભ કહે છે કે ભીમ પોતાના નીવ (નીમ)માં ના'ય (સ્નાન કરે છે) અર્થાત્ પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરે છે તે જો.

૧૦૯ નો'ય ઇ૦-હે નારી આ ધર્મ (યુધિષ્ઠિર) ન હોય (કે જે તારાં કડવાં વચન સાંખી રહે). ત્રાડ-ચીસ. ઘાડી-અર્થાત્ મોટી. ગાડી દીધ-દાટી દીધી. કંપ ઇ૦-સઘળા સાથ (ચાકર નોકરો)માં કંપ (ધ્રુજારો) પથરાઇ રહ્યો. જાણે પાંખ વગરનો ગરૂડ હોય તેવો તે વેગમાં આવી ગયો. (રૂપક) ધાંખ ઇ૦-હે કરાળી (વિકરાળ સ્ત્રી!) તારા કાથ (કોવત)માં આજ તું કાસળોજ ધાંખ (ધંખનાકર. અર્થાત્ જો) વલ્લભેશ્વરા ઈ૦—વલ્લભ નામે કવીશ્વર કહે છે કે એ પ્રમાણે ઇશ (ભીમ) વલ્લભા (વાહાલી સ્ત્રી-દ્રૌપદી)ને ડરાવે છે. અને બોલે છે કે, હે પોળિયા! જો પરોઢ થાય (થઇ જશે, અને તેથી મારી પ્રતિજ્ઞા નહિ પળાય તો તેનો વાંક માથ માંય (તારે માથે) હું કાઢું, અર્થાત્ તે તારો વાંક ગણાશે.

જંબુકશી સિંહ નિંદ, જાણતી ન ભીમ રિંદ,
કરૂં કાળી છિંદ ભિંદ, ના અસાર નાજ સાર;
તારૂં લાવું લોહી એને, એનું લાવું લોહી તુંને,
પછે નાર નિંદે કેને, ના સવાર ના ઉજાર;
ગદા લાવ ગદા લાવ, હર્ષ આવ ક્લેશ થાવ,
વલ્લભ વલ્લભ ગાવ, ના ઉલાર ના ધરાર. ૧૧૦

કૃષ્ણાભયકથન.

ભાખી એમ ઉભો હોય, હાથણી શું જીવ ખોય,
કપોતી શું કંપ જોય, શું કૂડકે બાજ બાજ;
મૃગલીએ શેર દીઠો, બગલી (એ)ગરૂડ ધીઠો,
ઢગલી શ્રી બિચ સાપ, કશાં કે'વાં કાજ કાજ;
રખે વાઘ ગંથિ ખાય, એવો ઉભો થાય થાય,
કંપ આપથી સમાય, સ્તબ્ધ થાય તાજ તાજ;

---

૧૧૦ દ્રૌપદીનાં વચન રૂપ ઉદ્દીપનથી વ્યક્ત થયેલા રૌદ્રના અનુભાવ વર્ણ્યું છે: ભાખી ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. આસફોટ ઇ૦—શ્રોતા ! ભીમ જંઘાને આસ્ફોટ કરે છે–થાબડે છે તે તું ધાર (જાણ) જંબુકશી ઇ૦—જંબુકશી (શિયાળ જેવી) દ્રૌપદી ભીમ સરખા સિંહની નિંદા કરે છે પણ તે જાણતી નથી કે ભીમ તો રિંદ (અરિંદમ)–શત્રુઓને દમન કરનાર છે. ના ઇ૦—હું અસાર કે સાર જોવાનો નથી. લાવું લગાડું. એને–દુઃશાસનને. એનું–દુઃશાસનનું. ના સવાર ઇ૦—સવાર પણ ન થાય કે ઉજાર (અજવાળું) પણ ન થાય. હર્ષ ઇ૦—ગમે તો હર્ષ આવો કે ક્લેશ થાઓ. પણ વલ્લભ કહે છે કે આપણે વલ્લભ (પરમેશ્વરને) ગાઓ ; કેમકે તેથી આપણને તો ઉલાળ કે ધરાળ (નફો નુકસાન) નથી ! અથવા, હર્ષ આવો કે ક્લેશ થાઓ, તે વિષે વલ્લભ (ભીમને) ઉલાળ કે ધરાળ નથી–તેના શૂરના આવેશમાં તે હાનિલાભ જોતો નથી.

વલ્લભ શેણે લખાય, લેખણી શેણે ઘસાય;
કંપ કાય થાય થાય, કોપ્યો ભીમ રાજ રાજ. ૧૧૧

કૃષ્ણા ચિત્રશી લખાય, વાઘ જેમ સ્વપ્ન ખાય,
આગ ગેહ ખાય થાય, તેવી દીન દામણીજ;
ધન લેઇ ચોર જાય, શસ્ત્ર જોઇ દીન થાય,
હાલે ન હલાવ્યો હાય, એવી ઉભી કામનીજ;
પિતાશ્રીના ગુણ ગાય, રે વખાણથી લજાય,
હાય તેવી થાય થાય, સુક્ષત્રાણી નામનીજ;
ભીમ માગતો ગદાય, બોલતો જેતું બકાય,
કૃષ્ણા કૃષ્ણ સા'ચ થાય, રે વલ્લભ હામ નિજ. ૧૧૨

---

૧૧૧ હોય–થાય. હાથણી ઇ૦–જેમ સિંહને ઉભો થયેલો જોઇને હાથણી પ્રાણ તજે છે તેવી દશા દ્રૌપદીની થઇ. બીજાં દૃષ્ટાંત આપે છેઃ મૃગલી ઇ૦–સ્પષ્ટ છે. શેર–સિંહ. ધીટો–ધૃષ્ટ–નિર્લજ–તોફાની. ઢગલી ઇ૦–શ્રી (લક્ષ્મી)ની ઢગલીની વચ્ચે સાપને જોઈને તે લેવા જનારની જેવી દશા થાય તેવી દશા દ્રૌપદીની થઇ. કશાં ઈ૦–ભીમનાં કાજ કાજ (કામ કામ) કશાં (શાં) કહેવાં ? કંપ ઇ૦– દ્રૌપદીનો કંપ તો આપથી (એની મેળે સમાય–સમાઇ ગયો અને (ભયથી) તે સ્તબ્ધ થાય (થઇ ગઇ). તાજ તાજ –સ્ત્રીઓમાં તાજ (મુકુટ)રૂપ દ્રૌપદીનો. વલ્લભ ઇ૦—વલ્લભ કહે છે કે ભીમનો કોપ અને દ્રૌપદીનો ભય તે મારાથી શેણે (કઇ રીતે) લખાય (અર્થાત એ તો અકથ છે) અને લખાય નહિ ત્યારે લેખણી ઘસાય પણ શેણે–કશાથી? (માત્ર એટલુંજ લખુંછું કે) રાજ રાજ (રાજાનો રાજા) ભીમ કોપ્યો (અને તેથી દ્રૌપદીની) કાયાએ કંપ થાય કંપ થાય–દ્રૌપદી અતિશય કંપવા લાગી.

૧૧૨ ભયથી સ્તબ્ધ થયેલી દ્રૌપદીનું વર્ણન કરે છેઃ કૃષ્ણા ઈ૦–સ્પષ્ટ છે. કૃષ્ણા–દ્રૌપદી. લખાય–જણાય. અથવા, જાણે ચિત્રમાં લખેલી (આળેખેલી) હોય તેવી દ્રૌપદી થઈ ગઈ. તે હાલતી ચાલતી નથી તેનું દૃષ્ટાંત આપે છેઃ વાઘ ઈ૦—જેમ સ્વપ્નમાં વાઘ ખાઇ જતો હોય અને તેથી જેમ સ્તબ્ધ થઇ જવાય છે તેવી તે થઇ. (સ્વપ્નામાં અલ્પ ભયાદિક ઘણી અસર કરે છે તે સર્વને અનુભૂત છે). આગ ઈ૦—જેમ આગ ઘરને ખાય (બાળી નાખે)

પાંડવસેનાભયકથન.

સુણી ભીમના હોકાર, પાર્થ કરતો પોકાર,
અરે ભીમ યુદ્ધ ગયો, એકલો અજંપતાજ;
ગર્જના અપાર કરી, બાણ પાણ ધરી ધરી,
આવતા નકુલ કુલ, દુકુલન કંપતાજ;
સહદેવ યુધિષ્ઠિર, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સાત્યકિજ,
ભય પામી કૃષ્ણ ધાયા, દોડી દોડી દંપતાજ;
ગર્જના સુણી જે દિશ, ધાયા આવ્યા ભાગી રાત,
રાઢ રાંડ સાંઢફેરી, શે વલ્લભ જંપ તાજ. ૧૧૩

અને તેથી ઘરધણી જેવો દીન અને દામણો થઈ જાય તેવી દ્રૌપદી પણ દીન અને દામણી થઇ ગઈ. ધન ઇ૦—જેમ કોઇના ઘરમાંથી ચોર ધન લેઈ જતો હોય અને તેની પાસે શસ્ત્ર હોય તે જોઇને ઘરધણી દીન થઈ રહે તથા હાય! (અરે) તે જેમ હલાવ્યો છતાં હાલે નહિ, એવી તે કામની સ્તબ્ધ ઊભી છે. પિતાશ્રી ઇ૦—(વલ્લભ વળી બીજું દૃષ્ટાંત આપે છે કે), જેમ કોઈ મનુષ્ય મારા પિતાશ્રી--પ્રેમાનંદના ગુણ ગાય (વખાણ કરે) અને તે, તે વખાણથી જેમ લજાય છે તેમ હાય! (અરે) દ્રૌપદી પણ નામની સુક્ષત્રાણી થઈ ગઈ. દ્રૌપદી કહેતી હતી કે હું ક્ષત્રિયની પુત્રી અને પત્ની છું) પણ અરે! તેણે કાંઇ પરાક્રમ ન કર્યું! (પ્રેમાનંદને પોતાનાં વખાણ પસંદ નહોતાં એ તેના કાવ્યગ્રંથોમાં કરેલા તેના વિનયથી પણ સાબિત થઈ શકે છે; વલ્લભ એવા વિનયથી વિરુદ્ધ ફક્કડ હતો માટે તેનો પિતાના અતિ વિનયની નાપસંદગીનો ઉભરો અહીં પણ નીકળી ગયો જણાય છે). જેતું–જેટલું. કૃષ્ણા ઇ૦—વલ્લભ કહે છે કે, કૃષ્ણાને કૃષ્ણ સાહ્ય થાય એટલી નિજ (પોતાની–દ્રૌપદીની) હામ હતી.

૧૧૩ પાર્થ–અર્જુન. અજંપતાજ (અજંપતાંજ)–ન જંપતાં. ગર્જના ઇ૦–તેથી ભીમને મદદ કરવાને અપાર ગર્જના કરીને અને પાણ (હાથમાં) બાણ ધરી ધરીને નકુળ આવતા હતા અને તેમનાં કુલ દુકુલન (સઘળાં વસ્ત્રો) કંપતાં હતાં (દોડવાથી). વલ્લભ કહે છે કે, એ તો રાંડ અને સાંઢફેરી

ગદા ક્યાંજ? ગદા ક્યાંજ! લાવ્ય પોળિયા પરોઢ,—
થાય નીર જાય મારૂં, ભીમ નામ ભામણેજ;
કૃષ્ણા અને દુઃશાસન, બેય કરૂં રનવન,
ધન બળ ધન તેને, ભખે ભખે દામણેજ;
સુણી ભીમના ઉચ્ચાર, ટોળે મળી સર્વ ઉભા,
રાણી જાયો કોણ એવો, કે તંબુ ઊજામણેજ;
વાસી ઘર ચોર પેઠો, માર મારે ધણીને તે,
કોણ પે'લો જાય માંહે વલ્લભ સરામણેજ. ૧૧૪

તંબુ પુઠે તંબુરાશા, અંબુ આણી આણી ફરે,
લંબુએ તો રોકયા સર્વ, કંબુગ્રીવ આવિયોજ;
અર્જુન કે' રાડ મોટી, હવે થાવ શેજ ખોટી,
તંબુ ચીરી ચાલો માંય, ન અન્યાય ભાવિયોજ;
યુધિષ્ઠિર સ્થિર હોઇ, ભાખિયા સુદૃષ્ટિ જોઇ,
કૃષ્ણરાજ તાજ મારા, કરો કાજ કા'વયોજ;
વલ્લભ કવીશ જાય, શાંત સર્વ કોઇ થાય,
દ્રૌપદી ઉમંગી કાય, ફંદ ફેલ ફાવિયોજ. ૧૧૫

(ધણી ધણીઆણીની) રાઢ (લઢાઇ) હતી, તેમાં તે બધાએ શે જંપ (શાંતિ) ને તાજ (ત્યાગ) કર્યો?

૧૧૪ નીર–પાણી. ભીમ ઈ૦–મારૂં ભીમ એવું નામ ભામણેજ (અ- ર્થાત્ વૃથા) જાય છે. (ભ્રમણા ઉપરથી એ શબ્દ થયો છે. જે ભ્રમણા હોય તે વૃથાજ હોય છે માટે વૃથાના અર્થમાં કવિએ વાપર્યો છે). ધન બ૦–જેને ધન (ઘણું) બળ છે એવો હું ભીમ ધન (ધન્ય) છું, તેને (દ્રૌપદી) દામણેજ ભખે છે!–તેને દામણો કહી તુચ્છકારી કાઢે છે? ઊજામણેજ—ઉઘાડો કરે —જાય. સેરામણેજ–સહાય કરવાને (?)

૧૦૫ અંબુ-પાણી. જોર–બળ. લંબુ–ભીમ. કંબુગ્રીવ–અર્જુન. ન ઈ૦—દ્રૌપદીને ભયભીત કરવા રૂપ ભીમનો અન્યાય તેને ભાવ્યો નહિ–ગમ્યો નહિ. સુદૃષ્ટિ જોઈ–સારી નજરથી જોઇને અથવા સારી પેઠે વિચાર કરીને.

ક્રોધાંધલક્ષણ.

ભલે ભલે ભુંડો ભલો, ક્રોધકુંડે આવી કળ્યો,
થાય અંધ પે'લા તેહ, સુમુનિ દેવ દાનવી;
અંગ રક્ત થાય પછે, ક્રોધ રક્ત કાય ગ છે,
થાય શોચ નાશ ભય, ભૂલે હરશા જાન્હવી;
વા'લાકેરો વેરી થાય, કૃત્યકેરો કેરી થાય,
મરદ ને મેરી થાય, સાચા શાણા તે રાનવી;
પંગુ પાયધર થાય, દિવ્ય દૃષ્ટિ (ધર) શૂન્ય થાય,
બ્રહ્મા જેવા ભોળા ભૂલે, તો કશા કશા માનવી. ૧૧૬

તાજ—માથાનો મુકુટ રૂપ. કા'વિયો—બોલ્યો. વલ્લભ ઇ૦—વલ્લભ કવીશ—કહે છે કે, હવે કૃષ્ણ તંબુમાં જાય છે અને સર્વ કોઇ શાંત થાયછે (શું બને છે તે જાણવાની ઇચ્છાથી સઘળા ચુપ થઈ જાય છે), તે જોઇને દ્રૌપદી કાયામાં ઉમંગ પામી અને તેણે કરેલો ફેલનો ફંદ (પ્રપંચ) ફાવીઓ—ફાવી ગયો.

૧૧૬ ક્રોધરકત કાય ગ છે—ક્રોધથી તપેલું લોહી પછી કાયામાં વેહેવા માંડે છે. થાય ઇ૦— શોચ અને ભય બન્નેનો તે અવસ્થામાં નાશ થાય છે. હરશા ઇ૦—શિવ જેવા (પોતાની પત્ની) જાન્હવી (ગંગા)ને પણ ભૂલે (તો પછી ભીમ દ્રૌપદીને ભૂલે એમાં શું આશ્ચર્ય ?) કૃત્યકેરો ઇ૦—તે કેહેર વર્તાવનારાં કૃત્ય કરે. મરદ ઇ૦—પછી ગમે તો તે મરદ હો કે મેરી(સ્ત્રી)હો. સાચા ઇ૦—ખરેખરા શાણા હોય તે રાનવી—રાની—જંગલી મનુષ્ય જેવા (વિવેકહીન) થઈ જાય. પંગુ ઇ૦—પાંગળો હોય તથાપિ ક્રોધના આવેશમાં તે પાયધર (પગવાળો) થાય—પગવાળાની પેઠે જુસ્સાથી ચાલવા માંડે. દિવ્ય ઇ૦—દિવ્ય દૃષ્ટિવાળા—જ્ઞાની પણ શૂન્ય (જ્ઞાન શૂન્ય)થાય. બ્રહ્મા ઇ૦—ભોળો બ્રહ્મા જેવો હોય તથાપિ તે તે વખતે ભૂલે છે. રૌદ્રના અનુભાવ રૂપ ક્રોધનાં લક્ષણ કહીને કવિ વ્યંજિત કરે છે કે, દ્રૌપદી જેને અતિ વાહાલી છે એવો ભીમ તેને મારવાને તૈયાર થઇ જાય એ ક્રોધદશામાં બનવા યોગ્યજ છે—અર્થાત્ 'અસંભવ' દોષનો અહીં અવકાશ નથી.

કૃષ્ણોપદેશથી કૃષ્ણાએ કથેલાં વેણ.

વિચારી જશા કબંધ, મૂળે ઝાઝો ના સંબંધ,
તેવા થયા ક્રોધઅંધ, કો દનુ દેવ જાયા છે;
રે વિચારી અવિચારી, સુઆચારી અનાચારી,
થાય તેવા આ તો ક્રોધી, રે કશી કથું કાયા છે;
પાસ થઈ કૃષ્ણ ગયા, ભીમ ભટ્ટે ના પિછાન્યા,
ક્રોધ ક્રોધ કાયા ક્રોધ, જેહને ક્રોધે સાયા છે;
પ્રેમાનંદ વ્યાસમુનિ, જેને લાગી કૃષ્ણધૂનિ,
કે'તા તે તો કૃષ્ણકૃત્ય, (કે'તા) વલ્લભ ક્રોધ માયા છે. ૧૧૭

---

૧૧૭ કબંધ—રામાયણમાં વર્ણેલો એક મોટા માથા વગરનો દૈત્ય, કે જે સદા વિચારશૂન્ય રહેતો હતો. ભીમને તેની સાથે સરખાવીને કવિ કહે છે કે ભીમ કબંધ જેવા તો વિચારવાળા હતા, અર્થાત્ વિચારશૂન્ય હતા અને મૂળેજ બુદ્ધિ સાથે ઝાઝો સંબંધ નહોતો. તેવા પુરૂષ વળી ક્રોધઅંધ થયા એટલે પછી તે દનુજાયા (દાનવ) કે દેવજાયા (દેવ) હોય તોપણ શું થયું ! અર્થાત્ દેવ કે દૈત્ય ગમે તે ક્રોધમાં અવિચારી થઈ જાય છે તો આ ભીમ તો મૂળથીજ અવિચારી હતો અને વળી ક્રોધી થયો એટલે શું પૂછવું ? રે વિચારી ઈ૦—રે ! જેમ કોઈ વિચારી (વિચારવાન્) હોય તે ક્રોધમાં અવિચારી થાય છે અને સુઆચારી હોય તે અનાચારી થાય છે, તેમ આ તો મૂળેજ ક્રોધી સ્વભાવના અને વળી ક્રોધનાં ઉદ્દીપન મળવાથી વિશેષ ક્રોધી બન્યા, એટલે તેની કાયાનું સ્વરૂપ તો હું શું કહું ? ક્રોધમયતાનું દૃષ્ટાંત આપે છે: પાસ ઈ૦—સ્પષ્ટ છે. પ્રેમાનંદ ઈ૦—પ્રેમાનંદ અને વ્યાસમુનિ જેમને કૃષ્ણની ધૂનિ (લેહ) લાગી છે—કૃષ્ણ ઉપર જેઓ પ્રેમાસક્ત થઇ ગયા છે તે તો એમ કહેતા હતા કે એ કૃત્ય (ભીમની પાસે થઇને કૃષ્ણ ગયા પણ ભીમે જાણ્યું નહિ તે) કૃષ્ણનું છે, પણ વલ્લભ તો એમ કહેછે કે, એવું કાંઇ નથી, પણ એ તો ક્રોધની માયા (ભૂલવણી) છે ! પ્રેમાનંદનું મત ખંડન કરવાને બાહાને તેને વ્યાસમુનિની હારમાં ગણીને વલ્લભે તેની સ્તુતિ વ્યંજિત કરી છે. વ્યાજનિંદા.

કૃષ્ણાકેરી કને કૃષ્ણ, જઈ સજાવતા તૃષ્ણ,
ધન્ય સખી શાણી અચ્છા ક્રોધ ઉપજાયા છે;
વદો સખી વદો તમે, શૂર થાઓ નારી પરે,
કયો ધર્મ શૂરતણો, જે વેરી વિસરાયા છે;
બેઠા કરવા પ્રતિજ્ઞા, તો તો ધરો રૂડી પ્રજ્ઞા,
આમ થાઓ કશા અજ્ઞા, ભામની ભલ વા'યા છે;
બોલો બોલો બાળા ઝટ, મૂકો અન્ય ખટપટ,
સિંચો દ્રુમ વનિતા જે, રૂડેરા નિપાયા છે. ૧૧૮

મૂળે સતી મહામતિ, કૃષ્ણસખીકેરી ગતિ,
ઉણમની કેવી મતિ, સુણિયે બોલ બાળા જે;
સ્વામી ક્રોધી શીદ થાવ, સાધો દુશમિન દાવ,
ખરૂં કહેતાં ખોટું લાગે, હું કશું કરૂં વા'લા ! તે;
પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણ કરો, પછી આવી હુંથી વઢો,
કામકેલિ બિચ હાગે, ન હોય શસ્ત્રવાળા એ;

---

૧૧૮ કૃષ્ણા ઈ૦—કૃષ્ણ કૃષ્ણા (દ્રૌપદી) ની પાસે જઈને તેને તૃષ્ણ (તૃષ્ણા–ઇચ્છા) સજાવતા- ભીમને વધારે શૂર ચઢાવવાનાં વચનો કહેવાની રૂચિ ઉત્પન્ન કરતા (કરે છે). કૃષ્ણ દ્રૌપદીને કહે છે કે, ધન્ય ઈ૦—હે શાણી સખી! ધન્ય છે! તેં અચ્છા (સં૦ अच्छ–નિર્મળ, સારૂં, એ ઉપરથી) સારો ક્રોધ ઉપજાવ્યો છે. હે સખી ! તમે એને વદો વદો (કહો કહો) ઈ૦—સ્પષ્ટ છે. પ્રજ્ઞા–બુદ્ધિ. અજ્ઞા (અજ્ઞ)—અજ્ઞાની. ભામની ઈ૦–ભામનીએ (મેં) તમને ભલ (ભલા) વા'યા છે—છેતર્યા છે, અથવા ભામની (દાસીએ) તમને અંગરાગને બાહાને ભલા છેતર્યા છે, અથવા કૃષ્ણ કહે છે કે, હે ભામની! (દ્રૌપદી) તેં એને ભલો વાવ્યો છે! સિંચો ઈ૦—હે વનિતા! જે તમે રૂડેરૂં દ્રુમ (ભીમને પ્રતિજ્ઞા સંભારી આપી શૂર ઉત્પન્ન કરાવવારૂપી વૃક્ષ) નિપાયું [નિપજાવ્યું] છે તેને સિંચો. અર્થાત્ હવે ભીમના ક્રોધની વૃદ્ધિ પૂરેપૂરી કરીને ધરેલી પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ કરાવો. [મનહર છંદ.]

નર્કે નાખું અમો જાણી, પ્રતિજ્ઞા ભુલાવું જાણી,
હતું એવું નાથ મારા, તો ઝાલવીતી માળા જે. ૧૧૯

જેત્તા ક્રોધે મને મારો, જેત્તા ક્રોધે લોહી જાળો,
એત્તો ક્રોધ લાવો અંગ, જો દુઃશાસન ઉપરે;
તો પછી રૂધિરપાન, થઇ આવો લોહી વાન,
આ તો વિધિ વંશકેરો, (જે) વંશ સૌત જઇ જરે;
મારો વાંક માત્ર એક, (જે) પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણ કીધ,
અંગરાગ લાવ્યો નહિ, તો હશે હશે સ્વકરે;
ભૂલ્યાં ત્યારે ભણ્યાં અમો, એસો તમે દમું અમો,
વલ્લભ વલ્લભા સમો, જોઈ વદે નહિ ડરે. ૧૨૦

---

૧૧૯ મૂળે ઇ૦—મૂળમાં તે સતીજ મોટી બુદ્ધિની હતી અને વળી તેમાં કૃષ્ણ સખી (કૃષ્ણમિત્ર)ની ગતિ (બુદ્ધિવૈભવ)નો વધારો થયો એટલે પછી ઉણમ (ઓછાપણા)ની મતિ (બુદ્ધિ-વિચાર) તો કેવી હોય !—એટલે પછી શું બાકી રહ્યું ? સુણિયે ઇ૦—બાળા (દ્રૌપદી) જે બોલ બોલી તે સાંભળો. સાધો ઇ૦—દુશમીન (શત્રુ)નો દાવ સાધો—શત્રુને દાવમાં આણી મારો. નર્કે ઈ૦—હું તમોએ કરેલી પ્રતિજ્ઞા જાણીને તમને તે યાદ ન કરાવું, અને એવી રીતે જાણી જોઈને તમને નરકે નાખું શું ? અર્થાત્ મેં તો તમને પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ કરાવીને મારો ધર્મ બજાવ્યો છે. માટે તમારે મારા ઉપર ન કોપતાં પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ કરવી જોઇએ એ ધ્વનિ છે. અથવા, હું તમારી પ્રતિજ્ઞા જાણીજોઇને ભૂલાવીશ અને તેજ રીતે નર્કે પણ નાખીશ, એવું જો હતું તો, હે મારા નાથ ! (પ્રથમથીજ) હાથમાં માળા ઝાલવી હતી !

૧૨૦ જેત્તા—જેટલા. જાળો—બાળો. એત્તા—એટલો. તો ઈ૦—તો પછી રૂધિરપાન (કરીને) લોહીવાન (લોહીવાળા) થઇને આવો—આવોજ. પણ આ વિધિ તો (શત્રુને મારવાને બદલે મનેજ મારવાને તૈયાર થયા છો તે) વંશકેરો (વાંસનો) છે, કે જે વંશસૌત જઇને જરે (બળે) છે. (વાંસ અંદર અંદર ઘસાઇને નાશ પામે છે તેવી આ રીત છે). મારો ઇ૦—મારો વાંક માત્ર એકજ છે; તે એ કે મારે શરીરે અંગરાગ મેં લગાડ્યો નહિ અને

જો આવો ફેવા નાથ, દુઃશાસન લોહી સાથ,
વધાવું હું જોડી હાથ, રે લાવું અંગરાગને;
જગાવો જગાવો ક્રોધ, માની માની મારો બોધ,
શોધ લિયો શત્રુકેરી, રે રચી રણ જાગને;
પે'લો એને મારી આવો, પછે મુને મારે ભાવો,
ફોકટ ન આમ ફાવો, રે ભુસો પે'લા ડાઘને;
નિં અબળા હું કોને, વંદુ સબળા હું કોને,
બ ખબળા પર જો, તોનિંદુ નિંદુ ભાગ્યને. ૧૨૧

લીજે પાર્થકેરી સા'ય, એકલે ન કામ થાય,
વાંકું વાંકું બોલો નાથ, તે આવે કશું કામનું;
અંગરાગકેરૂં ટાટ, સ્વામી ઉભું સજી ઠાઠ,
આવતાં વધાવું નાથ, (આ)અંગ માનું ન ચામનું;
ગોપાળિયો પોળિયો જે, ગદા શંખ લાવ્યો તેવે,
લીજે નાથ લીજે નાથ, ધન્ગ કૃત્ય ઉદ્દામનું;
કવીશ્વર વલ્લભ શા, ફક્કડ અક્કડ હોઈ,
કયે સહુ કપટ એ, હશે સુંદરશ્યામનું! ૧૨૨

તેમ કરીને તમારી પ્રતિજ્ઞા મેં પ્રમાણ કરી (માન્ય રાખી); હવે તે તમારે-જ પ્રમાણ ન રાખવી હોય તો તમે સ્વકરે (પોતાને હાથે) તેને હરો હરો (તોડો). બેસો ઈ૦—તમે બેસી રહો અને અમો દમું (હું શત્રુને મારી આવું), એવું હું બોલી તે પણ મારી ભૂલ છે. વલ્લભા—દ્રૌપદી. સમો—વખત.

૧૨૧ શોધ લિયો—ખબર લ્યો—મારો. રણજાગ-રણ રૂપી યજ્ઞ. મારે—મારવાથી, સબળા—(ભીમનું સંબોધન). બળા ઈ૦—જો તમે મજ અબળા પર બળા (બળવાન) થશો (અને બળવાન્ શત્રુ ઉપર બળ નહિ દાખવશો—એ વ્યંગ્ય) તો હું મારાં ભાગ્યનેજ નિંદુખું !

૧૨૨ અંગરાગ ઈ૦—તમે દુઃશાસનને મારીને આવશો ત્યારે

ભીમભાષણ.

ગદા શંખ હાથ થાતાં, આનંદતો મન ભીમ,
સુણ્ય સતી કટાક્ષી તું, પ્રતિજ્ઞાકેરૂં પ્રમાણુ;
મોટી વાત લાગે તને, તે તો છોટી મારે મને,
મર્મબાણ મારીશ ન, થયું થયું હે અજાણુ!
શું કરૂં અબળા જાત, કશી દાખું શૂર ખ્યાત,
ભીમ પ્રિય ભણે લોક, બસ બસ મસ માણુ;
તોય કૃષ્ણા સાંભળ તું, પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણુ મારૂં,
હવે બોલે નિશ્ચે મારૂં, વલ્લભા! ગુણની ખાણ. ૧૨૩

મોટી કરૂં પ્રતિજ્ઞા હું, દુઃશાસન જીવ લેવા,
દિન સત્તરની રાત, ન થાય કદી કામિનિ!
ઉનું ઉનું રૂધિર જે, પિઉં પેલું અરિતણું,
ગાય આ છે ગાય આ છે, ભૂલાવું તેહ ભામિનિ!
વસ્ત્ર વિણ કીધી તને, વસ્ત્ર વિણ હણું એને,
ભીમ નામ તે તો ભાખ, કહું છું સત્ય સ્વામિનિ!

અંગરાગનું ટાટ (થાળ) આપને વધાવી લેવાને હાઠ સજીને સામું ઉભું જ છે. અથવા હાઠ સાથે અંગરાગનો થાળ સજીને હું ઊભી રહીશ. આ.ઇ૦— આ (તમારૂં) અંગ હું ચામનું નથી માનતી (અર્થાત્ દિવ્ય માનું છું). કપટ ઇ૦—સભામાં આવ્યા પછી અને ભીમને ઠંડો પાડ્યા પછી પોળિયો ગદા અને શંખ લાવ્યો, અને તે પૂર ક્રોધમાં હતો ત્યારે ન લાવ્યો, એ કપટ.

૧૨૩ કટાક્ષી–કટાક્ષવાળી. હે અજાણુ!–મારા બળને ન જાણનારી હે દ્રોપદી! થયું થયું–બસ થયું–તારૂં બોલવું બંધ કર. કશી ઇ૦–તારા ઉપર મારા શૂરની ખ્યાતિ શી દાખવું! તને શું મારૂં? ન મારવાનું બીજું કારણ: ભીમ ઇ૦–લોક તને ભીમની પ્રિય (પ્રિયા) ગણે છે. માટે બસ બસ, મસ માણુ–ઘણું કહ્યું એમ અનુભવ કર–જાણ. વલ્લભા ઇ૦–હે ગુણની ખાણરૂપ વલ્લભા!

એમ કહી ઉભો થયો, મત્ત શું મયંદ મોટો;
લીધી ગદા હાથ જાણું, ઝબકી શું ય દામિનિ.　　૧૨૪

સમુદ્રનું સારૂં ફેન, દુનિઆનું યશપાત્ર,
ઐરાવત અદ્રિપતિતણો રખે ઝાલ્યો કર;
એવો શંખ લેઇ ભાખ્યો; સુણો સુણો સતી શ્યામ !
શંખનાદ કર્યા પૂઠે, ભાખ્યું તે તો મન ધર;
એમ બોલી શંખ વાય, પારાવાર પ્રલય શું,
ધૂ ધૂ ધૂ કરે જાણે નાશવા સૃષ્ટિ જરેજર;
શકે હોય અંતમેઘકેરી મોટી ગર્જના એ,
વલ્લભ ફૂંકિયો શંખ, જોએ એથી કેતો ડર.　　૧૨૫

શંખકેરી ગર્જનાથી, આકાશના ગ્રહ તૂટયા,
ગાભણીના ગાભ છૂટયા, વેરી વા'લા થયા કાંપ;

---

૧૨૪ ગાય ઇ૦–દ્યૂતમાં હારીને વન જતી વેળાએ દુઃશાસને દ્રૌપદીને ગાય, ગાય, કહીને અપમાન કર્યું હતું તે. વસ્ત્રવિણ હણું–વસ્ત્ર વિનાનો કરીને મારૂં. સ્વામિનિ !–સ્ત્રી ! મત્ત–માતેલો. મયંદ–હાથી. દામિની–વીજળી.

૧૨૫ ભીમના શંખનાં ઉપમાન કહેછેઃ સમુદ્રનું ઇ૦—સમુદ્રનું સારૂં (મેલ વગરનું) ફેન (ફીણ), દુનીઆના યશનું પાત્ર ('યશ'નો વર્ણ શ્વેત કલ્પેલો છે માટે), અદ્રિપતિતણો (પર્વતોની પાંખો કાપનાર ઈંદ્રનો) ઐરાવત (એ નામનો શ્વેત હાથી), એ સર્વને રખે કર (હાથ)માં ઝાલ્યા હોય તેવો શંખ ભીમે હાથમાં લઇને તે ભાખ્યો–બોલ્યો. સતી શ્યામ–હે સતી સ્ત્રી ! પારાવાર પ્રલય ઇ૦—જાણે જરેજર (તમામ) સૃષ્ટિને નાશવા (નાશ કરવા)ને પ્રલયકાળનો પારાવાર (સમુદ્ર) 'ધૂ ધૂ ધૂ' શબ્દ કરે છે કે શું ?—ઉત્પ્રેક્ષા. અંતમેઘકેરી–પ્રલયકાળના મેઘની. જોએ ઇ૦—વલ્લભ કવિ કહે છે કે મેં એ ઉત્પ્રેક્ષાવડે શંખનાદથી ઉપજેલો ભય વર્ણવી બતાવ્યો છે; હવે એથી બીજો કેટલો વધારે ભય જોઇએ ? અથવા, કવિ કહે છે કે, શંખગર્જના તો વર્ણવી; હવે જોઇએ કે એથી કેટલો ડર ફેલાયો છે ?–હવે તેથી ઉપજેલા ડરનું વર્ણન કરીશું.

હાથી ઘોડા ઉંટો પાડા, પડી પડી ગયા આડા,
નિદ્રા મહાનિદ્રા પામ્યા, સૂતા બૂતા થયા ખાંપ;
જાગતા તે ઊંઘી ગયા, સુર અસુર બેશુદ્ધ,
કાય મૂઆ ઉભા થાય, સા'ય ખરે અસુ હાંપ;
વલ્લભ અમારો વીર, વાય વાય શંખ વાય,
ઓસાન તો જાય જાય, કપટી ચપટી શું ચાંપ. ૧૨૬

કર્ણમૂળ ફૂટી ગયાં, ગર્જનાથી એવાં થયાં,
પ્રાણધર પ્રાણી માત્ર, સુણો સુણો મળ્યા સબ;
કૃષ્ણ કૃષ્ણા છળવું શું, ભૂલી ઉભાં ચૂપા ચૂપ,
ચિત્ર લખ્યું જગ જેમ, તેમ સખી સખી તબ;
ગર્જના ઉપર ઘણી, તર્જના કરતો અરિ,

---

૧૨૬ વેરી વા'લા–શત્રુઓને અને મિત્રોને સહુને. નિદ્રા ઇ૦—જેઓ સૂતા બૂતા (સૂતાનું અનુકરણ વાચક) હતા તેઓ નિદ્રા પામ્યા અને જેઓ ઊંઘતા હતા તેઓ મહાનિદ્રા (ઘોર ઊંઘ–મૂર્છા) પામ્યા અને ખાંપ થયા (ખૂંપી ગયા–ચોટી ગયા–જડ રૂપ થઇ ગયા)! જાગતા ઇ૦–જેઓ જાગતા હતા તેઓ ઊંઘી ગયા–શંખના શબ્દથી બેભાન થઇ ગયા. સુર–દેવ. અસુર –દૈત્ય. કાય ઇ૦–ભીમની શંખ ગર્જનાથી કાય મૂઆ (મરી ગયેલા દેહો) ઊભા થાય છે, જાણે કે તેઓ ખરેખાત ફરીને પાછો અસુ (પ્રાણ) સા'ય–ગ્રહણ કરે છે કે શું? વાય–વગાડે. ઓસાન–હોશ–શુદ્ધિ. કપટી ઇ૦—કપટી (કપટ કરીને ભીમને શૂર ચઢાવનાર–કૃષ્ણ કે કૃષ્ણા) તો જાણે ચાંપ ચપટી (દબાવી) ન હોય તેમ સજડ થઈ ગયાં! આપણે તો આવું થશે એમ ધાર્યું ન હોતું અને ભીમ તો હાકી ઉઠયો! એવા વિસ્મયસ્થાયિથી આ કવિતમાં વર્ણેલા અલૌકિકના શંખનાદ રૂપ આલંબનથી, તેથી થતાં અતર્ક્ય કાર્ય રૂપ ઉદ્દીપનથી, તેમાં વર્ણેલાં મૂર્છા, જડતા, વગેરે અનુભાવથી, અને 'વલ્લભ અમારો વીર' ઇત્યાદિથી વ્યંજિત થતા હર્ષ વગેરે વ્યભિચારી ભાવથી શ્રોતાઓનો વિસ્મય સ્થાયિભાવ અદ્દભુત રસ રૂપે ફલિત થાય છે.

એક શ્વાસ એક પો'ર, વગાડિયો શંખ કબ;
અમો એવો સુણ્યો નથી, ચાર કે'તા બન્યું કથી,
ચિત્ત ચોઢી ચોઢી સુણો, કહીએ બન્યું સાહબ ! ૧૨૭

શંખ વાઇ બૂમ મારી, સુણ સુણ હે કરાળી,
આથમે જો સૂર્ય કાલ, દુ:શાસન લેવા પ્રાણ;
સૂરજને રજ કરી, લોટાવું પૃથ્વીની માંય,
નિશિપતિ થાય કદા, નિધિ નાખું થાય જાણ;
જયદ્રથ મારવાને, દિનફેરી રાત કીધી,
વળી દિન કરી માર્યો, કૃષ્ણ ચક્ર તાણ તાણ;
એમાંનું અમો ન ધારૂં, નિશ્ચે નાર કાલ મારૂં,
સા'યક એક સાયક, બીજી ગદા માણ માણ. ૧૨૮

---

૧૨૭ પ્રાણધર પ્રાણી માત્ર-જીવવાળાં સઘળાં પ્રાણીઓ. સબ-બધા. સખી-અંગરાગ લાવનારી અને બીજી સખીઓ. તબ-ત્યારે. ગર્જના ઈ૦—ગર્જના કર્યા પછી વળી તે અરિ [શત્રુ]ની તર્જના [તિરસ્કાર] પણ કરતો હતો. દુર્યોધનનો દૂત તેને કહે છે કે, એક સાંસ [એકે શ્વાસે એક પોહોર લગી કોઈએ શંખ કબ (ક્યારે) વગાડયો છે? અર્થાત્ એ કાર્ય ન થવા જેવું આશ્ચર્યકારક છે. (**વિસ્મય સ્થાયિની વ્યંજના**). ચાર-દૂત. કે'તા ઈ૦—જે બન્યું હતું તે કથીને [વર્ણવીને] કહેતા. સાહબ ! (સાહેબ)—હે દુર્યોધન મહારાજા ! આ કવિતમાં પણ 'કર્ણમૂળ ફૂટી ગયાં ' વગેરે વાક્યથી શંખનાદના ગુણોના મહિમાનું કથન કરીને દુર્યોધનના વિસ્મયનું ઉદ્દીપન કર્યું છે તથા શંખનાદ સાંભળનાર કૃષ્ણા, કૃષ્ણ, સખી, વગેરેના સ્તંભ રૂપ અનુભાવ વર્ણ્યા છે, માટે **અદ્ભુત રસ** પ્રતીત થાય છે.

૧૨૮ વાઇ-વગાડીને. કરાળી-અઢાર આક્ષોહિણીનો નાશ કરાવવાના હેતુરૂપ વિકાળ યોગિણી જેવી દ્રૌપદી. આથમે ઈ૦-જો દુ:શાસનના પ્રાણ લેવા કાળ (કાલે) સૂર્ય આથમે તો અથવા, કાલ(થતા સવારે) જો દુ:શાસનના પ્રાણ લેવા (પેહેલાં) સૂર્ય આથમે તો, તે સૂરજને રજ (ભૂકો) કરીને પૃથ્વીની માંહે લોટાવું ! (એટલે આથમેજ નહિ). જો નિશિપતિ (ચંદ્ર) થાય

સા'યક જો થાય કોઈ, પે'લો મારૂં તેને જોઈ,
એકલો અડગ્ગ અડું, સત્યા સત્ય અમો વદું;
પુરંદર ધુરંધર, આવે મોટા મુનિવર,
ભીષણ જે ભીષ્મ આવો, નકી નાર નહિ બદું;
વ્યર્થ જાય પ્રતિજ્ઞા જો, સાત પેઢી પૂર્વજને,
તાણીતાણી નર્ક નાખું, જો અમો ખુંદણાં ખદું;
હત્યાઓને વ્હોરૂં અમો, જૂઠા બોલા ચૂકું સમો;
વલ્લભેશ્વરનો વીર, કેત્તા મદ માંય મદું. ૧૨૯

ટાટ ઠાઠબંધ ઝાલ, જાણીંતું જો રાત ભાળ,
કૃષ્ણા મન મા'લ મા'લ, કષ્ટ કષ્ટ ટાળ ટાળ;
આવ્યો કાળ જો કરાળ, ભીમ ભીષણો વિકાળ,
ના'ય નારી કો મરાળ, આ છે મોટેરો ધરાળ;
શાંતા ! શાંત રે' વિશાળ, તજવું પણું રીસાળ,
ખોલું આનંદની શાળ, વેણુ નાય આ મિષાળ;

(ઉગે), અને તેનું મને જાણ થાય તો, તેને નિધિ (સમુદ્ર)માં નાખું (એટલે ઉદયજ ન પામે). કૃષ્ણ ઈ૦–કૃષ્ણે ચક્ર તાણુ તાણ કરીને. સાયક–બાણુ. માણુ માણુ–અમથી અમથી–સેહેજ ઉપયોગની, અથવા અનુભવ અનુભવ.

૧૨૯ મારે એમાં કોઇની મદદ પણ નથી જોઇતી તે વિષે કહે છે. સા'યક ઈ૦–સ્પષ્ટ છે. સા'યક–મદદગાર. અડગ્ગ–ન ડગું એવો થઇને. સત્યા –દ્રૌપદી ! પુરંદર-ઇંદ્ર. ધુરંધર–મુખ્ય–મોટો. ભીષણ–બીહામણો. ખુંદણાં ખદું–પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ ન થાય એમ અમથી–ખાલી દોડા દોડ કરૂં તો ? બીજા સમ ખાય છે: હત્યાઓને ઈ૦–જો અમો સમો (વખત અથવા પ્રતિજ્ઞા) ચૂકું અને જૂઠા બોલા થાઊં તો અમો હત્યાઓને વ્હોરૂં–અમને બ્રહ્મહત્યા વગેરે હત્યાઓનું પાપ લાગે. વલ્લભેશ્વરનો વીર (વલ્લભે ગ્રંથના નાયક રૂપે વર્ણવેલો વીર ભીમ) કહે છે કે હવે કેત્તા (કેટલા) મદમાં મદું (મત્ત થાઊં) !

એમ ભાખી પ્રિય બાળ, આલ્યો જગવતો ઝાળ,
અગ્નિ હોમી શકે રાળ, વલ્લભ વખાણે માલ. ૧૩૦

તંબુ બા'ર લંબુ આવ્યો, શંખનાદ ભંખ ભાવ્યો,
મારો ન ઉધારો લાવ્યો, વાયો શંખ ઘન શું ય;
વેણ કેરે કે'ણ ફાવ્યો, એવો કોઈ કેવો કા'વ્યો,
વાહ કે'તે રાહ ભાવ્યો, ભીમ ધન્ય ભીમ તું ય;
તાવી તાંત માતી તાવ્યો, કોણ માત એણ ધાવ્યો,
ભીમ બળસીમ આવ્યો, બળી બળી બળી હું ય;
નવ કે'તો ન'વરાવ્યો, દવ કે'તો દવરાવ્યો,
સવ કે'તો સવરાવ્યો, ભીમ નામ ના તજું ય. ૧૩૧

---

૧૩૦ ભીમ રણમાં જવાની તૈયારી કરીને પોતે કરેલી પ્રતિજ્ઞાઓની દ્રૌપદીને ખાત્રી કરી આપે છે: ટાટ ઇ૦—હે દ્રૌપદી, તું મને વધાવી લેવાને ટાટ [પૂજાની થાળ] ઠાઠબંધ ઝાલ. હું હવે જાઉંછું, અને મેં કહ્યું હતું કે હમણાજ જાઉંછું માટે જો રાત પણ છે. મા'લ–ખુશી થા. નો'ય ઇ૦—હે નારી! આ (હું–ભીમ) કોઈ મરાળ [હંસ] નથી, પણ આ તો મોટો ધરાળ (આગેવાન, અથવા ધરો–ખાડો) છે. શાંતા ઇ૦–હે શાંતા! (દ્રૌપદી) તું વિશાળ (અતિઘણી) શાંત રહે; હું તારૂં રીસાળપણું તજાવું છું–પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ કરીને તને રીસાયલી મનાવું છું ! ખોલું ઇ૦—હું આનંદની શાળ (શાળા) ખોલું–ઉઘાડું છું; હું જે આ વેણ બોલું છું તે મિષાળ (મિષ–બાહાનારૂપ) નથી, પણ ખરાંજ છે. પ્રિય બાળ—પ્રિય બાળા (દ્રૌપદી) ને. જગવતો–પ્રકટાવતો. માલ—હીર—પાણી—તેજ. કાંઇ માલ છે તો તેને વલ્લભ વખાણે છે, અથવા વલ્લભ પોતાના માલને (કાવ્યના નાયકરૂપ માલને)વખાણે છે.

૧૩૧ લંબુ–ભીમ. ભંખ–બોલતો. અર્થાત્ શંખનો નાદ કરતો. મારો ઇ૦—ભીમ મારો મારો એમજ બોલતો હતો, 'મારો' નો કાંઈ ઉધારો પણ નહોતો લાવ્યો–રોકડોજ હતો. વાયો ઇ૦—શું જાણે ઘન–મેઘ હોય તેમ તેણે શંખ વાયો (શંખ વગાડ્યો). વેણ ઇ૦—જે કોઈ ભીમને જોઈને એમ

વાગી રણાંગણ હાક, ચઢી પૃથ્વી સર્વ ચાક,
ભીમ જાય જુદ્ધમાટ, લોહી પીવા દુઃશાસન;
વા'રને લગાવે લાત, ભ્રાતને ભગાવે ભાત,
ખરે મોટો એ ઉચ્ચાટ, નીશે કરે જો શાસન;
હારે ઇંદ્રિ યુદ્ધથકી, ભીમ હાર્યે કશી વકી,
ચળે ચંદ્ર સૂર્ય ઘાટ, યોગી માંડિયો આસન;
થાય એવું કદી ભલ્લ, હારે નહિ ભીમ મલ્લ,
દુશમીન ડાટી ડાટ, કરે એ નિશે અશાન. ૧૩૨

કહે કે હે ભીમ તને ધન્ય છે ધન્ય છે ! વાહ છે ! તેને એમ કહે તે રાહ–રસ્તો (રીત) ભાવ્યો. અર્થાત્ એ પોતાનાં વખાણની રીત ભીમને પસંદ પડતી. અને જે તેને એમ કહે કે “એવો તે કોઈ કેવો કા'વ્યો–કહેવાય છે. અર્થાત્ એવો–ભીમના જેવો કોઈ છે ?” તે મનુષ્ય તેને પોતાના એવા વેણના કે'ણ (કથન)થી ફાવ્યો–ફાવતો આવ્યો–પસંદ પડયો ! તાતી ઇ૦—ઓણ (હમણા) માતને ધાવ્યો (ધાવેલો) એવો કોણ છે કે માતી (માતેલી–બળવાન) અને તાતી–તેજદાર તાંત (ધનુષ્યની પણછ)થી તાવ્યો–તવાયલો–કસાયલો હોય ? અર્થાત્ ધનુષ્ય લેઇને મારા સામે થાય એવો કોણ છે ? કેમકે બળસીમ (બળની સીમારૂપ) હું ભીમ આવ્યો છું. બળી–બળવાન. નવ ઇ૦—જો હું કોઇને મારવા જતો હોઉં અને મને કોઇ નવ (નહિ, નહિ) એમ કહીને વારે તો તેને ન'વરાવ્યો (લોહીથી નહવરાવી નાખ્યો) એમ જાણવું. જો કોઈ મને દવ (દબ–છૂપો રહે) કહે તો તેને દવરાવ્યો (દોરાવ્યો –દોડાવ્યો–નસાડયો) એમ જાણવું. અને સવ (સૅવ–સમ) કહે તો તેને સવરાવ્યો–(સમરાવ્યો–પાંશરો કર્યો) એમ જાણવું. એ બધું હું કરૂં અને એવી રીતે મારૂં નામ જે ભીમ કહેવાય છે તેને તજું નહિ.

૧૩૨ વા'રને ઇ૦–જે વારવા આવે તેને (અથવા મદદગારને) તે–ભીમ લાત લગાવતો હતો; પોતાના ભાઈઓને પણ તે ભાત (ભાત ભાતથી) ભગાવતો હતો, જો એને કોઈ વારવા જાય તો તેને એ નીશે (નિશ્ચય) શાસન –શિક્ષા કરે એજ ઉચ્ચાટ ખરેખર મોટો હતો. ભીમ ઇ૦—પણ ભીમની હાર્ય

કોઇ ગુપ ચૂપ વાત, કરતા કરણુ ખ્યાત,
મહાકાળી વિકરાળી, રૂપ લઈ ઉભો કર્ણ;
ઘટોત્કચ મહિષ જો, ભક્ષ્યો પે'લો ભલે ભજો,
બીજો મહિષો મારી એ, ગાજશે રૂડેરી ધર્ણ;
દુર્યોધન દાવ ચૂકે, હાથ આવ્યો ભીમ મૂકે,
અશ્વત્થામા વીસર્યો શું, એક રાતકેરે ઝર્ણ;
આવ્યું આવ્યું હાથ આવ્યું, મુખ માગી માગી ભાવ્યું,
યુદ્ધ જાણજો તજાવ્યું, ભીમકેરૂં કરી મર્ણ. ૧૩૩

થાય એવી વકી તો કશી (શાની) રાખવી ? ચળે ઇ૦—કદાચ ચંદ્ર અને સૂર્ય ધારથી (તેમના ફરવાના માર્ગમાંથી) ચળે અને માંડેલા આસનથી યોગી ચળે અથવા ચંદ્ર અને સૂર્ય નાડીઓ દ્વારા વાયુને રોકનાર તથા છોડનાર યોગી આસન માંડીને બેઠો હોય ત્યાંથી તે ચળે, એવું કદી ભલે થાય પણ મલ્લ ભીમ હારે નહિ. કેમકે એ તો દુશમીનનો ડાટવાળી તેને ડાટીને તેમનું નિશ્ચય અશન કરે (ખાઈ જાય) એવો છે.

૧૩૩ ભીમને રાત્રે એકલો વતો જોઇ સેનાઓમાંના લોકોનાં મત દર્શન દ્વારા કર્ણ શત્રુનું પરાક્રમ કથન કરી ભીમનું સાહસ વર્ણે છેઃ કોઈ ઇ૦—કોઈ લોકો ગુપચૂપ વાત કરીને કરણુની (કર્ણની) ખ્યાત (કીર્ત્તિ) કરતા હતા. એવી રીતે કે ભીમ જાય છે તો ખરો પણ આગળ કર્ણ વિકરાળી (વિકાળ) મહાકાળી રૂપ લઇને ઉભો છે મહાકાળી તો પાડાને ખાય છે, ભીમને તેમાં શી હરકત છે ? એવી શંકા દૂર કરતાં કહે છેઃ ઘટોત્કચ ઇ૦—એ કર્ણરૂપ મહાકાળીએ પેહેલો તો ઘટોત્કચ રૂપી મહિષ (પાડા)ને ભક્ષ્યો છે, હવે ભલે બીજો મહિષો (પાડો) એ કાલિકાને ભજો, તેને મારીને પણ એ ધર્ણ (પૃથ્વી) ઉપર રૂડેરી (ભલી રીતે) ગાજશે. અથવા રૂડી ધર્ણ વિષે તે ગાજશે. અશ્વત્થામા ઇ૦-શું પોતાના બાપને પાંડવોએ માર્યા છે અને તે પછી એકજ રાત રૂપી ઝરણુ વહી ગયું છે—એકજ રાત ઝરી ગઇ છે-વીતી ગઇ છે, તો તે શું ભૂલી ગયો છે કે ભીમને છોડશે ? આવ્યું આવ્યું ઇ૦- જ્યારે ભીમ રૂપી ભક્ષ હાથ આવ્યું છે, અને શત્રુઓને મોઢે માગીને ભાવ્યું-ભાવતું હોય તે લેવાનું છે, ત્યારે ભીમનું મરણ કરીને પાંડવોને યુદ્ધ તજાવશે એમ જાણજો.

કોઇ હિત ધારી જાય, વારવાને દીર્ઘકાય,
મર્ણ તેનું નિશ્ચે થાય, ભીમ વિક્રાળ ભાથીથી;
મષક શું મહિષને, રોકી શકે કવિ કથો,
ખાળે સસુ સિંહને શું, જીતે શું કીડી હાથીથી?
તેમ મરે વારનાર, નીરનો તજાવનાર,
વેણુકેરો પાળનાર, છે શૂર સારમાથીથી;
વલ્લભ રિઝાવનાર, વીરતા ભજાવનાર,
કવનો કવાવનાર, જેહ કાસળો કાથીથી.　　૧૩૪

અર્જુન શા ઊભા એમ, ઇચ્છતા ન જેહ ક્ષેમ,
યુધિષ્ઠિર ધાઇ આવ્યા, કૃષ્ણા કૃષ્ણકેરી પાસ;
અહો અહો યદુરાજ, કીજે ગોષ્ટ સર્વ ત્યાજ,
ભીમ એકલોજ જાય, વારો વારો એહ ત્રાસ;
છિદ્ર જોઇ કર્ણ ઉભો, નિશ્ચે ભીમ જાય ડુબ્યો,
હણે હરી! દણે સર્પ, ભીમ જમપુર વાસ,!
બરદિયા બર્દ તારૂં, હરદિયા હર્દ હારૂં,
ગરદિયા ગર્દ તેં તો, શૂર પૂર કાજ દાસ.　　૧૩૫

---

૧૩૪ દીર્ઘકાય-ભીમને. મષક-મચ્છર. સસુ-સસલું. નીર-પાણી-બળ. વેણુ ૪૦—સાર (બળ)ના માથી (મથન કરનારા)-અર્થાત્ બળિયાને હરાવનારા શત્રુઓથીપણ ભીમ શૂર છે અને વેણુનો પાળનાર છે. વલ્લભ ૬૦-વળી તે વલ્લભને રિઝાવનાર (તેને પસંદ એવા વીરરસ કાવ્યનો વિષય આપનારો હોવાથી), વીરતા (વીરપણા)નો ભજાવનાર-શ્રોતાઓમાં વીરત્વ આણનાર, અને કાથી (કાથ-બળવાળા)નાં કાસળો કાઢવાવડે જેહ કવનો કવાવનાર-કવિતાઓ રચાવનાર છે.

૧૩૫ એમ-નિરૂપાય થઇને. ક્ષેમ-કલ્યાણ-હિત. ભીમ રાત્રીએ એકલો શત્રુની સામે જાય તેમાં હિત નથી એમ જે ઇચ્છતા હતા. કૃષ્ણા કૃષ્ણ-દ્રૌપદી અને કૃષ્ણ. અહો ૪૦-યુધિષ્ઠિર આવીને કૃષ્ણને કહે છે કે, અહો અહો યદુરાજ-કૃષ્ણ! હમણા સર્વ ગોષ્ટ-વાતોચીતોને ત્યાજ કીજે-

કૃષ્ણ કહે શાંત થાવ, વારી લાવું એને વળે,
ભરાયો છે મહાબળે, મૂળે નામ ધરો ભીમ;
કઠણ છે કાજ રાજ, તોય કરૂં તુજ કાજ,
આવ્યો જાણો ભીમ આંહિ, તજી સરવશા નીમ;
એમ શાંત કરી રાય, જાય જદુરાય જ્યાંય,
નાઠો ભીમ જાય ત્યાંય, બળકેરી કશી સીમ;
દાવાનળ મહાનળ, લાગ્યો ઘણે ઘણે બળ,
બુઝાય તે પાવશથી, ભલે પડે થીમ થીમ. ૧૩૬

કરવી જોઇએ; કેમકે ભીમ એકલોજ યુદ્ધ કરવાને જાય છે તેથી અમને ત્રાસ ઉપજ્યો છે. તે ત્રાસ તમે વારો (અટકાવો). છિદ્ર ઇ૦-કર્ણ છિદ્ર જોઇને (લાગ તપાસીને કે આપણી ખામી જોઈ) ઊભો છે, માટે ભીમ નિશ્ચય ડુબ્યો જશે-અર્થાત્ હાર ખાઇને માર્યો જશે. હે હરિ! જેમ સર્વ દેખે તેમ એ (કર્ણ) એને હણે (મારે) અને ભીમને જમપુરનો વાસ પ્રાપ્ત થશે! અને જો એમ થશે તો હે બરદિયા! (ભક્તવત્સળ બિરદવાળા!) તારૂં બર્દ (ભક્તવત્સળપણાની નામના), અને હે હરદિયા (હાર્દ-પ્રેમવાળા) તારૂં હર્દ (હાર્દ-સૌહાર્દ-પ્રેમ) તું હારૂં છું-તું હારી જાય છે! તેમજ હે શૂરપૂર (શૂરાપૂરા અથવા પૂર્ણ શૂરા)! તારા દાસના કાજ (શત્રુ જયરૂપ કાર્ય)ને તો તેં ગર્દ (ધૂળમાં) ગરદિયા (ગરદી નાખ્યું-ડાટી નાખ્યું) એમજ થશે!

૧૩૬ વારી લાવું-એને યુદ્ધમાટે જતો અટકાવીને પાછો વાળી આણું. વળે-વળ જોઇને-યુક્તિથી. ભરાયો છે ઇ૦-એ મૂળે તો ભીમ નામને ધરો -ધરનારો છે અને વળી મહાબળે ભરાયો છે-યુક્ત થયો છે. કઠણ ઇ૦-હે રાજ! એને વાળી લાવવાનું કામ કઠણ છે તોય હું તે તારેકાજે કરૂં (કરીશ). હવે સરવશા (સર્વશ:) નીમ તજીને ભીમ અહીં આવ્યો, એમ જાણો. સીમ-સીમા-હદ. કવિ દૃષ્ટાંત કહે છે: દાવાનળ ઇ૦-દાવાનળનો મહાનળ (મોટો અગ્નિ) ઘણા ઘણા બળે કરીને લાગ્યો હોય, પણ તે પાવશ પાવૃષ્ (ઉપ[illegible]થી)-વરસાદથી બુઝાય છે, પછી તે ભલેને થીમ થીમ(ટીપું ટીપું) પડતો હોય તોય શું થયું! બુઝાયજ.

માત્ર એક વેણથકી, ઉભો રહ્યો ભીમ ભટ્ટ,
અમો નાશી આવ્યા અહિં, કેવા સમાચાર ચાર;
કર્ણ કથે કશી વાત, કૃષ્ણે કર્ણ માંહિ કથી,
નવનીત મૂકી આવ્યા, લાવ્યા લાવ્યા વાર વાર;
દુર્યોધન અમુઝાય, દુઃશાસન તો ઘૂંચાય,
ચાર ચૂકયા ચતુરાઇ, આજ અવિધાર ધાર;
એવે એક દૂત આવી, બોલ્યો વાત મન ભાવી,
વલ્લભનો વીર વાળી, કૃષ્ણ જાય સાર સાર. ૧૩૭

અન્ય ચાર સમાચાર કથન.

સર્વ ગુર્વક્ષર.

માનો મારી મોટી ગાથા, બીજી જાણો કોટી કાથા,
શૂરાકેરી સાચી શાખા, તેવી મારી સાચી ભાખા;
વાણી માણું મોટી જાણો, ચીરી ચૂરી દાણે દાણો,
કાઢો ઘાણી તેલી તાખા, જૂઠો જાણે પ્રાણી પાખા;
ભીમાર્જૂનાાવનાશી એ, તાલામેલીથી નાશીએ,
રૂઠ્યો રાખ્યો દાખી દાખા, મેલી મોટી ખોટી કાખા;

---

૧૩૭ દૂત દુર્યોધનને કહે છે કે, કૃષ્ણના માત્ર એકજ વેણથકી (વચનથી) ભીમ ભટ્ટ ઊભો રહ્યો, અને અમો ચાર (દૂત) નાશીને અહીં સમાચાર કહેવા આવ્યા. કર્ણ ૭૦—કર્ણ તેમને કથે (કહેછે) કે કૃષ્ણે ભીમને કર્ણ માંહી (કાનમાં) કશી (શી) વાત કથી ? તમે નવનીત (માખણ—માખણના જેવા સારભૂત સમાચારને) મૂકીને આવ્યા અને વાર વાર (તત્વ વગરનું) પાણી પાણી લાવ્યા. અવિધાર—નિશ્ચય. ધાર—ધાર્ય. વલ્લભનો ૭૦—કૃષ્ણ વલ્લભના વીરને (વલ્લભે જેને ગ્રંથનો વીર નાયક કલ્પ્યો છે તે ભીમને) કૃષ્ણ વાળી જાય છે, એ સાર સાર બાતમી હું કહું છું.

દાસોદાસોશ્વાસોશ્વાસો, કાંનાથી તો ત્રાસો ત્રાસો,
નાસો નાસો નીધી નાખ્યા, ખાખી વીખી ખાંતે ખાખા. ૧૩૮

---

૧૩૮ અન્ય–બીજો. ચાર–દૂત. એવામાં બીજો દૂત આવીને તેને કહેછે. માનો ઇ૦—મારી મોટી ગાથા માનો–હું જે સમાચાર કહું તેને મોટા માનો, અને બીજી કોટિ વાતોને કાથા (કાથાકબલા) જાણો. શૂરા ઇ૦—જેમ શૂરા પુરૂષોની શાખા (સાખ્ય) સાચી હોય છે તેમ મારી ભાખા (ભાષા–વાણી)-ને પણ સાચી જાણો. વાણી ઇ૦ –હું મોટી વાણીને માણું છું–ઘણી અગત્ય-ની વાત મારી પાસે છે એમ જાણો અને તે વાતને હું ચીરીને (અંદરનું રહસ્ય તમે દેખો માટે)તથા ચૂરીને–ભૂકો કરીને (તમારે ગળે ઝટ ઉતરે માટે) તેમજ દાણે દાણો–છૂટી કરીને (તમે જલદી વિવેક કરી શકો માટે) કરીને આપીશ. અથવા તમે દાણે દાણો તારવીને જુઓ. અર્થાત્ કોઇ પ્રાણીની પક્ષ રાખનારો જો મને પ્રાણી પાખા (પક્ષે ?)જૂઠો જાણો તો મને તેલીની ઘાણીમાં તાખા (તક્ષણ કરીને–છોલીને ?)પીલી નાખો. અને મારો ચીરી ચૂરીને દાણે દાણો કરી નાખજો, ભીમ ઈ૦–ભીમ અર્જુન અને અવિનાશી (કૃષ્ણ) એ–એમની તાલામેલીથી નાશીએ-એમણે કરેલી તાલમેલ જાણીને અમે નાઠા આવ્યા છીએ. રૂઠયો ઇ૦—ભીમ-ને રૂઠયો–રૂઠેલો જાણીને તેને દાખા–દાખલા દાખીને–કહીને રાખ્યો–યુદ્ધ કરવા આવતો અટકાવ્યો. કેવા દાખલા આપ્યા તે વિષે કહે છેઃ મેલી ઇ૦—મોટી મોટી ખોટી કાખા (કક્ષા–તકરાર કરતાં વાદીનો પક્ષ તોડવાને આણેલી અડચ-ણો) મેલીને. આટલું કહ્યા પછી દૂત કહે છે કે અમોએ અમારા મન સાથે કહ્યું કે હે દાસો! દાસો! હવે શ્વાસોશ્વાસો લેઇને–હાંફી જતા સુધી પણ નાસો. અથવા, દાસો દાસો–દાસ કે ઉદાસ (તટસ્થ–તિરાહિત) હો તથાપિ શ્વાસોશ્વાસો (અર્થાત્ ક્ષણે ક્ષણે) કાંનાથી (કાહાનાથી–કૃષ્ણથી) તો ત્રાસો ત્રાસો–અતિ ત્રાસ આણો, અને હવે આપણે અહીંથી નાસો; કેમકે જો ન નાઠા તો જરૂર આપણને પણ નિધિ (સમુદ્ર)માં નાખ્યા એમ જાણો, અને તેથી ખાખાવીખી થઇને ખાંતે (હોંસથી–ત્તણી જોઇને) ખાખા (ખાખ—ભસ્મ) કરી નાખશે. આ છંદમાં સઘળા અક્ષર ગુરૂ છે. દરેક વિશ્રામમાં સોળ સોળ માત્રા ને અંતે પ્રાસ છે તેથી ચરણાકુળની અથવા આઠ આઠ ગુરૂ અક્ષરને અંતે પ્રાસ છે તેથી વિદ્યુન્માલા છંદની રીતે પણ સારી રીતે વાંચી શકાય છે.

સર્વલઘ્વક્ષર.

કપટ ચપટ ચરૂ, ઝપટ ઝપટ ભરૂ,
કૃષ્ણ મન કુડ મતિ, ગહન દહન ગતિ;
ફટ ફટ ફટનજ, કટ કટ કથનજ,
મન ભર ભર અતિ, જટિલ જરૂર જતિ;
ખટપટ ખટક ન, ઘટ વધ ગપટ ન,
ધન ધન જદુપતિ, તન મન મુદમાત;
દપટ દપટ દડિ, નફટ નફટ નાડ,
કવિમણિ મહમતિ, કથુ કથુ રતિ રતિ. ૧૩૯

કર્ણ કથે અતિ કથ્યું, વારિ મેલ હવે મથ્યું,
ઝટપટ ભાખ્ય ભાઇ, કૃષ્ણ વાર્યો ભીમ કેમ;
વરણન ગાઢું ગાઢું, જવા દે તું આડું તેડું,
વાર્યો કયી વિધિ ભીમ, નીમધારી રહ્યો ક્ષેમ;

---

૧૩૯ તે દૂત હજી વિશેષ હકીકત કહે છે. કપટ ઇ૦–કૃષ્ણ કપટના ચપટ કરી નાખે એવા ચરનો ઝપટ ઝપટ (ઝટ ઝટ) અર્થાત્ સઘળો ભરૂ (ભરનાર) છે, તેનું મન કુડ (કુડું) છે, તેની મતિ ગહન (અકળિત) છે અને તેની ગતિ દહન (અગ્નિરૂપ–બાળી નાખે એવી)છે. ફટ ઇ૦–તે શત્રુઓને ફટ ફટ ફટન (ફાડી નાખે એવો) છે, અને કથન માત્રથી તે કટ કટ (કટકા) કરી નાખે એવો છે, જેનું મન સંસારમાં અતિ ભરપૂર ભરેલું છે અથવા જેના મનમાં સંસાર ભરાયલો છે અને તેમ છતાં પણ જે જરૂર જટિલ જતિ જેવો છે. ખટપટ ઇ૦–તેને ખટપટની ખટક નથી; ઘટવધનું ગપટન (ગપટાવીનાખવા)માં કુશળ છે. અર્થાત્ વધે ઘટે તેને બરોબર કરે એવો છે. એ જદુપતિને ધન્ય છે ! તે નિરંતર તનમાં અને મનમાં આનંદ યુક્ત મતિવાળા છે. દપટ ઇ૦–દપટ દપટ (દડબડ દડબડ) દડીને (દોડીને) તે નફટ નફટને નડીને (કાર્ય સાધે છે). મોટી બુદ્ધિવાળો કવિનો મણિ વલ્લભ કહેછે કે કૃષ્ણનું પરાક્રમ હું રતિ રતિ (લગાર લગાર) કહું છું.

એત્તી જોયે મારે વાત, કે'જે અન્યવાર ખ્યાત,
ઉગર્યો ઉગર્યો ભીમ, કૃષ્ણને કપટ વે'મ;
કરૂં પૂરો કૃષ્ણને હું, ભાખ્ય ભાખ્ય વે'લો તું ય,
વલ્લભેશ્વર હું કર્ણ, જાણે એ શું જેમ તેમ. ૧૪૦

દુર્યોધન બોલ્યો મૂઢ ! કથી નાખ્ય વાત ગૂઢ,
કપટ ગરૂડારૂઢ, કેરૂં કથ ચાર ! આજ;
દુઃશાસન તેમ હુઓ; શકુનિ મામો ન જુઓ,
ચાર ભાખે સર્વ જુઓ, કૃષ્ણનું અલપ કાજ;
દોડી દોડી ભીમ જાય, જદુપતિ આગે ધાય,
ભીમ ભણે આવો સા'ય ? કયે નાય નાય રાજ;
ભણે ભીમ કેમ દોડો, છોકરવાદી ન છોડો,
ભાખ્યો કાઢું આજ ખોડો, વલ્લભ વીરનો તાજ. ૧૪૧

---

૧૪૦ દૂત જલદી યુદ્ધાનો સમાચાર કહેતો નથી તેથી અધીરો થઇ કર્ણ કહે છે કે, એ તો તેં અતિ (ઘણું) કથ્યું (કહ્યું); હવે વારિ (પાણી)ને મથ્યું (મથવાનું) મેલ્ય (પડતું મૂક). કૃષ્ણ ઇ૦—કૃષ્ણે ભીમને કેમ (કેવી રીતે કે શામાટે) વાર્યો ?(અટકાવ્યો) ? ગાઢું ગાઢું—બારીક—મોટું—લાંબું. નીમધારી ઇ૦—તે નીમધારી શી રીતે ક્ષેમ (કુશળ) રહ્યો ? એત્તી ઇ૦—મારે તો એત્તી (એટલી) વાત જોઇએ છીએ, તારે ખ્યાત (સવિસ્તર હકીકત) કહેવી હોય તો અન્યવાર (બીજી વખતે) કહેજે. પણ કૃષ્ણના કપટથી વેહેમ લાવીને ભીમ ઉગર્યો ઉગર્યો (નિશ્ચય ઉગરી ગયો) અથવા કૃષ્ણના કપટથીજ ભીમ ઉગર્યો એમ મને વેહેમ છે.

૧૪૧ ગરૂડારૂઢ—ગરૂડપર સ્વારી કરનારા—કૃષ્ણ. તેમ હુઓ—તેવીજ રીતે અધીરો થયો. ન જુઓ—શકુનિ પણ તેમનાથી જૂદો નહોતો. અર્થાત્ તે પણ તેમની પેઠેજ અધીરો થયો. અલપ(અલ્પ)—લગાર જેટલું. દોડી દોડી ઇ૦—ભીમ દોડી દોડીને જાય છે અને જદુપતિ (કૃષ્ણ) તેની આગળ દોડે છે. તે જોઇને ભીમ ભણે છે (કહે છે) કે તમે સા'ય (મદદ કરવાને) આવો છો ? તેના ઉત્તરમાં કૃષ્ણ કયે છે કે હે રાજ ! નાય નાય (ના ના). ત્યારે ભીમ૦

કૃષ્ણ દોડી દોડી ભાખે, વીરતા ખોટી શી રાખે,
સૂતા હણે વેરી તેથી, જીતી જશ જગ જાય ?
વટ વૃક્ષ સૂતા કાગ, ઘૂડ જઈ કરે ભાગ,
તેવી વીરતાનો જાગ, ગણી ગાનથકી ગાય ?
કહીશ તું જગાડું હું, તે પણ છે ઘૂડ ન્યાય,
જાગા કરી કાગા મારે, કીરતી શું સા'ય થાય ?
એત્તું કે'વું માટે દાડું, વીરતા નહિ વખોડું;
દુઃશાસન સાથ જોડું, રૂધિર તું ખાય ખાય. ૧૪૨

ભીમ ભણે જદુરાય, કીરતી શું કુડી થાય,
રાતે જીતું અરિને હું, જશ મારો જાય જાય;
છે એમ તો કેમ કરૂં, ભાખો નેમ ખરો ક્ષેમ,

ભણે છે કે દોડો છો કેમ ? વલ્લભ કવિના વીરનો તાજ (મુકુટ) ભીમ ભાખ્યો (બોલ્યો) કે જો તમે છોકરવાદી (નાદાનપણું-મારે સહાય ન લેવી એમ નિયમ છતાં મને સહાય આપવા આવીને મારી કીર્તિનું તેજ ઘટાડવા રૂપ બાળક બુદ્ધિ) છોડતા નથી તો આજ તમારો પણ ખોડો કાઢું છું ! -તમને પણ મારી નાખું છું.

૧૪૨ વીરતા—વીરપણું. જીતી ઇ૦-સૂતેલા વેરીને હણીને તેમને જીતવાથી જગમાંથી જશ જાય (નાશ પામે છે). અથવા તેથી શું જગમાં જશ જીતી જશે કે ? દૃષ્ટાંત આપે છે, વટ ઈ૦—વટ (વડ) વૃક્ષ ઉપર રાત્રે કાગડા સૂતા (ઊંઘતા) હોય તે વખતે ઘૂડ જઇને તેના ભાગ કરે (તેમને મારી નાખે) તેવી વીરતાનો જાગ (જગન-યજ્ઞ-અર્થાત્ મહાપરાક્રમ) ગણીને તેને ગાનથકી (ગાનકરીને-વખાણીને) કયો શૂર ગાય ? અર્થાત્ કોઇજ ન ગાય. કીરતી ઇ૦-એમ કરવાથી પણ કીર્ત્તિ શું સા'ય (સહાય) થાય છે કે ? -એમ કરવાથી શું કીર્ત્તિ મળે છે કે ? એત્તું ઈ૦-તને એત્તું (એટલું) કહેવું છે માટે હું દોડું છું; કાંઈ તારી વીરતાને વખોડતો નથી; હું તો તને દુઃશાસનની સાથે જોડું-જોડી આપીશ-ભેગો કરીશ કે જેથી તેનું રૂધિર તું ખાય ખાય-પીએજ.

કરવું શું હરિ મારે, જો એ નહિ સા'ય સા'ય;
કૃષ્ણ કથે માને મારૂં, તો તો વાણી હું ઉચારૂં,
થાયછે આ તો અંધારૂં, જશ જામ્યો ખાય ખાય;
ભીમ ઊભો ઝટ્ટ રહ્યો, જોઇશેજી બોધ કહ્યો,
કષ્ટ અમ માટ સહ્યો, ભાખો ભાખો ન્યાય ન્યાય. ૧૪૩

કૃષ્ણ કહે પાછા વળો, મારી સાથ તજી કળો',
તો તો વેણ મારાં કળો, જશ જામે જગમાંય;
અરૂપરૂ કથું નહિ, રિઝું નવ કુડું કહી,
સત્ય કે'વું મારે સહિ, સારૂં થાય તારૂં કાંય;
ભીમ ભણે અર્જુન શી, સા'ય નવ મારે જોય,
એકલો રૂધિર પીઉં, દખે કર્ણ દુષ્ટ જ્યાંય;

---

૧૪૩ કૃષ્ણનું કથન સાંભળીને ભોળા દીલનો ભીમ રોકાયો તે વિષે વલ્લભ કહે છે: ભીમ ઈ૦—ભીમ કહે છે કે હે જદુરાય! જો હું અરિને રાતે જીતું તો શું મારી કીર્તિ રૂડી થાય અને મારો જશ જાય જાય!– જરૂર નાશ પામે? જો એમ છે તો હું કેમ કરૂં તે વિષે ખરો ક્ષેમ (કલ્યાણરૂપ) જે નેમ (નિયમ) હોય તે ભાખો. હે હરિ! મારે શું કરવું તે કહો. ભીમના મનમાં જાણે એમ હોય કે કૃષ્ણ મને છેતરીને રખેને મદદ કરી જશે અને તેથી મેં એકલે જશ મેળવ્યો એવી મારી કીર્તિ જતી રહેશે, તેથી તે કહે છે કે, મારે સા'ય (મદદ) તો જોઈએજ નહિ: થાય છે ઈ૦— આ (રાત્રે અરિને હણવારૂપ કર્મ) તો અંધારૂં થાય છે (કર્યું કારવ્યું ધૂળ મળે છે—જોઈએ તેથી ઉલટું બને છે) અને જે તમારો જશ વિશ્વમાં જામ્યો છે તેને ખાય ખાય— અર્થાત્ નાશ કરે છે! આ સાંભળીને ભીમ ઝટ્ટ ઊભો રહ્યો, અને બોલ્યો કે, હવે તો જે બોધ તમારે મને કહેવો હોય તે કહો જોઈશેજી—કૃપા કરી કહેવો જોઈએ; તમે અમારેમાટે કષ્ટ સહ્યો (સહ્યું) છે, (હિંદીમાં નાન્યતર જાતિનો શબ્દ નથી માટે તેનું અનુકરણ કરતાં પ્રાસનેમાટે 'કષ્ટ'નો કવિએ નરજાતિનો પ્રયોગ કર્યો છે) માટે જે ન્યાય ન્યાય (ખરૂંખરૂં) હોય તે ભાખો ભાખો (ઉતાવળે કહો).

કૃષ્ણ કથે તેમ કરૂં, કો'તો દ્વારામતી વળું,
પણ જશ તારો જાય, સાંખું નહિ હું યે ત્યાંય. ૧૪૪

ભીમ કે' ન એમ પ્રભુ, એકલો હું દુષ્ટ દુળું,
જશ પામું જગમાંય, આ બાહુ વિશાળથીજ;
માગું મારૂં એત્તું હરિ, આપ કો'તો પાછો વળું,
જશ થાય જુગબીચ, ચાલું એવી ભાળથીજ;
ઉભા રહો મારૂં નહિ, મંદ હસી બોલ્યો સહી,
કૃષ્ણ કથે મારે શું ? ગજ ડરે મરાળથીજ;
એમ ભાખી પાસ ગયા, ભીમ ભય પામી રહ્યા,
રૂપ જોઇ કૃષ્ણકેરૂં, ચૂકયો એ કરારથીજ. ૧૪૫

---

૧૪૪ કૃષ્ણ ઇ૦—કૃષ્ણ કહે છે કે કજીઓ' (કલહ) તજીને જો તમે મારી સાથે પાછા વળો તો તો તમે મારાં વેણ કળો (સમજી શકો), અને તમારો જશ જગતમાં જામે. અર્થાત્ પાછા વળો તોજ હું તમને ઉપાય બતાવું. હું તમને અરૂપરૂ (બીજું ત્રીજું) કાંઇ કહ્યું નહિ અને તમને કુડું (જૂઠું) કહીને રીઝું (ખુશ થાઉં) નહિ, મારે તો તને સત્ય કહેવું એજ સહી છે કે જેથી તારૂં કાંય (કાંઇ) સારૂં થાય ! વળી ભીમને વિચાર આવે છે કે રખેને મારા ઉપર મેહેરબાન થશે તો મને સહાય કરી દેવાનું ઠરાવશે તેથી તે કહે છે કે, અર્જુનશી (અર્જુનના જેવી—જયદ્રથને હણવાની પ્રતિજ્ઞા પાર પાડવામાં તેને તમોએ આપી હતી તેવી) સહાય મારે જોઈતી નથી. દ્વારામતી–દ્વારકા વળું–જાઉં.

૧૪૫ માગું—માગવાનું. એત્તુ–એટલું. જુગબીચ–જગતમાં. ચાલું ઈ૦—એવી ભાળ તમે બતાવો—એવો ઉપાય તમો બતાવો તો તે પ્રમાણે ચાલું. કૃષ્ણ આમ કહેતાં કહેતાં આગળ ચાલે છે તે જોઇને ભીમે જાણ્યું કે એ મારા બળથી બીહે છે માટે તે બોલ્યોઃ ઊભા ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. ગજ ઈ૦—હાથી શું મરાળ (ઘોડા)થી ડરે છે? અર્થાત્ તું ઘોડા જેવો છે તો હું હાથી જેવો છું. રૂપ—વિશ્વરૂપ. ભારતના યુદ્ધના આરંભમાં એ રૂપ કૃષ્ણે અર્જુનને દેખાડયું હતું, જેમાં અનેક બાહુ, પેટ, માથાં, વગેરે વાળું

કૃષ્ણ સાથ ગયો ભીમ, બીકણશો બની ઢીમ,
જડીબૂટી મંત્રી નીમ, મૂકી બળસીમ સાથ;
તમો કો' તે કરૂં કૃષ્ણ, તજી બેઠો સર્વ તૃષ્ણ,
ઉઠાવતો નહિ પ્રશ્ન, ગયો સાથ ઝાલી હાથ;
એટલે હું આંહી આવ્યો, એત્તી વાત સાથ લાવ્યો,
પરોઢ ભલો સજાવ્યો, વે'લાં વળી કથી ગાથ;
યોધ ભલે દ્રોણ ભીષ્મ, કૃષ્ણજશો કોણ ગ્રીષ્મ,
લઢે નહિ તોય વિષ્મ, વલ્લભ સહુને માથ. ૧૪૬

પ્રભાતવર્ણન.

મંદ મંદ વાયુ વાય, મંદ મંદ તેજ થાય,
કંદ કંદ કમળના, વૃંદ વૃંદ હાલિયાજ;
છંદ છંદ છેલ ગાય, ચંદ ચંદ ચાંપ્યું ચાં'ય,

---

૩૫ તેના જોવામાં આવ્યું હતું. (જુઓ ગીતા). કરાર-સરત. 'તમે ઊભા રહો, તમને નહિ મારૂં' એ કરારથી ચૂકી ગયો! અર્થાત્ હું એમને શું મારવાનો હતો, એ તો સાક્ષાત વિશ્વનિયંતા છે! એવો તેને વિચાર થયો.

૧૪૬ બીકણશો ઈ૦-તે ઢીમ (મોટો જોરાવર) છતાં પણ બીકણ સરખો બનીને કૃષ્ણની સાથે (પાસે) ગયો. એટલે કૃષ્ણે તે બળસીમ (બળની સીમા રૂપ-ભીમ)ની સાથે જડીબૂટી મંત્રી-કાંઈ છાની વાત એને સમજાવી તેથી તે નીમ મૂકીને બોલ્યો કે હે કૃષ્ણ તમો જે કહો તે કરૂં; એવી રીતે સર્વ પ્રકારની તૃષ્ણ (ઇચ્છાઓને) તે તજી બેઠો. પરોઢ ઈ૦-એટલામાં ભલો પરોઢ ભજાવ્યો-સારૂં સવાર થયું તેથી વે'લાં (વેહેલાં-ઉતાવળે) વળી (આ તરફ પાછા ફરીને) તમને ગાથ (વાત) કથી. વલ્લભ કહે છે કે દ્રોણ અને ભીષ્મ એ યોધ હતા તો ભલે હતા, પણ કૃષ્ણના સરખો કોણ ગ્રીષ્મ (ગરમ—પ્રતાપી) છે? તમે કહેશો કે કૃષ્ણે તો યુદ્ધ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, માટે એ ગ્રીષ્મ હોઇને પણ શું કરનારો છે? તેના જવાબમાં કહે છે કે, એ લઢે નહિ તોપણ (તેની રાજનીતિના બળથી) તે વિષ્મ-વિષમ છે અને સહુને માથે છે!

ફંદ ફંદ ફેકટ જે, ખંદ ખંદ ખાલિયાજ;
ગંદ ગંદ પાણી થાય, રંદ રંદ ભૃંગ નાંય,
જંદ જંદ જાગી જાય, ચંદ ચંદ ટાળિયાજ;
બંદ બંદ બંદીજન, દંદ દંદ ધારી મન,
વંદ વંદ કવીશ્વર, છંદ છંદ ઢાળિયાજ. ૧૪૭

ઉલૂક ઉડી અપાર, સૂરજથી ત્રાસી સાર,
નાસતા કાયર તેમ, શૂરજ સામું ભાળતાં;

---

૧૪૭ કવિ ક્રમપ્રાપ્ત પ્રભાતનું વર્ણન કરે છેઃ મંદ ઈ૦—વાયુ મંદ મંદ (ધીમો ધીમો) વાય છે અને સૂર્યનું તેજ પણ મંદ મંદ (ધીમે ધીમે) થાય છે (પ્રગટે છે). અથવા ચંદ્ર વગેરેનું તેજ મંદ મંદ (ઓછું ઓછું) થાય છે. મંદ મંદ વાયુથી અને ધીમે ધીમે પ્રસરતા સૂર્યના તેજથી કમળ ખીલવા લાગ્યાં તે વિષે કહે છેઃ કંદ કંદ ઇ૦—કમળના કંદે કંદે જે તેનાં વૃંદ વૃંદ (જથા) હતાં તે હાલવા લાગ્યાં. છંદ ઈ૦—છેલ લોકો છંદ છંદ (પ્રભાતિ વગેરે) ગાય છે; અને ચંદ (ચંદ્રમા)નું ચંદ (ચંદ્રિકા-તેજ) ચાંપ્યું ચાંય-જાણે ચંપાવાને ઇચ્છે છે-ઓછું થાય છે. ફંદ ઈ૦—ફેકટના (મિથ્યા-લુચ્ચાઓના) ફંદ ફંદ (ફાંદાઓ-રાત્રીનાં દુષ્કર્મો) ખંદ ખંદ (રસ્તે રસ્તે) ખાલિયાજ (ખાળ્યા-અટકાવ્યા). સૂર્યપ્રકાશ થવાથી દુષ્કર્મીઓનાં દુષ્કર્મો અટકી પડયાં એ ભાવ છે. ગંદ ઈ૦—પ્રાતઃકાળમાં મનુષ્યના પ્રવેશથી પાણી ગંદ ગંદ (મલિન) થાય છે, અને ભૃંગ (ભમરા) રંદ રંદ (મકરંદ-પુષ્પ-મધુ) માં નાંય છે—આળોટે છે-સવારમાં પુષ્પો ખીલવાથી તેમ તેઓ કરી શકે છે. જંદ ઈ૦—જંદ (જંત-જીવ-પ્રાણી) જાગ્યાં અને સ્ત્રીઓએ પ્રાતઃકાળમાં ચંદ ચંદ (ચંદન) ટાળિયાંજ. રાત્રે શરીરે ચોપડેલું ચંદન સવારે દંતધાવનને સ્નાન કરતાં જતું રહે છે. બંદ બંદ ઇ૦—દંદ દંદ (દ્વંદ્વ દ્વંદ્વ—બે બે જોડે થઈને) મન ધારીને બંદીજને બંદ બંદ (બંદગી કરી કરીને) વંદ વંદ (વંદન કાવ્યના) છંદ છંદ ઢાળિયા- છંદ ગાવા માંડયા, એમ કવીશ્વર કહે છે. અથવા માગણોએ દંદ દંદ—દ્વંદ્વ દ્વંદ્વ-એવડી વાત મન ધારીને પ્રશંસા કરવા માંડી.

આદાસીસી ચઢયે જેમ, મૃગપતિ ઇચ્છે ક્ષેમ,
કુરૂપતિ હુઓ તેમ, આનંદકંદ જાળતાં;
સૂરજથી ચીબડી શું, આંધળી થઇને બેઠી,
પતિવ્રતા પેઠી તેમ, સરવ સુખ ટાળતાં;
વટે જઇ લટી પડી, વાગોલ નીચું નિહાળી,
અસિ તેવી ઉંધે મથ્થ, શૂરને ખંધ ન્યાળતાં. ૧૪૮

ગર્જે સિંહ દુઃખથકી, તેવા શંખ શૂર વાય,
ચીકારવ હાથી જેવા, કાયરના કહીં કહીં;
પછાડી પછાડી પાદ, ઘર ઘર ઘોટ કરે,

---

૧૪૮ યુદ્ધવીર અને પ્રભાતનું વર્ણનઃ ઉલૂક ઇ૦—પ્રભાતમાં જેમ સૂરજથી સાર (સારી રીતે–અતિ) ત્રાસ પામીને અપાર ઉલૂક (ઘૂડ) નાસતા –નાસે છે તેમ શૂરજ (શૂરવીરની) સામું ભાળતાં કાયર પણ નાસવા લાગ્યા (પ્રભાત થતાં રાત્રીએ ફરનાર ઘૂડ પક્ષી ઝાડ વગેરેની બખોલોમાં ભરાઇ બેસે છે એ પ્રસિદ્ધ છે). જેમ ચઢતે દહાડે આદાસીસી ચઢવાથી મૃગપતિ–સિંહ ક્ષેમ ઇચ્છે છે–તેની વેદનામાંથી મુકત થઇને પોતાનું કુશળ ચાહે છે તેમ, કુરૂપતિ (દુર્યોધન) પણ પોતાના આનંદના કંદને જાળતાં તેમ (તેવો) હુઓ (થયો). અર્થાત્ તે પણ આ યુદ્ધ પ્રસંગ રૂપી આદાસીસીની વેદનામાંથી મુકત થઇને કુશળ ઇચ્છવા લાગ્યો. (જેમ જેમ દિવસ ચઢતો જાય છે તેમ તેમ સિંહ અને વાઘને આદાસીસી ચઢે છે અને તેની વેદનાથી તે પડી રહે છે, તથા તે વખતે–તેની પાસે થઇને શિકાર જાય પણ બહુવાર તેને બોલાવતો નથી એ પ્રસિદ્ધ છે). સૂરજ ઇ૦–જેમ સૂરજથી (તેના તેજથી) ચીબડી આંધળી થઇને (બખોલમાં) બેઠી હોય તેમ પોતાના સ્વામીને રણભૂમિમાં જતા જોઇને સર્વે સુખ તજીને પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના નિવાસમાં સંતાઈ પેઠી. જેમ પ્રભાત થતાં વાગોલ નીચું જોઇને (ઊંધે માથે) વટે (વડમાં–વડની ડાળીઓમાં) લટી પડી (લટકી પડી છે) તેમ શૂરને ખંધ (ખભે) ન્યાળતાં (જોતાં) તેવી (તેજ પ્રમાણે) અસિ (તરવાર) ઊંધે મથ્થ (ઊંધે માથે) લટકી પડેલી જણાય છે !

સેનાપતિ સાથ લેઈ, ઉચરતા જહિ જહિ;
તેજ ક્ષીણ તરણિથી, પારાવારપુત્રનું શું,
ગાંધારીજા સર્વ જેમ, થાય ઝાંખા રહી રહી;
અપારા બિચારા તારા, નાશ પામ્યા જોત જોતે,
ભીમની પ્રતિજ્ઞાથકી, એવું સેન જહીં તહીં. ૧૪૯

પોયણી બીડાઇ જોઇ, સૂર્ય સનમુખ થાતાં,
દુઃશાસન નારી તેમ, સંકોચાઇ જતી જતી;
કમળની આસપાસ, ભૃંગી ભણ ભણ કરે,
છૂટ્યો જોઇ નાથ ખુશી, તેમ કૃષ્ણા થતી થતી;
કુંજ કુંજ પુંજ પુંજ, ભૃંગ બુલબુલ ગુંજ,
તેવી વાહવા ઉચારે, પાર્થપક્ષી અતિ અતિ;
શીતળ ને મંદ વાય, સુગંધિક આવે જાય,
વલ્લભ કવિત ગાય, મન ધારી મતિ મતિ. ૧૫૦

---

૧૪૯ પ્રાતઃકાળમાં રણભૂમિનો દેખાવ વર્ણવતાં વલ્લભ કહે છેઃ ગર્જે ઈ૦—ચઢતે પોહોરે આદાસીસીના દુઃખથી જેમ સિંહ ગર્જે છે–બૂમો પાડે છે તેમ શૂરાઓ પણ સવારમાં શંખ વગાડે છે! જેમ પ્રાતઃકાળમાં હાથી કહિ, કહિ, એવા અવાજથી ચીકારવ કરે છે તેમ કહી કહી (કહીં કહીં–કોઈ કોઈ ઠેકાણે) કાયરની તેવી બૂમો સંભળાય છે! પ્રાતઃકાળમાં ઘોટ (ઘોડા) પગ પછાડી પછાડીને ઘર ઘર (હણહણાટ) કરે છે તેમ સેનાપતિ પણ પોતાના સાથને (સૈન્યને) સાથે લેઇને જહિ જહિ (મારો મારો) એમ ઉચ્ચાર કરે છે! પ્રાતઃકાળમાં તરણિ (સૂર્યથી) જેમ પારાવારપુત્ર (સમુદ્ર-પુત્ર–ચંદ્ર)નું તેજ ક્ષીણ થાય તેમ રહી રહીને (ધીમે ધીમે) સર્વે ગાંધારિજા (ગાંધારીના પુત્રો–કૌરવો) ક્ષીણ થયા. પ્રાતઃકાળમાં જેમ બિચારા (દીન જેવા થઇ ગયેલા) અપારા (અપાર) તારાઓ જોત જોતે નાશ પામ્યા છે, અથવા પ્રાતઃકાળના પ્રકાશથી બિચારા અપાર તારાઓની જ્યોત (કાંતિ) જોતે (જોતામાં) નાશ પામી છે. તેમ ભીમની પ્રતિજ્ઞાથી દુર્યોધનનું સેન જહીં તહીં એવું (તેજહીન) દેખાય છે!

૧૫૦ પોયણી ઈ૦—જેમ સૂર્યને સન્મુખ થતો જોઈને પોયણી બીડાઇ જાય છે તેમ દુઃશાસનની નારી જતાં જતાં સંકોચાઈ અર્થાત્ ભીમે પોતાના

ભલે રાત દિન થાય, નભ જેમ ના ચળાય,
રૂપથી ન બદલાય, તેમ કર્ણ એક રૂપ;
ચંદનની વાસ જેમ, રાત્રી દિન સરખી રે',
કાપે કોઇ અધિકતા, તેમ કર્ણ છે અનુપ;
રાત પડો દિન થાઓ, સુવર્ણ પીળાશ મૂકે,
વેળા કવેળાજ તાવો, દર્શે મધ્યદિન ધૂપ;
તેવા વીરકેરો કવિ, રાત્રી દિન ભેદ ભૂલી,
કવિતા કરંત કર્ણ, જેહ કવિ શિર ખૂંપ. ૧૫૧

સ્વામીનો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે જાણીને તે અતિશય ગ્લાનિ પામી છે. દ્રૌપદી પોતાના સ્વામીને પ્રતિજ્ઞા પાર પાડવાને યુધ્ધમાં ચઢતો જોઇ આનંદ પામે છે તે વિષે કહે છેઃ કમળ ઇ૦— રાત્રે કમળ બંધ થવાથી ભમરો તેમાં પૂરાયલો હોવાથી તેની સ્ત્રી ભૃંગીઓ (ભમરીઓ) 'ભણુભણુ' એવો ધ્વનિ કરે છે, તે જાણે સવાર થતાં કમળ ખીલવાથી તેમાંથી પોતાના નાથ (ભમરા)ને છૂટો થયેલો જોઇને ખુશી થાય છે. અને એજ રીતે ભીમને યુદ્ધ કરવા છૂટેલો જોઇને કૃષ્ણા (દ્રૌપદી) પણ ખુશી થાય છે. કુંજ ઇ૦— સવારમાં દરેક કુંજમાં અને પુંજ (પુષ્પના જથામાં) ભૃંગ (ભમરા) અને બુલબુલ પક્ષીના ગુંજારવ થાય છે, તેજ પ્રમાણે પાર્થ (પૃથા–કુંતિના પુત્ર–પાંડવ)ના પક્ષનાં મનુષ્યો અતિ અતિ વાહવા ઉચારે છે–વખાણુ કરે છે. શીતળ ઇ૦—પ્રાતઃકાળમાં શીતળ, મંદ અને સુગંધવાળો વાય (પવન) આવે છે અને જાય છે, અને વલ્લભ કવિ મનમાં મતિ (બુદ્ધિ) ધારીને કવિતા ગાય છે– અર્થાત્ વલ્લભ એ પ્રમાણે પ્રાતઃકાળનું વર્ણન કરે છે.

૧૫૧ હવે વ્યૂહ રચનાનો પ્રસંગ કહેવામાટે સત્તરમા દિવસના દુર્યોધન પક્ષીય સેનાપતિ કર્ણ વીરનું વર્ણન કરે છેઃ ભલે ઇ૦—ભલે રાત થાય કે દિન થાય તથાપિ નભ (આકાશ) જેમ ચળાય નહિ (ચળાયમાન થતું નથી–રૂપ બદલતું નથી–સદા એક સરખું રહે છે) તેમ કર્ણ વીર પણ રાત્રી દિવસ એક રૂપવાળોજ રહે છે–શત્રુની પ્રતિજ્ઞાથી તેના મનને કાંઇ ઉદ્વેગ થતો નથી, તથા દુર્યોધન, દુઃશાસન, વગેરેની પેઠે ભય પામતો નથી. એક-

કર્ણકૃતવ્યૂહરચના.

ગર્જી સિંહપેર કર્ણ, સાવધાન સર્વ કર્યા,
પિયે શું રૂધિર ધીર, દુઃશાસન રાખું હુંય;
રચું વ્યૂહ ગજનામા, તેની શુંડ સ્થાન અમો,
ઉભું દુઃશાસન સાથ, ડરો સર્વ શુંય શુંય;
અશ્વત્થામા કૃપાચાર્ય, દાંત બે વડા આચાર્ય,
શકુનિ કૌરવ શત, ગંડસ્થળ એ રજુય;
ગ્રીવા બીચ દુર્યોધન, ચાર પાય ચતુરંગ,–
સેન રહે પ્યાદાઓનું, આગે કથું સુણ તુંય. ૧૫૨

રૂપતાનું બીજું દૃષ્ટાંત આપે છે: ચંદનની ઈ૦–સ્પષ્ટ છે. કાપે ઈ૦–કોઇ ચંદનને કાપે તો વળી તેની વાસમાં અધિકતા માલમ પડે છે તેમ કર્ણ ભૂપ પણ તેવો છે. અર્થાત્ તે છે તો રાત્રદિન સરખો પરાક્રમી પણ એને કોઈ છેડે તો તે અધિક પરાક્રમ પ્રકાશે છે! ત્રીજું દૃષ્ટાંત: રાત ઈ૦—સ્પષ્ટ છે. વેળા ઈ૦–સોનાને વેળા કવેળા (ગમે તે વખતે) તાવો તથાપિ તે મધ્યદિન–મધ્યાન્હ કાળ)ના ધૂપ (તડકા) જેવું પ્રકાશિત દેખાય છે! તેવા ઈ૦—તેવા વીરનો કવિ જે કવિઓના શિરનો ખૂંપ (મુકુટ) છે તે વલ્લભ પણ રાતદિવસનો ભેદ ભૂલીને કર્ણની કવિતા કરેછે.

૧૫૨ કર્ણે કરેલી વ્યૂહરચના (યુદ્ધ કરવામાટે જયને અનુકૂળ રચનામાં સૈન્યને ઉભું રાખવાની વ્યવસ્થા) બતાવતાં કવિ કહેછે: ગર્જી ઈ૦– કર્ણે સિંહની પેઠે ગર્જીને સર્વને સાવધાન કર્યા અને પછી બોલ્યો કે, ધીર એવો હું જ્યાં દુઃશાસનને રાખું છું (બચાવું છું) ત્યાં ભીમ રૂધિર શું પિયે ? શું પી શકે? એમ અભિમાન કરીને તે કહે છે કે, હું ગજનામા (હાથી નામનો–હસ્તીવ્યૂહ –હાથીના આકારમાં લશ્કરની ગોઠવણ) વ્યૂહ રચું છું અને તેની શુંડને સ્થાને અમો (અમે પોતે) દુઃશાસન સહિત ઊભું (ઉભા રહીએ છીએ), તમે સર્વે શુંય શુંય (શું) ડરો છો? હાથીના બે દાંત (દંતૂશળ)ની જગોએ અશ્વત્થામા અને કૃપાચાર્ય નામે વડા (મોટા) આચાર્ય ઊભા રહે. ('વડા' એ દાંતનું પણ વિશેષણ થઈ શકે). શકુનિ અને શત (સો) કૌરવ એ ગંડસ્થળની

નિવાતકવચ પૃચ્છ, ઘંટસ્થાન ગજસેન,
એવો વ્યૂહ રચી રોળું, ભીમ ભાળતાંની વાંત;
વે'લો આવી વઢે હુંથી, પે'લો રહે સર્વથી એ,
હાથી અંગ સ્થૂળ તેથી, સિંહ શું તોડે ન દાંત !
કૃષ્ણાર્જુન ઘટી એક, આચાર્ય બે વારી રાખે,
દુઃશાસન હાથ ભીમ, મરાવું તો ખરો દાંત;
સર્વ વાહ વાહ કયે, ધન્ય ધન્ય કર્ણ શૂર,
એક નવ ડોલે કૃપ, સાર લહે જે વેદાંત. ૧૫૩

જગોએ રજુ (હાજર) રહેશે. ગ્રીવા–ગરદન. ચાર પાય ઇ૦– ૧ના ચાર પગને ઠેકાણે ચાર અંગવાળી સેના સહિત પ્યાદાઓનું સેન રહે હવે બાકીનો વ્યૂહ કેમ કરવો તે કહું છુ તે તું સાંભળ.

૧૫૩ નિવાતકવચ નામે દૈત્યો તેના પુચ્છ (પૂછડાના) સ્થાનમા રહે, અને હાથીના ઘંટની જગોએ ગજ (હાથી)નું સેન રહે. એવો વ્યૂહ રચીને ભાળતાંની વાંત (જોતાંમાંજ) ભીમને રોળું. ભીમ કેમ રોળાશે તેનુ કારણ કર્ણ કહે છેઃ વે'લો ઇ૦–ભીમ વેહેલો આવીને હુંથી (મારી સાથે) વઢે (વઢશે) કેમકે યુદ્ધમાં એ સર્વથી પેહેલો (આગળ) રહે છે. તમે કહેશો કે એ મોટા શરીરવાળો છે માટે એને શી રીતે હરાવશો ? તો હાથી ઇ૦– હાથી અંગે સ્થૂલ (મોટો) છે તેથી સિંહ શું તેના દાંત તોડે નહિ ? અર્થાત્ સિંહ જેવો હું હાથી જેવા ભીમનો પરાજય કરીશ. ભીમનો તો તમે પરાજય કરશો પણ કૃષ્ણ અને અર્જુન જેવા યોદ્ધા તેનું રક્ષણ કરશે ત્યાં તમારૂં શું ચાલશે ? એ શંકા નિવૃત્ત થવા તે કહે છે કે, બે આચાર્યો (કૃપાચાર્ય અને અશ્વત્થામા) કૃષ્ણ અને અર્જુનને એક ઘટી (ઘડી) વારી (અટકાવી) રાખે –રાખશે. અને એવી રીતે કરીને દુઃશાસનને હાથે હું ભીમને મરાવું તો મને ખરો દાંત (દમનશીલ–ડાહ્યો) જાણજો. કર્ણનું આ કથન સાંભળીને શૂરા કર્ણને ધન્ય છે ધન્ય છે, એમ સર્વે તેની વાહવાહ કહેવા લાગ્યા, પણ વેદાંતના સારને જાણનાર (અર્થાત્ દીર્ઘદર્શી) કૃપાચાર્ય માત્ર ડોલ્યા નહિ–તેમણે કર્ણનાં વખાણ કર્યાં નહિં.

દુર્યોધને પૂછ્યું નમી, ઋષીશ્વર ! વાત ગમી,
મન ગયું દીસે ભમી, કથો કશી વશી કમી;
કર્ણે કયે જાણે જમી, મતિ રાય તેથી વમી,
અમો આજ દાખું દમી, અરિ જાય દુઃખ ખમી;
વાત મારવી ન ધમી, સેન ઉભી સર્વ જમી,
ચતુરંગી ગણો ચમી, શૂરતા વૃદ્ધની શમી;
વીરતાનું નીર ઝમી, ગયું ધારો મન તમી,
વિચાર જો મારો ધમી, ગમી નહિ વાત નમી. ૧૫૪

અશ્વત્થામા આંખ ફાટી, દેશે શું ક્રોધમાં દાટી,
બોલ્યો વાણી ખાટી માટી, માતુલને નિંદે કર્ણ;
ખડ્ગથી વિડારૂં એને, જમી જાણે કયે કેને,

---

૧૫૪ કૃપાચાર્યે કર્ણની રચનાનાં વખાણ કર્યાં નહિ તેથી દુર્યોધન શંકિત થઇ પૂછેછે : દુર્યોધન ૭૦– દુર્યોધને કૃપાચાર્યને નમીને પૂછ્યું કે હે ઋષીશ્વર ! તમને આ વાત ગમી કે નહીં ? તમારૂં મન જાણે ભમી ગયું હોય તેમ દીસે છે, માટે કાંઇ કમી વશી હોય–કાંઈ અપૂર્ણતા રહેલી હોય તો તે કથો (કહો). તે સાંભળીને કૃપાચાર્યની અવગણના કરીને કર્ણ કહેછે કે, હે રાય ! એ તો (બ્રાહ્મણ) તેથી જમી જાણે, અને તેથી એમની બુદ્ધિ વમી –બહાર કાઢી નાખી છે. અર્થાત્ લાડુ જમનાર બ્રાહ્મણમાં તે યુદ્ધ રચનાની બુદ્ધિ કયાંથી હોય ! પણ અમો આજ દમીને (દમ બીડીને–હિમ્મતથી) કહું છું કે આજ અરિ (શત્રુઓ) દુઃખ ખમીને જાય (પાછા જશે) ! આપણી ચમી (ચમૂ–સેના) જે ચતુરંગી (હાથી, ઘોડા, રથ. પાયદળ, એવા ચાર અંગ-વાળી) છે તે સર્વ સેના જમીને (જમાવ થઇને ઊભીછે) માટે વાતને ધમી મારવી નહિ–પૂછાપૂછ કરીને વાત વનેડી નાખવી નહીં. અને કૃપાચાર્ય તો વૃદ્ધ થયા છે માટે તેમની તો શૂરતા (શૂરાપણું) શમી ગઈ છે–નાશ પામી છે. તેમની વીરતા (વીરપણા)નું નીર (પાણી) ઝમી ગયું છે એમ તમી (તમે) મનમાં ધારો. અને એવી રીતે મારો કરેલો વિચાર જો તમે ધમી મારો–ઉરાડી દો તો નમી વાત (નમતું મૂકવાની વાત) મને ગમે નહિ–પસંદ નથી.

હાથ હરિતણા ભૂલ્યો, આખર તો નીચ વર્ણ;
કથી ખડ્ગ બા'ર કાઢી, મારવાને ચીસ પાડી,
કૃપે આવી રાખ્યો વારી, રાય આદિ આવ્યા શર્ણ;
સૂતપૂત કથે અલ્યા ! બાપ માર્યે ચૂપ રહ્યો,
હરિ હાથ દીઠા અમો, (કે) તારે બાપે સુણ્યા કર્ણ. ૧૫૫

ઝાળ તેથી દૂણી લાગી, મારવાને દોડે ભાગી,
વારે રાય દુર્યોધન, અશ્વત્થામા કર્ણ બેય;
ધન્ય ધન્ય મિત્ર મારા, અરિને હસાવો ઉભી,
જુઓ જુઓ ભીમ ગાજે, પીઉં એ રૂધિર કે'ય;
નમી ઋષિને મનાવે, જેમ તેમ તો જમાવે,
કૃપાચાર્ય કયો તમે, ગજવ્યૂહ નિંદા શેય;
કૃપાચાર્ય કથે ભાઇ, પ્રથમ જવું કુલાઈ,
કીર્ત્તિ તેથી તો દુલાઇ, જાય નીશે નવ રે'ય. ૧૫૬

---

૧૫૫. અશ્વત્થામા ઇ૦–પોતાના મામાને કર્ણ નિંદે છે તે જોઇને અશ્વત્થામાની આંખ ફાટી–તેને ક્રોધ ઊપન્યો અને તે જાણે હમણા કર્ણને ક્રોધમાં દાટી દેશે શું? એવા રૂપમાં આવીને ખાટી ધાટી (કઠોર શૈલી)થી વાણી બોલ્યો કે, મારા માતુલ (મામા–કૃપાચાર્ય)ને કર્ણ શું નિંદે છે!! હરિ–અર્જુન. નીચ વર્ણ–સૂતજાત (કર્ણ સૂતપુત્ર હતો માટે). ચીસ–બૂમ. રાય–દુર્યોધન. બાપ ઇ૦–તારા બાપ (દ્રોણ)ને અર્જુને માર્યો ત્યારે તો તું ચૂપ રહ્યો–છાનો માનો બેશી રહ્યો; માટે હરિ (અર્જુન)ના હાથ (અર્થાત્ પરાક્રમ) તે અમોએ દીઠા કે તારે બાપે કર્ણ (કાને) સુણ્યા (સાંભળ્યા)? અર્થાત્ અમેતો કાને સાંભળ્યા છે પણ તારે બાપે તો તે અનુભવ્યા છે। ધ્વનિ એ છે કે હું તો માત્ર દુર્યોધનના હિતમાટે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયોછું પણ તારે તો બાપનું વેર લેવું એ પ ! અર્થ સાધવાનો છે માટે મારી સાથે વીદ કરવો પડ્યો મૂકીને શત્રુ સાથેજ દ્વિગુણ આવેશથી યુદ્ધ કર.

૧૫૬ દુણી–બમણી. ભાગી–દોડીને. બેય–બેઉને. ઊભી–ઊભા રહીને. ઋષિ–કૃપાચાર્ય. જમાવે ઇ૦—જેમ તેમ કરીને બન્નેની જમાવટ–સંપ કરી-

મોટી વાત દુઃશાસન,કેરા રૂધિરનું પાન,
ભીમ ભડ કરૂં કથે, તેને આગે રાખે કર્ણ;
રૂચે ન અમારે મને, અરિ પે'લા રચે વ્યૂહ,
નીતિથકી બા'ર જાય, રીઝું સુણી એવું કર્ણ?
સૂતપૂત કથે મુનિ! શલ્ય સારથિ છે મારો,
રથી કર્ણ નામ ધરો, તેહ ડરે ભીમ પર્ણ;
વ્યૂહ રચ્યો ફરે નહિ, દુઃશાસન મરે નહિ,
શૂરવીર ડરે નહિ, કદાચિત થાય મર્ણ. ૧૫૭

કૃષ્ણકૃતવ્યૂહરચના.

ભુજંગપ્રયાત.

ભુજંગં પ્રયાતં તણી ગત્તિ કૃષ્ણં,
રચ્યં વ્યૂહ પંચાનના નામ તૃષ્ણં;
ઉભા એક હોઠે કિરીટી સદૃષ્ણં,

વેછે. પછી કૃપાચાર્યને દુર્યોધન પૂછે છે કે, કૃપાચાર્ય ૯૦---૨૫૮ છે. ઢુલાઈ જાય-ઢૂલી જાય-નાશ પામે. નીશે-નિશ્ચય.

૧૫૭ કર્ણની વ્યૂહ રચના પસંદ ન કરવાનું કારણ કૃપાચાર્ય કહે છેઃ મોટી ૯૦—દુઃશાસનના રૂધિરનું પાન કરૂં એવી મોટી વાત ભીમ ભડ (ભટ-યોધ) કહે છે, તો તેને (દુઃશાસનને)જ કર્ણ આગળ રાખે છે, તે અમારે મને (મનમાં) રૂચતું નથી; વળી તે અરિ (શત્રુ)ના પેહેલો પોતાની સેના-નો વ્યૂહ રચે છે અને એમ નીતિ (યુદ્ધનીતિ)થકી તે બા'ર જાય છે—(શત્રુનો વ્યૂહ જોયા પછી તેને આક્રાંત કરે એવો પોતાની સેનાનો વ્યૂહ રચવો, એવા નીતિ શાસ્ત્રના કથન ઉપર તે લક્ષ્ય આપતો નથી, તો તેવું કાને સાંભળીને શું હું રીઝું? (ખુશી થાઉં)? સૂતપૂત-સૂત જાતિના મનુષ્યનો પુત્ર-કર્ણ. મુનિ!-હે કૃપાચાર્ય. રથી ૯૦-કર્ણનું નામ રથી છે તે તમે (મનમાં) ધરો, એવો રથી કર્ણ શું ભીમ રૂપી પર્ણ (પાંદડાથી) ડરે!

ભલું શું બુરૂં શું તજી તેહ પ્રશ્નં. ૧૫૮

મહાશૂર સથ્થં અનાદિ અખંડં,
અરિમર્દનં અંગ ધારં અદંડં;
ગુરૂ દ્રોણ પાસે સુયુદ્ધં અખંડં,
શિખ્યો સર્વ સેવી મહામત્ત ખંડં. ૧૫૯

તદાપિ નહીં ઉચ્ચરં મુખ વાણી,
કરે જેહ કામં મહા ચક્રપાણિં;

---

૧૫૮ હવે કૃષ્ણે કહેલી વ્યૂહરચના કહે છેઃ ભુજંગં ઇ૦—જેવુ ભુજંગ (સર્પ)નું પ્રયાતં (ગમન) છે તેવી કૃષ્ણની ગત્તિ (ગતિ) છે. અર્થાત્ સાપ જેમ વાંકો ચાલે છે તેમ કૃષ્ણની રાજનીતિ પણ વાંકી છે. તેથી (કર્ણનો હસ્તિવ્યૂહ જોઇને) તેણે પંચાનના (સિંહ) નામના વ્યૂહ રચં (રચવાની) તૃષ્ણં (ઇચ્છા) કરી. અર્થાત્ હાથીને જેમ સિંહ જીતે છે તેમ સિંહવ્યૂહ હસ્તિવ્યૂહનો પણ પરાજય કરી શકશે, એવા વિચારથી પચાનનવ્યૂહ રચ્યો. તે સિંહના એક હોડે સદૃષ્ણ (સુદર્શન—સારા દેખાવવાળો—સુંદર) કિરીટી (અર્જુન) ઊભા. કર્ણનો વ્યૂહ જોઇને જેમ દુર્યોધન તેના સારા ખોડાપણાની શંકા કરતો હતો તેમ અર્જુન કાંઇ શંકા કરતો હતો કે કેમ ? તે વિષે કહે છેઃ ભલું ઇ૦-ભલું શું અને બૂરૂં શું તે સબંધી પ્રશ્ન (પ્રશ્નને) તજીનેજ તે કૃષ્ણના કહ્યા પ્રમાણે ઊભો હતો.

૧૫૯ કોઇ કહેશે કે તે યુદ્ધનીતિ નહિ ભણ્યો હોય, તો તેમ નથીઃ મહા ઇ૦-તે મહાશૂરનો સથ્થં (સાથી,) અનાદિ (આદિ રહિત—સદાકાળ) અખંડ (ખંડિત નહિ થયેલો)-કોઇ વખત પરાજય નહિ પામેલો, અરિમર્દનં (શત્રુઓનું મર્દન કરનાર—દુશ્મનને ચોળી નાખનાર) એવા અંગ (દેહને) ધારં (ધારણ કરનાર), અને અદંડં (અદંડ્ય) કોઇથી દંડી શકાય નહિ એવો છે. વળી તે દ્રોણ ગુરૂ પાસે અખંડં (ખંડ વિનાનું—તોફાન કે અધર્મ રહિત) સર્વ (સઘળા પ્રકારનું) અને મહામત્તખંડં (મોટા મદોન્મત્ત શત્રુઓને ખંડન કરનાર) સુયુદ્ધં (સારૂં-ધર્મયુદ્ધ) તેમને સેવીને શીખ્યો હતો.

રૂચે વાત કોઇ કરે કૃષ્ણ દાણી,
ન રૂચે તદાપિ ભલી બૂરી માણી. ૧૬૦

ભલે દિન થાતાં સુતારા લજાતાં,
ભુલે ચંદ્ર સાથે ન રે'વું ભજાતાં;
ભલે જો અજાપાળ કૂપે સજાતાં,
અજા તેહની પુંઠ ક્યારે તજાતાં. ૧૬૧

---

૧૬૦. અર્જુન એવો યુદ્ધકળામાં પ્રવીણ તથા શૂરો હતો ત્યારે તો કૃષ્ણનું કરેલું પોતાને રૂચતું હશે માટે નહિ બોલતો હોય, તો તેમ નથી: તદાપિ ઈ૦—તદાપિ (તથાપિ) મહાચક્રપાણિ (મોટું ચક્ર જેના હાથમાં છે એવા કૃષ્ણ) જેહ (જે) કામ કરે. તે વિષે મુખથી વાણી (વાણી) ઉચ્ચરં નહિ (ઊચારતો નહોતો); દાણી (એક વખત ગોકુળમાં દાણ લેનાર) કૃષ્ણ કોઇ વાત કરે તે તેને રૂચે અથવા ન રૂચે તદાપિ (તથાપિ) તે ભલી કે બૂરી જેવી હોય તેવી માણી—માણીને—સ્વીકારીને. (પૂર્વાર્ધ સાથે અન્વય).

૧૬૧ કૃષ્ણને અર્જુન કેવા વિશ્વાસથી અનુસરતો હતો તેનાં બે દ્રષ્ટાંત આપે છે: ભલે ઇ૦—ભલે દિન થાય, અને સુતારા (સારા તારાઓ લજવાઇ જાય (તેજ રહિત થઈ જાય) તથાપિ ચંદ્ર જો દિવસે અસ્ત ન પામતો હોય તો તેની સાથે રહેનારા તારા પણ શું ચંદ્ર સાથે રહેવું ભૂલે છે? નથીજ ભૂલતા, કેમકે તે ચંદ્રને ભજનારા છે. અથવા દિન થાતાં, અને દિવસના તેજથી સુતારા લજાતાં (તેજહીન થતાં) તથા જ (નક્ષત્રો—બીજા તારાઓ) જાતાં (આથમી જતાં) પણ તેઓ શું ચંદ્ર સાથે રહેવું ભૂલે છે? તેજપ્રમાણે ગમે તેવું દુઃખ, અપમાન, સુખ, સન્માન, જય કે પરાજય પ્રાપ્ત થાય તથાપિ અર્જુન કૃષ્ણને અનુસરવાનું ભૂલેજ નહિ, એ તાત્પર્ય છે. બીજું દ્રષ્ટાંત: ભલે જો ઈ૦—અજાપાળ (બકરાં પાળનાર— ભરવાડ) ભલે! કૂપે (કૂવામાં) સજાતાં (પડતાં)—બકરાંનો ગોવાળ કૂવામાં પડે તો અજા (બકરાં) તેહની પૂંઠ ક્યારે તજાતાં (તજતાં— તજે છે ?)—બકરાં તેની પૂંઠ ક્યારે તજે છે ? અર્થાત્ તેઓ પણ સારૂં માઠું વિચાર્યા વિના કૂવામાં પડે છે।

ભલે સિંહ મોટો તથાપિ ઉછર્યો,
ઉઠાવે હુકમ્મં નહીં મત્ત ફર્યો;
વદો શું વિલાસી હરિ નિર્બલેર્યો,
કદી ના કદી ના કદી નાશઘેર્યો. ૧૬૨

તથાપિ ભર્યો તે ભરોસેં ભલેરેં,
ઉઠાડે ઉઠે બેસ કે'તાં બલેરેં;
જશો પાળકો હોય શાણો સલેરેં,
મુક્તી ચહે તેથો પ્રાણી પલેરેં. ૧૬૩

તશા વિશ્વવશ્શં કિરીટી હવેલાં,
ઉભા સિંહ ઓઠે શૂરારિ સવેલાં;
બિજે હોઠ છે સાત્યકિ તો ઉભેલાં,
ઉભા રાક્ષી ઠામે નકુલં નમેલાં. ૧૬૪

---

૧૬૨ અર્જુન બળવાન છતાં તે કૃષ્ણની આજ્ઞા માને છે એ વાત કેમ માની શકાય ? એ શંકા મટાડવાને દૃષ્ટાંત આપે છે : ભલે ઇ૦-સિંહ ભલે મોટો હોય તથાપિ જેણે તેને ઉછેર્યો (ઉછેર્યો) હોય તેનો હુકમ્મં (હુકમ) ઉઠાવેછે-તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે છે અને મત્ત ફેર્યો નહિ (મત ફેરવતો નથી) . વદો ઇ૦-માટે વિલાસી (વિલાસવાળો) હરિ (સિંહ) નિર્બલેર્યો (બળ વિનાનો થયો છે) શું ? અર્થાત્ કદી ના ઇ૦-કદી નાશે ઘેર્યો હોય તો પણ તે હુકમ ઉઠાવે છે તેથી તેને કદી પણ નિર્બળ કહેશો નહિ.

૧૬૩ તથાપિ ઇ૦-સિંહ એવો બળવાન છે તથાપિ ભલેરેં (ભલી રીતે) ભરોંસાથી ભરેલો હોય છે; અને તેથી જશો (જેવો) શાણો અને સલેરેં [સાલસ—અથવા સલીલ-લીલા (યુક્તિ પ્રયુક્તિ) વાળો ?] તે પ્રાણીનો પાળકો (પાળનાર) હોય, તે પ્રમાણે તે તેને ઉઠાડે તો ઉઠે અને બેશ કહે તો બલેરેં (બેસે ?) એ પ્રમાણે પલેરેં (પાળેલો ? અથવા પલળેલો ભીંજાયલો ?) પ્રાણી તેથી (તે ધણી પાસેથી) મુક્તી (મુક્તિ) ચહે છે.

૧૬૪ તશા ઇ૦-તશા (તેવા) વિશ્વવશ્શં (વિશ્વાસુ) હવેલાં (હુવેલા-થયેલા). શૂરારિ (શૂરાઓના શત્રુ) કિરીટી (અર્જુન) સવેલાં (સવે-

બીજા દંત. ઠામે સુસે'દેવ સાથીં,
ઉભો ભાલમાં ધૃષ્ટદ્યુમ્નં સુહાથીં;
ગ્રીવા બીચ યુધિષ્ઠિરં સર્વમાથીં,
સુપંચાળ ઊભા ચતુષ્પાદ ભાથીં. ૧૬૫

ઉભી ઉદ્દરે સેન પ્રતિવિંધ્ય આદિં,
ભલા પંચપુત્રં રૂડા યુદ્ધનાદીં;
મહાવક્ર પૂચ્છં તહીં ભીમ ભાદીં,
અશાં અંગ કર્ત્તાજી આદિ અનાદિં. ૧૬૬

ચતુરંગ સેના વશી અંગ સર્વ,
તદા ભીમ આવ્યો અસુરારિ પર્વ;

ળા–વખતસર) સિંહના ઓઠે (ઓઠની જગાએ) ઉભા. ઉભેલાં–ઉભેલા. રાક્ષી–(સિંહનો)–ફાડીખાનારો દાંત. નકુલ.–નકુલ. નમેલાં–નમેલા–અર્થાત્ ઝઝુમી રહેલા.

૧૫૬ સુસે'દેવ–સારો સહદેવ. સાથીં–સાથી (નકુળનો). ભાલમાં–સિંહના કપાળને સ્થાને. ધૃષ્ટદ્યુમ્નં–ધૃષ્ટદ્યુમ્ન. સુહાથીં (સુહાથી)–બળવાન હાથી જેવો. ગ્રીવાબીચ—ગળાની મધ્યે—સિંહના ડોકાને સ્થાને. યુધિષ્ઠિરં–યુધિષ્ઠિર. સર્વમાથીં–સર્વને માથે–અગ્રેસર એવો યુધિષ્ઠિર અથવા સર્વમાથી–યુદ્ધમાં સર્વનું મથન કરનાર–સર્વને ત્રાસ પમાડનાર. સુપંચાળ ઈ૦–અને સિંહના ચતુષ્પાદ (ચાર પગને ઠેકાણે) ભાથીં (ભાથી)–ભાથાવાળા–વીર એવા સુપંચાળ–પંચાળ દેશના સારા યોધાઓ ઉભા રહ્યા.

૧૬૬ ઉભી ઈ૦–સિંહના ઉદર સ્થાનમાં પ્રતિવિંધ્યઆદિં (પ્રતિવિંધ્ય, શ્રુતસેન, શ્રુતકીર્તિ, શતાનીક, શ્રુતકર્મા, એવા દ્રૌપદીના પાંચ પુત્ર વગેરે). સેન (સેના) ઉભી. યુદ્ધનાદીં (યુદ્ધના નાદ–લતવાળા). મહા ઈ૦–સિંહના મહાવક્ર (મોટા વાંકાં) પુચ્છં (પુચ્છ–પૂછડા)ની જગો જ્યાં હતી તહીં (ત્યાં) ભાદીં (ભાથી ?) ભીમની યોજના કરી. અશાં ઈ૦–પંચાનન વ્યૂહનાં અશાં (એવાં) અંગ આદિ અનાદિ (પુરાતનકાળથી) કર્ત્તાજી (કરતા આવ્યા છે). અથવા આદિઅનાદિરૂપ કૃષ્ણે પંચાનન વ્યૂહનાં એવાં અંગ કર્યાં.

પુછં રાજ મુનિં રચ્યો વ્યૂહ હર્વં,
તદા ભીમ ક્યાં તો ગયો'તો સગર્વં. ૧૬૭

મુનિં રાજ પ્રત્તિં ઉચારં વિચારં,
મહાદેવ પૂજા પઠાયો સવારં;
કરી સ્તુતિ આવંત રૂદ્રં અપારં,
રચ્યો વ્યૂહ તેવે શ્રીકૃષ્ણં સસારં. ૧૬૮

મહાદેવ પ્રસ્સન હોઇ કથ્યા શું,
મુનીંદ્ર વદો ભીમ ત્યાંહિ મથ્યા શું;
ગયો શિવદ્દરે કથું હું કથા શું,
કથું તાજ જો હું કવીંદ્ર જથા શું. ૧૬૯

---

૧૬૭ ચતુરંગ ઇ૦—જ્યારે ચતુરંગ (હાથી, રથ, ઘોડા, પાયદળ, એવા ચાર અંગવાળી) સેના સિંહના સર્વં (સર્વ) અંગના સ્થાનમાં વશી તદા પર્વં (તે તક ઉપર) અસુરારિ (દૈત્યોનો નાશ કરનાર) ભીમ આવ્યો અથવા, તદા અસુરારિ ભીમ પર્વં (યુદ્ધરૂપી પર્વમાં આવ્યો.) પુચ્છં ઇ૦—ત્યારે રાજા (જનમેજયે) મુનિં (મુનિ–મુનિને) પુછં–પૂછયું કે હર્વં (શત્રુઓને હરાવનારો) વ્યૂહ રચ્યો તદા (ત્યારે) સગર્વં (સગર્વ–ગર્વવાળો) ભીમ તો ક્યાં ગયો'તો–ગયો હતો ? (કે વ્યૂહ રચાઇ રહ્યા પછી આવ્યો ?)

૧૬૮ મુનિં ઇ૦—તે સાંભળીને મુનિં (મુનિએ) રાજ પ્રત્તિં (રાજા પ્રતિ) વિચારં (પોતાનો વિચાર) ઉચારં (ઉચ્ચાર્યો). અર્થાત્ કહ્યું કે, કૃષ્ણે તેને સવારં (સવારમાં) મહાદેવની પૂજા કરવાને પઠાયો (મોકલ્યો) હતો. કરી ઇ૦ તે રૂદ્રં (રૂદ્ર–મહાદેવની) અપારં (અપાર–ઘણી) સ્તુતિ કરીને આવંત (આવતો હતો) તેવે (તેટલી વારમાં) શ્રી કૃષ્ણં (શ્રીકૃષ્ણે)સંસાર (સારવાળો અથવા સારો) વ્યૂહ રચ્યો (રચી દીધો).

૧૬૯ તે સાંભળીને રાજા ફરીને મુનિને પૂછે છેઃ મહાદેવ ઇ૦—હે મુનીંદ્ર (મુનીશ્વર)! મહાદેવ પ્રસ્સન (પ્રસન્ન) હોઇ (થઇને) શું કથ્યા (બોલ્યા) તથા ત્યાંહિ (ત્યાં) ભીમ શું મથ્યા (ભીમે શું મથન કર્યું) તે વદો. તેના ઉત્તરમાં મુનિ કહે છેઃ ગયો ઇ૦—હું તને કથા શું કથું (કહું)? તે શિવદ્દરે

શંકરસ્તુત્યષ્ટક.

શિખરિણી વૃત્તં

અહો બંબં ભોલા, સુર અસુર સોલ્લા વરતણાં,
અહો બંબં ભોલા, ત્રિપુર હર તોલા ઘર ઘણાં;
અહો બંબં ભોલા, જટિલ શિર મોલા સરપણાં,
અહો બંબં ભોલા, ત્રિશૂળધર ધોલા સરજણાં. ૧

ગયો. એમ કહ્યા પછી વલ્લભ કહે છેકે, જો કે હું કવીશ્ (કવિશ્વરોનો) તાજ (મુકુટ) છું–કવિઓનો શિરોમણિ છું તો પણ જથા શું (યથા શક્તિ) તે કથા કથું છું. મતલબ કે એ વાત બીજા તો વર્ણવીજ શકે નહિ! પણ હું તો વલ્લભ કવીશ્વરનો ઇશ્વર છું માટેજ તે કહી શકું છું!!

૧ શંકરસ્તુત્યષ્ટક–શંકરની સ્તુતિના આઠ શ્લોક. અહો બંબં ભોળા બંબં શબ્દ બોલીને ગાલ વગાડવાથી રાજી થાઓ એવા ભોળા હે મહાદેવ! સુર (દેવ), અને અસુર (દૈત્યો)ને તમે વરતણાં (વરતણા–વરદાનના) સોલા (સોલ્લા–સ્હેલા) છો. તમે દેવ દૈત્યનો ભેદ ન રાખતાં ઝટ વરદાન આપો એવા છો. હે બંબં ભોળા મહાદેવ! તમે ત્રિપુરહર (ત્રિપુરાસુર નામના દૈત્યનાં ત્રણ નગરનો નાશ કરનારા) છો. તથા તમે ઘર ઘણાં (ગ્રહ-ગણા–ગ્રહોના સમુદાયને) તોલા (તોળ્યા–નિરાધાર રાખ્યા છે)! તમારી સત્તાથી આકાશમાં અનેક ગ્રહો નિરાધાર રહ્યા છે. અથવા,–તમે ઘણાં ઘર (દેહાદિક સ્થાન) તોલા (તોળ્યાં–સ્વસત્તાથી રાખ્યાં) છે. હે બંબં ભોળા મહાદેવ! તમો શિર (માથે) જટિલ (જટાવાળા) છો અને તમારા મોલા (મૌલિ–મુકુટ)માં સરપણાં (સાપ) છે. અહો બંબં ભોળા મહાદેવ! તમે ત્રિશૂળના ધારણ કરનાર, ધોળા (ગૌર કાંતિવાળા) અને સરજણાં (સરજનહાર) છો. આ શ્લોકમાં કવિએ એવી રચના કરી છે કે તેને અમુક જગોએથી આરંભીને બોલતાં એક નવા વૃત્તનો શ્લોક ઉપજે તથા તેનો અર્થ પણ શિવ સ્તુતિ પરત્વેજ થાય. એવી રીતે આ છંદમાંથી અનેક જૂદા જૂદા શ્લોક બની શકશે માટે એને ચિત્રકાવ્ય જાણનારા અનેક ધેનુ ગુણ-બંધ ચિત્રકાવ્ય કહે છે. નમુનામાટે એમાંથી ઉપજેલા કેટલાક શ્લોક અહીં લખી બતાવ્યા છેઃ—

અહો બંબં શીવં, રૂધિર વર પીવં કર મયાં,
અહો બંબં શીવં, જગતિ પર જીવં હર હયાં;
અહો બંબં શીવં, ભગતિ ભર ભીવં હર ભયાં,
અહો બંબં શીવં, શિલીમુખ સુ દીવં ધર દયાં. ૨

ભોલા સુરઅસુર, સોલા વરતણાં અહો બંબં,
ભોલા ત્રિપુરહર, તોલા ઘર ઘણાં અહો બંબં;
ભોલા જટિલ શિર, મોલા સરપણાં અહો બંબં,
ભોલા ત્રિશૂળધર, ધોલા સરજણાં, અહો બંબં. ૧

સોલા વરતણાં, અહો બંબં ભોલા ત્રિપુરહર,
તોલા ઘર ઘણાં, અહો બંબં ભોલા જટિલશિર;
મોલા સરપણાં, અહો બંબં ભોલા ત્રિશૂળધર,
ધોલા સરજણાં, અહો બંબં ભોલા સુરઅસુર. ૨

બંબં ભોલા, સુરઅસુર અહો, સોલાં વરતણાં,
બંબં ભોલા, ત્રિપુરહર અહો, તોલા ઘર ઘણાં;
બંબં ભોલા, જટિલશિર અહો, મોલા સર પણાં,
બંબં ભોલા, ત્રિશુળધર અહો, ધોલા સરજણાં. ૩

એ પ્રમાણે પ્રાસવાળાં પદોમાંથી એક એક છોડીને અને એક ગ્રહણ કરીને વાંચતાં અનેક છંદો જણાય છે! આવીજ રચના આ પછીના બીજા પણ શ્લોકોમાં છે.

૨ અહો ઈ૦–બંબં શબ્દથી રીઝનારા અહો શિવ! હું દુ:શાસનનું વર (સારૂં) રૂધિર પીવં (પીઉં) એવી મયાં (મયા–કૃપા) કર; જગતિ ઈ૦–જગતિ (જગતમાં) પર (શત્રુ)ના જીવં (જીવની) હયાં (શુદ્ધિ) હર. અથવા, જગતી (પૃથ્વી) પર જીવોને અને હયા–ઘોડાઓને (શત્રુના) હર. ભગતિ ઈ૦–તું મારે વિષે ભગતિ–ભક્તિ ભર. તારી ભક્તિ આપ, અને ભીવં (ભીમના) ભયાં (ભયને) હર. (હિંદી, મરાઠી, વગેરેમાં म નો व બોલાય છે. જેમ

અહો બંબંકારી, વિનતિ ધર મારી કરણમાં,
અહો બંબંકારી, નવ ધર ઉધારી શરણમાં;
અહો બંબંકારી, ભરમ મમ ભારી ભરણમાં,
અહો બંબંકારી, અસુર અરિ ધારી ધરણમાં. ૩

અહો બંબં બોલા, સહુ નવ અજોલા વરણમાં,
અહો બંબં બોલા, અકથન અતોલા તરણમાં;
અહો બંબં બોલા, પશુપત અમોલા ધરણમાં,
અહો બંબં બોલા, અહિધર અડોલા મરણમાં. ૪

ગામ, નામ–ગાંવ, નાંવ, વગેરે.) શિલીમુખ ઇ૦–તું મારા ઉપર દયાં (દયા) ધર અને સુ (સારા) શિલીમુખ (બાણ)ને દીવં (દે-આપ) કે જેથી હું શત્રુને મારીને મારી પ્રતિજ્ઞા પાળી શકું; અથવા સુ દીવં સારો દીવ્ય શિલીમુખ. એમ પણ અર્થ થાય.

૩ બંબંકારી–બંબં એવો શબ્દ બોલનાર મહાદેવ. નવ ઇ૦–મને શરણમાં રાખવાને ઉધારીને ધર નહિ–ઉધારો રાખીશ નહિ–અર્થાત્ હમણાજ શરણ આપ. ભરમ ઇ૦–મારો ભરણમાં (જનસમુદાયમાં) ભારી (ભારે) ભરમ છે. સહુ એમ જાણેછે કે ભીમ મોટો બળવાન છે માટે તેણે કરેલી પ્રતિજ્ઞા તે પૂરી કરશેજ, માટે તે તું નભાવી લે. શી રીતે પ્રતિજ્ઞા નભાવી લેઉં ? તો, અસુર ઇ૦– મારા અસુર રૂપ અરિઓને ધરણમાં–પૃથ્વીમાં ધારીને–મૃત્યુ પમાડીને.

૪ બંબં બોલા–બંબં એવો શબ્દ બોલનાર મહાદેવ. સહુ ઇ૦— હું વરણમાં (મારી ક્ષત્રિય જાતિમાં) અજોલા નવ સહુ–અધરતાલ ન રહું–વિડંબના ન વેઠું, એમ કર. અકથન ઇ૦—હું જે અકથન (જેનું વર્ણન ન થઇ શકે એવો) અને અતોલા (જેની તુલના ન થઈ શકે એવો અથવા જેની બરોબરી કોઇ કરી શકે નહિ એવો) છું તે તરણમાં (તરણાના તોલમાં) ન થાઉં તેમ કર. (અધ્યાહાર–પેહેલા ચરણનો અનુવાદ). પશુપત–હે પશુપતિ નામ ધારણ કરનારા શિવ! ધરણમાં (ધરણિમાં)–પૃથ્વીમાં. અમોલા–અમૂલ્ય. અહિધર–સર્પને ધારણ કરનારા. અડોલા મરણમાં–મરણને વિષે નહિ ડોલનારા–મરણ રહિત–મૃત્યુંજય મહાદેવ!

અહો બંબં દેવા, દનુજ વર દેવા ઝુકિ રહં,
અહો બંબં દેવા, મનુજ મર મેવા ઢુકિ રહં;
અહો બંબં દેવા, વનુજ વર વે'વા રૂકિ રહં,
અહો બંબં દેવા, અનુજ અર એવા ચુકિ રહં. ૫

અહો બંબં બાપા, પરહર અમાપા પણ પણાં,
અહો બંબં બાપા, મખ અજપજાપા જણ જણાં;
અહો બંબં બાપા, મનસિજ સશાપા શણ શણાં,
અહો બંબં બાપા, ગુણનિધિ ગણાપા ગણ ગણાં. ૬

---

૫ બંબં દેવા–બંબં શબ્દ બોલનાર દેવ–મહાદેવ. દનુજ ઇ૦—હે મહા દેવ ! તારા આગળ દનુજવર (શ્રેષ્ઠ દૈત્યો) અને દેવો ઝુકી રહં–નમી રહેછે. મનુજ ઈ૦–મર (મરણ ધર્મવાળાં) મનુજ (મનુષ્યો) તારા મેવા (પ્રસાદ–કૃપા)ને માટે ઢુકિ રહં (ઢુંકી રહે છે). વનુજ ઇ૦—વનુજ (વનજ–વનમાં રહેનારા મુનિઓ વગેરે) તારી પાસેથી વર (વરદાન)ને વેહેવાને અર્થાત્ પામવાને રૂકિ રહં (રોકાઈ રહે છે)–તારૂં તપ કરવામાં રોકાઇ રહે છે. અનુજ ઇ૦—મારા અનુજ (નાનાભાઈ–અર્જુન)નો અર (અરિ–જયદ્રથ) તારી પાસેથી વરદાન પામીને પણ ચુકિ રહં (ચૂકી રહ્યા) છે, અને તેજ પ્રમાણે એવા (મારા અનુજના અરિ જેવા–દુ:શાસન વગેરે પણ ચુકી રહં–ચૂકી રહો).

૬ બંબં બાપા–બંબં શબ્દ બોલનાર બાપા–મહાદેવ. પરહર ઇ૦–હે અમાપા ! (માપ રહિત દેવ) ! તું પર (શત્રુઓને) હર (નાશ કર), અને મારૂં પણ (નિયમ–દુ:શાસન વધ રૂપ) પણાં (પળાવ ?) અહો બંબં બાપા ! જણ (જન -માણસ) અજપજાપા (અજપાજાપ–શ્વાસોચ્છ્‌વાસરૂપી જાપ) રૂપી મખ (યજ્ઞ) કરનારને તને જણા (જાણે છે)–અર્થાત્ અજપાજાપ એજ તારો યજ્ઞ છે એમ લોકમાં વિદિત છે. અથવા જણ જણાં–માણસ માણસોનો–સર્વ માણસોનો અજપાજપ એજ તારો યજ્ઞ છે. મનસિજ ઇ૦–હે મનસિજ (કામ)ને સશાપા (શાપયુક્ત કરનાર) !–કામને બાળી મૂકનાર! શણશણા–મારી વિનતિ સાંભળ, સાંભળ. ગુણનિધિ ઇ૦–હે ગુણના નિધિ

અહો બંબં ભીમા, રૂધિર પિબનીમા મમ ધરં,
અહો બંબં ભીમા, સહસ સતસીમા સમ સરં;
અહો બંબં ભીમા, સ્તવત નર ભીમા ભમ ભરં,
અહો બંબં ભીમા, વરદ વરવીમા નમ નરં. ૭

અહો બંબં ગ્રીવા, વલ્લભ જન જીવા જગતમાં,
અહો બંબં ગ્રીવા, સુકવિ મણિ દીવાજ ગતમાં;
અહો બંબં ગ્રીવા, ન મન બિચ બીવા જગ તમાં,
અહો બંબં ગ્રીવા, શરણ શર શીવા જગત માં. ૮

(ભંડાર)! તથા હે ગણાપા (ગણોનું રક્ષણ કરનાર)! ગણગણા—મને તારા ગણ જેવો ગણા (ગણ). અર્થાત્ મને પોતાનો દાસ જાણીને કૃપા કર. અથવા, ગણ ગણાં–ઘણા ગણનો તું ગણાપા (રક્ષણ કરનાર) છે.

૭ બંબં ભીમા–બંબં શબ્દ બોલનાર ભીમેશ્વર મહાદેવ! રૂધિર ઈ૦—મમ (મારો) રૂધિર પિબનીમા (રૂધિર પાન કરવાનો નિયમ) ધરં (ધારણ કરાવો–રાખો). અર્થાત્ મારો ટેક રાખો. સહસ ઈ૦—તું મને સહસ (સહસ્ર) ગુણિત શત (સો)–અર્થાત્ લક્ષની સીમા (અવધિ) સમ સરં (શર–બાણ) આપ. અર્થાત્ એવો એક બાણ આપ કે જે લાખ બાણ જેવો થાય અથવા જેમાંથી લાખ બાણ પ્રકટે. સ્તવત ઈ૦–આ ભીમા (ભીમ) નામે નર ભમભરં (પોતાના ભમ–ભ્રમનો ભાર રહેવાનેમાટે) સ્તવત–તારી સ્તુતિ કરે છે. અર્થાત્ મારો જે બળ વિષે લોકમાં ભ્રમ છે તે જતો ન રહે તેમ કર. વરદ ઈ૦—હે વરદ! (વરદાન આપનારા!). હે વર વીમા–વરદાનના વીમા રૂપ! નર (ભીમ) તને (નમ) નમસ્કાર કરે છે!

૮ બંબં ગ્રીવા–બંબં શબ્દ યુક્ત જેની ગ્રીવા (ગળું) છે એવા હે મહાદેવ! વલ્લભ ઈ૦–જગતમાં જે મારા વલ્લભ–વલ્લભ જન (વાહાલા જન) છે તે જીવા (જીવાડો)–તેમનો યુદ્ધમાં સંહાર ન થાઓ. કેમકે તેઓ સુકવિ (સારા નિપુણ) અને ગતિમાં મણિ જેવા તથા દીવા જેવા છે. બીજે અર્થે–ગ્રંથકાર કવિ વલ્લભ એજ જગતમાં જીવા (જીવ્યા) એમ જાણવું. કેમકે તે ગતમાં (ગતિમાં–બુદ્ધિના વેગમાં) સુકવિ (સારા કવિ) રૂપ મણિના દીવાજ છે. કવિઓ પોતાના સુકાવ્યવડે અમર રહેછે તેમ વલ્લભ કવિ પણ સુકવિ છે માટે તે

છંદ ચાલતો

કરીને સ્તુતિ મેળવી મંન માગ્યું,
ગયો જ્યાં હતા કૃષ્ણ સંગ્રામ સાગ્યું;
નહીં વાત બીજી ઇકે લગ્ન લાગ્યું,
મરૂં કે હું મારૂં બિજું સર્વ ત્યાગ્યું. ૧૭૦

વદે કૃષ્ણને ભીમ ભોળો રિઝાવ્યાં;
ખુશીથી કહ્યું લોહી પીશોજ ફાવ્યાં;
જુઓ આ રહ્યો જાઉંછું જીવ લેવાં,
નિહાળે હરિ ! સ્વર્ગથી સર્વ દેવાં. ૧૭૧

કયો વ્યૂહ રચ્યો કયો કૃષ્ણ ભાઈ,
ખરી એક ધારી તમો તો સગાઈ;
ભલો વ્યૂહ રચ્યો મુને માંહિ સજ્જો,
વહેલો પ્રભુ ભીમ લોહી નિમજ્જો. ૧૭૨

અમર રહેશે એ નિશ્ચયરૂપ કવિનું કથન છે. નમન ઇ૦—(ભીમ પક્ષે) હે મહાદેવ! તમારી કૃપાથી મારા મનમાં બીહીવા રૂપ જગતની તમા (દરકાર) નથી—અર્થાત્ મને જગતમાં કોઇનો ભય કે દરકાર નથી, કેમકે જગતની માં (મા—માતા) શીવા—પાર્વતી દેવી મારા સર (શિર)નું શરણુ છે—અર્થાત્ મને શરણે રાખનારી છે. (કવિપક્ષે પણ એજ અર્થ લાગુ પડે છે).

૧૭૦ કરીને ઇ૦—પાછળ કહ્યા પ્રમાણે મહાદેવની સ્તુતિ કરીને તથા મન માગ્યું મનની ઇચ્છા પ્રમાણે (વરદાન) મેળવીને જ્યાં સંગ્રામ સાગ્યું (સંગ્રામની તૈયારીમાં) કૃષ્ણ હતા ત્યાં ગયો. ઇકે—એકમાંજ. લગ્ન—ધ્યાન.

૧૭૧ વદે ઇ૦—કૃષ્ણને ભીમ કહેછે કે મેં ભોળો (મહાદેવ) રીઝાવ્યાં—રીઝાવ્યા. (સર્વત્ર અંત્ય અનુસ્વાર નિરર્થક યોજ્યું છે). તેમણે ખુશીથી મને કહ્યું કે તમે ફાવ્યા (ફાવેલા) હોઇને લોહી પીશોજ—લોહી પીવામાં ફાવશો. અથવા ફાવતાં લોહી પીશો.

૧૭૨ ભીમ કૃષ્ણને વ્યૂહરચના વિષે પ્રશ્ન કરે છે: કયો ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. ધારી—(સગાઇ). સજ્જો—સજો—મારી પણ તેમાં યોજના કરો. વેહેલો

વદી એમ ભાથી ગદા લીધ હાથીં,
રદી એક માથી કુમારં સુસાથીં;
થયો ત્યાં રથારૂઢ આરૂઢ કાયાં,
ફુંક્યો શંખ તે કો સુણે રાણીજાયાં. ૧૭૩

જદા કર્ણ પાસે તદપ્પી ડરે છેં,
ધર્યાં હસ્ત આયુધ ભૂમિ ખરેછે;
ધરી વાર વારે પુકારે સુશંખં,
અરિ જીવ જાયે પડે પૃથ્વી પંખં. ૧૭૪

થયો અંધને પૂત મા'રાજ રાજં,
વિએ આંધળો કાજ નિર્ખે સમાજં;

૪૦—કે જેથી હે પ્રભુ હું વેહેલો વેહેલો શત્રુના લોહીમાં નિમજ્જે-નિમજ્જુ—ડૂબું. અર્થાત્ જેથી હું દુઃશાનનું રૂધિરપાન જલદી કરૂં !

૧૭૩ વદી ૪૦—ભીમ ભાથી એમ વદીને તેણે હાથીં (હાથમાં) ગદા લીધી કે જે ગદાને માથીં (માથે) એક રદી (એક દાંતવાળા—ગણપતિ)નું ચિન્હ છે અને તેની સાથે કુમારં (કાર્તિકેય)નું ચિન્હ છે. થયો ૪૦—જેની કાયા આરૂઢ (સર્વ તરફથી અતિ વધેલી—પુષ્ટ) છે એવો ભીમ પછી રથારૂઢ થયો, અને તેણે શંખ ફુંક્યો તે કો રાણીજાયાં (રાજપુત્રો) સુણે (સાંભળી શકે)? અર્થાત્ તેના શંખનો નાદ સાંભળીને સઘળા રાજાઓ ભયભીત થઈ ગયા !

૧૭૪ ભીમના શંખનો નાદ સાંભળીને દુઃશાસનની શી ગતિ થઇ તે કહે છે: જદા ૪૦—જદા (યદ્યપિ—જો કે) કર્ણ તેની પાસે છે તદપ્પી (તદપિ—તોપણ) તે ડરે છે, અને તેણે જે આયુધ હસ્તમાં ધર્યાં હતાં તે ભૂમી ઉપર ખરે છે—ખરી પડે છે—પડી જાય છે ! પંખ—પાંખો. શત્રુની પાંખો પૃથ્વી ઉપર પડે છે !—તેમના હાથ પગ ગળી જાય છે! પક્ષી જેમ પાંખો ખરી પડવાથી ઉડવાને અશક્ત થાય છે ને પૃથ્વીપર પડી જાય છે. તેમ શત્રુઓ પણ ભીમનો શંખનાદ સાંભળીને યુદ્ધ કરવાને અશક્ત થાય છે. **અભેદતા-રૂપ્ય રૂપક.**

વળી શંખ વાગ્યો અસુરારિ બંકં,
થયા શિથ્થિલા વિથ્થિલા શત્રુ લંકં. ૧૭૫

વળી શંખ વાથી વદે કૃષ્ણ સથ્થં,
રહું ક્યાં ઉભો દાખિયે દાણી ! દથ્થં;
વદે કૃષ્ણ મુદ્રા ફિરાવી ઉભારીં,
મને જ્યાં ગમે ત્યાં કીજે શૂર સ્વારીં. ૧૭૬

અરે મૂઢ શું તું લજાવે અમોનેં,
ગમે તે કરો મંન રૂચે તમોનેં;
જદા માન મોડો અમારૂં મદાંધોં,
પડો કૂપ કે સાહી બેસો સુધંધોં. ૧૭૭

---

૧૭૫ થયો ઇ૦–અંધ (ધૃતરાષ્ટ્ર) નો પૂત (પુત્ર)–દુર્યોધન મા'રાજ–રાજં–મહારાજા ધિરાજ થયો અને નિએ (નેત્રે) આંધળો–આંધળા જેવો તે સમાજં (સમાજ–સૈન્યનું) કાજ નિર્ખે (જુએ છે). એક તો આંધળાનો પુત્ર છે, તથા ભીમે જેને મારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેને આગળ રાખે છે માટે કવિએ તેને આંધળો કહ્યો છે. અસુરારિ બંકં–રાક્ષસોનો નાશ કરનાર ભીમ બંકાનો. બંકો–વાંકો–ટેડો. થયા ઇ૦–તે સાંભળીને શત્રુઓના લંક (સાંધા) શિથ્થિલાવિથ્થિલા (શિથળવિથળ) થઇ ગયા !

૧૭૬ વાથી–વગાડીને. સથ્થં–સાથે. દાણી !–હે કૃષ્ણ ! દથ્થં (દધ્ધં)–દહીંના. હે દહીંનું દાણ લેનાર કૃષ્ણ હું બ્યૂહમાં ક્યાં ઊભો રહું તે દાખીયે (બતાવો). મુદ્રા ઇ૦—મુખની મુદ્રા ફેરવીને અને ઉભારી (ચઢાવી)–ને–મોઢું ચઢાવી અને ફેરવીને. મને ઇ૦–હે શૂર તને મને (મનમાં) જ્યાં ગમે ત્યાં સ્વારી કર (તૈયાર થઇ ઉભો રહે).

૧૭૭ ભીમને બ્યૂહની પાછળ ઉભો રાખવાની જરૂર છતાં પણ તે માને એવો નહિ હોવાથી તેને ગરજવાન કરવાને કૃષ્ણ બેદરકારી બતાવે છેઃ જદા ઇ૦-હે મદાંધો! તમે જદા (જ્યારે) અમારૂં માન મોડો છો–માન ભંગ કરો છો, ત્યારે તમે કૂપ (કૂવે) પડો કે સુધંધો (કોઈ સારો રોજગાર) સાહી (પકડી) બેસો ! મતલબ કે તમને ફાવે તે કરો ! અમારે શું !

અમો દ્વારકામાં વળું આજ નીશીં,
ઉવેખો અમોને ખરો ન્યાય દીશીં;
વદી એમ દારૂકને હાક મારીં,
ખરેખાત જાતા જદુનાથ ધારીં. ૧૭૮

તદા પાર્થ ઝાલે, યુધિષ્ઠિર વાળે,
મહા ભાથી ભીમ્મં હરિ આલિ ખાળે;
વદે ભીમ હે નાથ શું લાગ્યું ખોટું,
સદા આપનું તો દિસે મંન મોટું. ૧૭૯

તમો કાજ મેં રાત્રિનું યુદ્ધ મેલ્યું,
તમો કાજ ખાંતેથકી મૂક્યું ખેલ્યું;
તમો કાજ ઉભો અદપ્પિ હરિ હું,
રિસાઓ તમે તો અમે શું કરીશું ! ૧૮૦

વદે કૃષ્ણ શા ઉપકારી અથાગાં,
તમારી ગરજ્જે રિઝ્યા રાય રાગાં;
ન પર્ણ્યા અમારા પુતો ભાઇ પર્ણ્યાં,
તમારા ઉપક્કાર જાયે ન વર્ણ્યાં. ૧૮૧

---

૧૭૮ દ્વારકામાં વળું–દ્વારકા તરફ જાઉં. નીશીં–નિશ્ચય. ઉવેખો ૦–શું તમે અમોને ઉવેખો (અમારી ઉપેક્ષા–અવગણના કરો) એ ખરો ન્યાય દીશીં (દીસે છે) કે? દારૂક–કૃષ્ણનો સારથી. ખરેખાત ૦—તે જોઇને સહુએ ધારી (ધાર્યું) કે જદુનાથ ખરેખાત જાતા (જાયછે) !

૧૭૯ પાર્થ–અર્જુન. ભીમ્મં–ભીમ. હરિ–હરિને.

૧૮૦ મેલ્યું–પડયું મૂક્યું. ખેલ્યું–ખેલ કરેલો તે અથવા ખેલવાનું. અદપ્પિ (અદ્યાપિ)–હજી સુધી પણ.

૧૮૧ ભીમનાં વચન સાંભળીને કૃષ્ણ વક્રોક્તિમાં બોલે છે: વદે ૦—કૃષ્ણ વદે છે કે અહો ! શા અથાગાં (અથાગ) ઉપકારી છો ! હે રાય! અમે

તમે માનતા માહરૂં દુઃખ ખોવાં !
તમોથી ધરે દૃષ્ટિ આ ચક્ષ જોવાં !
તમોથી થયા રાજસૂયો અમારાં !
તમોથી જીવ્યા ! ઉપ્પકારોજ મારાં ! ૧૮૨

તમારીજ સા'ચે અરિ જીતિયો હું !
હવે સા'ય જોયે ન હું રીજિયો તું !
ભલા ઉપ્પકારી ! ભલા દાન દાતાં !
કરો સા'ય કષ્ટે હું માગું ઇ માતાં ! ૧૮૩

વદી એમ રથ્થે બિરાજી હિંડચા જ્યાં,
હરિ ભીમ યુધિષ્ઠિરાદિ ભિંડચા ત્યાં;
અહો ઉપ્પકારી અશું શુંય કીજે,
અસું ધારતા હે હરિ આપ રીજે. ૧૮૪

જે રાગાં (રીસાઈએ છીએ) અને રિઝયા (રાજી થઈએ છીએ) તે અમારે તમારી ગરજે (ગરજ હોવાથી)જ. અર્થાત્ તમારી અમારે ગરજ છે માટે અમે રીસાયા છીએ તે મનાઇશું ! તાત્પર્ય કે મારે કાંઇ તમારી ગરજ નથી કે જેથી હું રીસાયો છું તે તમારૂં વચન સાંભળીને રાજી થાઉં ! વળી બીજું વક્ર વચન બોલે છેઃ ન ઇ૦—હે ભાઈ ! અમારા જે પુત્રો ન પર્ણ્યા (નહોતા પરણેલા) તે તમારાથીજ પણ્યો (પરણ્યા) છે ! ઉપક્કાર–ઉપકાર.

૧૮૨ ભીમની હઠીલાઇ તજાવવાને તેને સ્પષ્ટ વચનોમાં મેહેણાં મારે છેઃ તમે ઇ૦– તમેજ મારૂં દુઃખ ખોવાને માનતા (ધારતા), તથા તમોથી-જ આ ચક્ષ (નેત્ર) જોવાને દૃષ્ટિ (દર્શન શક્તિ) ધરે છે ! અર્થાત્ તમારા વિના તો અમે આંધળા ભીંત છીએ ! તમોથી જીવ્યા ઇ૦—અમે જીવ્યા તે પણ તમારાથીજ. એ તમારા મારા ઉપર ઉપકાર છે !

૧૮૩ હવે ઇ૦–તું રીઝયો એટલે બહુ થયું ! મારે હવે તારી સહાય જોઇતી નથી ! કરો ઇ૦–કષ્ટ કાળે તમે મને સહાય કરજો; હે માતા! (મહા-ભત્ત)! હું ઈ (એ) માગું છું !

૧૮૪ હરિ–અર્જુન. ભિંડયા–જઇ લાગ્યા. અશું–એવું. શુંય–શું. અસુ–પ્રાણ. રીજે–રીઝવે.

વદે કૃષ્ણ જો ભીમ માને અમારૂં,
તદા તો વસું માન મોડું ન મારૂં;
વદે ભીમઆદિ સહુ સત્ય માનું,
તદા કૃષ્ણ કે' કાઢવું નાહિ બાનું. ૧૮૫

વચન્નં દિયે ભીમ ભોળા ભલેરાં,
વદે કૃષ્ણ જો જો થતા શૂર નેરાં;
ભખે ભીમ શું શૂર બે મુખ રાખે,
ભલે જીવ જાયે ન ખોટેરૂં દાખે. ૧૮૬

તદા ત્યાં જદુનાથ બોલ્યા ખુંખારી,
ફરે ના રચ્યો વ્યૂહ મારો સુખારી;
કથે ભીમ એમાં વડું શું જ માગ્યું,
વદે કૃષ્ણ લોભી ન સૌ તેથી ત્યાગ્યું. ૧૮૭

અમો જ્યાં કહું ત્યાં રહે યોધ ઉભાં,
અમો જો કહું તો અરિ જાય ડુબ્યાં;

---

૧૮૫ તદા ઇ૦—તદા (ત્યારે) તો હું વસું (રહું), પણ મારૂં માન મોડું (ભંગ કરૂં) નહિ. અર્થાત્ હું જે કરૂં તે ભીમ ફેરવે એથી મારા માનનો ભંગ થાય છે, તે જો ન બને તો હું અહીં રહું. તે સાંભળીને ભીમ આદિ સહુ પાંડવો કહે છે કે એ વાત અમો સત્ય માનું (માનીએ).

૧૮૬ વચન્નં ઇ૦—તે સાંભળીને ભોળા (ભોળો–કૃષ્ણનું શું કર્ત્તવ્ય છે તે સમજ્યા વિનાનો) ભીમ ભલેરાં (સારાં) વચન્નં દિયે (વચન આપે છે).–કૃષ્ણના કહેવા પ્રમાણે વર્તવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. નેરાં (અનેરા–બીજા). કૃષ્ણ કહે છે કે જો જો શૂર પલટાઇને બેવચની અશૂર થતા!

૧૮૭ સુખારી–શત્રુઓના સુખનો અરિ. અથવા પોતાના પક્ષને સુખકારી. વદે ઇ૦—કૃષ્ણ કહે છે કે અમે લોભી નથી તેથી બીજું તો બધું ત્યાગ્યું–તજી દીધું છે, પણ માત્ર મારૂં માન જાળવવા ખાતર આટલું માગું છું.

અમો જ્યાં નિમું ત્યાં ઊભા રહેવું ભાથીં,
અમો જે કહું તે કરો સર્વ સાથીં. ૧૮૮

વદે ભીમ હા હા થશે એજ શીશેં,
તદા કૃષ્ણ કે ઉભ્ય પુંચ્છે તું નીશેં;
ભણે ભીમ એ શું સદા સન્મુખો હું,
અરે આજ શેણે થઉં ઉન્મુખો હું. ૧૮૯

કથે કર્ણ બીહ્ન્યો, ગયો તેથી પૂઠીં,
ન માનું અમો આપ જાઓજ રૂઠીં;
વદે કૃષ્ણ તારૂં ગયું વેણ, જાવું,
તદા સર્વ વારે ન જોયે રિસાવું. ૧૯૦

મનાવ્યા હરિ, ભીમ કોયે મનાવ્યાં,
સુયુક્તિ પ્રયુક્તિથીં ભીમા ભમાવ્યાં;
ખરે શેર ઘાલ્યો વિના વાંક કેદેં,
વઢ્ઢભ્ભં વખોડે નહિં વારૂ વેદેં. ૧૯૧

---

૧૮૮ અરિ ઇ૦-હું જે કહું તોજ અરિ (શત્રુઓ) દુભ્યા જાય (માર્યા જાય). અર્થાત્ મારા કહેવાથી શત્રુઓને મારવા. અથવા તેમની સાથે લઢવું.

૧૮૯ ઊભ્ય-ઊભો રહે. પુચ્છે-સિંહના પૂંછડાની જગોએ. નીશે-નિશ્ચય. સન્મુખો-શત્રુની સામે ઊભો રહીને યુદ્ધ કરનાર. ઉન્મુખો-ઉલટું મુખ કરીને (અર્થાત્ પાછળ) ઊભો રહેનારો.

૧૯૦ કથે ઇ૦—ભીમ કહે છે કે હું પાછળ ઉભો રહું તેથી કર્ણ એમ કથે (કહે) કે ભીમ મારાથી બીહીન્યો તેથી પૂઠીં (પૂઠે) ગયો માટે આપનું એ કેહેણ તો હું ન માનું, આપ ચાહે તો રૂઠી (રીસાઇ) જાઓ. તે સાંભળીને કૃષ્ણ વદે છે કે તારૂં વેણ ગયું ! હવે હું જાવું (જાઉં) છું અથવા મારે જાવું-જવું. ત્યારે સર્વ કૃષ્ણને વારે છે કે તમારે રીસાવું ન જોયે (જોઇએ).

૧૯૧ કોઇએ હરિને મનાવ્યા અને કોઇએ ભીમને મનાવ્યા. ભીમા-ભીમને ખરે ઇ૦-કવિ કહે છે કે, ખરે ! વાંકવિના શેર (વાઘ)ને કેદે (કેદમાં)•

સહુ શ્યામ માળે ચઢી યુદ્ધ ભાળે,
સુકૃષ્ણા નિહાળે પતિ દુઃખ સાલે;
અરે મેં કુજાળે વૃકો નાખ્યો વા'લે,
કર્યું શું મરાળે વિશાળે કરાળે. ૧૯૨

જદુનાથ દાખ્યા વિચારો ન રાખ્યાં,
પતિ કષ્ટ પાખ્યા ભલા જોત ભાખ્યાં;
અરે દીનનાથં કીધાં કુડ કાથં,
પતિ દુઃખ હાથં દીધાં મૂર્ખ માથં. ૧૯૩

ઘાલ્યો, તે રીતને વલભ્ભં (વલ્લભ કવિ) વખોડે છે અને તે તેને વારૂ (સારૂં-ઠીક) વદે (જાણે) નહિ—તે તેને ઠીક કહેતો નથી.

૧૯૨ ભીમને યુદ્ધમાં છેલ્લો ઊભો રાખેલો જોઇ દ્રૌપદીને પશ્ચાતાપ થયો તે વર્ણે છેઃ સહુ ઇ૦—બધી સ્ત્રીઓ યુદ્ધ જોવાને બાંધેલા વૃક્ષાદિ ઉપરના માળામાં ચઢીને યુદ્ધ ભાળે છે, તે વખતે સુકૃષ્ણા (સારી દ્રૌપદી) પણ તે નિહાળે છે અને તેને પોતાના પતિનું દુઃખ સાલે છે. તે બોલી કે, અરે! મરાળ (હંસ) જેવી ચાલ વાળીએ, વિશાળ નેત્ર વાળીએ, પણ કરાળ (વિકાળ) હૃદય વાળીએ મેં વા'લે (વાહાલપણ બતાવીને) વૃકો (વૃકોદર)ને કુજાળે (નઠારી જાળમાં—છેલ્લા ઊભા રહેવા રૂપી ફાંદામાં) નાંખીને શું કર્યું!—કેવું ખોટું કામ કર્યું! અથવા મરાળા વગેરે દાસીઓનાં નામ હોય તો હે મરાળે! હે વિશાળે! હે કરાળે! એમ તેમને સંબોધન કરીને કહે છે, એવો અર્થ કરવો.

૧૯૩ જદુનાથ ઇ૦—જો મેં જદુનાથે દાખ્યા (દાખેલા—બતાવેલા) વિચારો ન રાખ્યા (માન્ય ન કર્યા) હોત, તો મારા પતિને હું કષ્ટ પાખ્યા (કષ્ટ વિનાના) અને ભલા ભાખ્યા (બીજાઓએ સારા વખાણેલા) જોત! પણ અરે! દીનનાથં (હે દીનાનાથ!—ભગવાન) મેં કુડ કાથં (કપટ ભરેલાં કથન) કીધાં (કહ્યાં), અને મેં મૂર્ખ (મૂર્ખીએ) પતિ માથં (પતિને માથે) હાથં (હાથે કરીને) દુઃખ દીધાં!

દિપો ના કુપુચ્છે રૂંધ્યો ભૃંગ ગુચ્છે,
રહ્યાછો અરૂચે જદા નાહિ રૂચે;
કર્યું મેં નઠારૂં હવે શું વિચારૂં,
દુઃખો દાખી મારૂં વૃથા ધ્યાન ધારૂં. ૧૯૪

બળો સર્વ સારૂં ચિતે ચાહ્યું ચારૂં,
પિધું કષ્ટ પ્યારૂં હવે શું સમારૂં;
વદી એમ વામા રડે શાણી શામા,
તજ્યા સૌ ઉધામા સજ્યા ના વિસામાં. ૧૯૫

ભજ્યા નાહિ કૃષ્ણં તજી સર્વ તૃષ્ણં,
વખોડે સુતૃષ્ણં બુરા માની પ્રશ્નં;

---

૧૯૪. વળી દ્રૌપદી ભીમને ઉદ્દેશીને કહેછેઃ દીપો ઇ૦–તમે વ્યૂહના કુપુચ્છે (નઠારા પૂંછડાના ભાગ ઉપર) દીપો ના (નથી શોભતા). જેમ ભૃંગ (ભમરા)ને ગુચ્છે (કમળના ગુચ્છમાં) રૂંધ્યો (રોકી દીધો) હોય તેમ જદા (જ્યારે– જો કે) રૂચે નાહિ (તમને એ સ્થળમાં ઊભા રહેવું રૂચતું નથી) તથાપિ તમે અરૂચે (ન રૂચતાં છતાં પણ) રહ્યા છો (ત્યાં ઊભા છો)! દુઃખો ઇ૦–મારા મનનાં દુઃખો એ પ્રમાણે દાખીને હવે હું ધારૂં છું કે મારૂં ધ્યાન વૃથા (મિથ્યા) છે. અર્થાત્ મારી જે નજર પોહોચી હતી–મને જે યોગ્ય અને સારૂં લાગતું હતું તે મિથ્યા હતું. અથવા દુઃખો જણાવીને હું હવે મિથ્યા મનન કરૂં છું.

૧૯૫. બળો ઇ૦–જેને મેં ચિતે (મનમાં) ચારૂ (સુંદર–સારૂં) ચાહ્યું (માન્યું હતું તે સર્વ મારૂં સારૂં બળો (બળી જાઓ)! મેં કષ્ટનેજ પ્યારૂં (વાહાલું) ગણીને પીધું છે, હવે હું શું સમારૂં!–જે વાત બની ગઇ તેમાં શો સુધારો કરી શકું. વદી ઇ૦–તે વામા (સ્ત્રી)–શાણી શામા (શ્યામા–દ્રૌપદી) એમ વદીને રડે છે તથા તેણે સૌ (પ્રકારના) ઉધામા (યત્ન) તજ્યા –પણ (તેથી) તેણે વિસામા સજ્યાના–તેના મનમાં વિશ્રાંતિ ઉપજી નહિ.

ન કોઇથી બોલે ધરી દુઃખ ડોલે,
ડબૂચો ન બોલે ભલો તોલ તોલે. ૧૯૬

તશો ભીમ પૂઠે પિસે પાણિ મૂઠે,
હવે કર્ણ રૂઠે ડરે શૂર જૂઠે;
મળ્યા સેન બીચે શરો દાંત સિંચે,
મરે શૂર મીચે નહીં નેત્ર મીચે. ૧૯૭

---

૧૯૬ ભજ્યા ઈ૦–દ્રૌપદીએ કૃષ્ણું (કૃષ્ણને) ભજ્યા નાહિ–તેણે મનથી તેનો આદર ન કર્યો, અને સર્વ તૃષ્ણું (બધા પ્રકારની ઈચ્છાઓ) તજીને તથા કૃષ્ણના પ્રશ્ન (પ્રશ્નને–વાતચિતમાં જે એક બીજાને પૂછવું કરવું તે) બૂરા (બૂરો) માનીને સુવૃષ્ણું–તે સારા વૃષ્ણિને (વૃષ્ણિ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા કૃષ્ણને) વખોડે–નિંદે છે. ડબૂચો ઇ૦–પોતાના મનનો ડબૂચો તે બોલતી નથી–મનમાંની વાત કોઇને કહેતી નથી, પણ ભલો તોલ તોળે છે–સારા ગંભીરપણામાં રહેછે.

૧૯૭ કવિ હવે ભીમની દશા વર્ણે છે: તશો ઇ૦–તશો (તેવોજ–દ્રૌપદીના જેવોજ ખિન્ન થયેલો) ભીમ પૂઠે (બ્યૂહની પાછળ) રહીને મૂઠે (મૂઠીવતે) પાણિ (હાથ) પીસેછે–દબાવે છે–ક્રોધની ચેષ્ટા કરેછે! હવે ઇ૦–હવે કર્ણ રૂઠે (રીસે ભરાય) છે, કેમકે શૂર હોય તે શું જૂઠે કપટથી ડરે છે? નથીજ ડરતા. નિરંતર ભીમ યુદ્ધમાં આગળ ઉભો રહેતો હતો પણ આજ જ્યારે દુઃશાસનનું રૂધિરપાન કરવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે ત્યારે તે છેલ્લો ઉભો રહ્યો છે તેથી એમાં કપટ છે એમ જાણીને પણ કર્ણ ડરતો નથી એમ અભિપ્રાય છે. અથવા, શૂર હોય તે જૂઠા થવાથી ડરે છે–કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાર ન પડવાથી ડરે છે માટે હવે જ્યારે પરસ્પર સેના સામ સામે સજીને ઉભી રહી ત્યારે પોતાને ક્રોધ કરવાનો સમય વિચારી કર્ણ રૂઠે છે. અથવા, કર્ણ રૂઠે છે તેથી શૂર (ભીમ) જૂઠે (પ્રતિજ્ઞા ન પળાવારૂપ જૂઠથી) ડરે છે. મળ્યા ઇ૦–હવે સેનની બીચે (વચમાં–માંહે) જેઓ મળ્યા છે તે દાંત (ઇંદ્રિય દમન શીળ–અર્થાત્ દૃઢ મનના શૂરા શત્રુઓ ઉપર શરો સીંચે છે–બાણ છોડે છે; શૂર હોય છે સે મીચે (મરણ પ્રાપ્ત થયે) મરે ખરા પણ નેત્ર મીંચે નહિ–તેઓ તો ફાટી આંખેજ મરે છે એ તેમના વીરત્વની નિશાની છે.

વદે કર્ણ ભીમાં ધર્યાં શા જ નીમાં,
શમ્યો ક્યાંહી સીમાં વળ્યા નાહિ વીમાં;
દુઃશાસન આ જો ઉભો તંન તાજો,
દદામાં શું વાજો તજી પાર્થ માજો. ૧૯૮

વદી એવી વાણી ધર્યું તીર પાણિં,
કથે કોણ કા'ણી સુવાણી અજાણીં;
દુશાસન કે'તો અરે મૂઢ ચેતો,
વહે ભાર વે'તો હલેતા હવે તો. ૧૯૯

---

૧૯૮ ભીમને વ્યૂહની પછવાડે રહેલો જોઇને કર્ણ શું બોલ્યો તે વિષે કહે છેઃ વદે ઇ૦—કર્ણ વદે છે કે હે ભીમા! તેં શા નીમાં (નિયમ) ધર્યાં હતા! અને તું ક્યાંહી (અર્થાત્ કયી) સીમા (હદ)માં શમ્યો (શાંત થયો–ખળાઇ રહ્યો.) તારા વીમા વળ્યા નાહિ–તેં જે વીમો રાખ્યો હતો (દુઃશાસનનો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી) તે વળ્યો નહિ–ભરીપૂરી અપાયો નહિ. (દુઃશાસનનો વધ કર્યો નહિ). દુઃશાસન ઇ૦–આ દુઃશાસન તન (શરીરે) તાજો ઊભો છે તે તું જો; હે પાર્થ! (કુંતી પુત્રો)! તમારી માજો (મર્યાદા) તજીને તમે દદામો (નગારાં) શું વાજો (વગાડો) છો?

૧૯૯ વદી ઇ૦–કર્ણે એવી વાણી વદીને પાણિ (હાથ)માં તીર ધર્યું (લીધું). કવિ કહે છે કે એ વખતના એના પરાક્રમની કાહાણી કોણ કથે? સુવાણી (સારી વાણી–સરસ્વતી) તો અજાણી પડી! અથવા, તેમને (વીર પુરૂષોને) સુવાણી (મીઠી વાણી) તો અજાણી–અર્થાત્ કઠોર વચનજ તેઓ બોલતા હતા! દુઃશાસન ઇ૦–હવે દુઃશાસન પાંડવોને કહે છે કે, અરે મૂઢ! તમે ચેતો–સમજો (અને અમારે શરણ થાઓ); કેમકે હે હલેતા! (નાદાન!) હવે (આ કર્ણ આવ્યો ત્યારે) યુદ્ધનો ભાર તો જે વેહેતો હોય તેજ વહે; તમે તો નાદાનજ છો (એટલે વહી શકવાના નથી): અર્થાત્ તમારાથી શું પરાક્રમ થવાનું છે? પરાક્રમ થવાનું હોય તો ભીમ પ્રથમ મને મારવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને પછી છોકરવાદી કરી સેનની પાછળ સંતાઈ પેસે! એ વ્યંગ્ય છે.

શું લોહી અમારૂં પીએ એવું ધાર્યું,
તદા હું વિચારૂં ગયો ક્યાં ભગારૂં;
મુખે એમ ભંખી ઝનૂનેજ ઝંખીં,
ધનુ બાણ ધંખી ઉરાડ્યાં શું પંખીં. ૨૦૦

શકુનિ ગુમાની વદે વ્યર્થ બાનીં,
જમે સારી વાની અભિમાની માનીં;
હરીને તિ નંદે સુરો સર્વ વંદે,
ફસાયો શું ફંદે અજાનંદકંદે. ૨૦૧

કુરાજા કુરૂનો તદા મૂકી માઝા,
સમાજા બિચે બોલતો શું અકાજા;

---

૨૦૦ શું ઇ૦–વળી તે કહે છે કે, ભીમ શું અમારૂં લોહી પીએ એવું તેણે ધાર્યું છે? અને ધાર્યું છે તદા (ત્યારે) તે ભગારૂ (નાશી જનારો) ક્યાં ગયો–કેમ પીવા આવતો નથી તે હું વિચારૂં છું. ભંખી–ભાખીને. ઝનૂને–ઝનૂનમાં આવીને–ઉશ્કેરાઈને. ઝંખી–ઝંખના કરીને (શત્રુને મારવાની). ધનુ ઇ૦–પછી તેણે ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચઢાવી તેને ધંખીને (ધણુકારો બોલાવીને) બાણ છોડવા માંડ્યાં–જાણે પંખીના ઉરાડ્યાં હોય તેમ તે બાણ ઊડવા લાગ્યાં.

૨૦૧ હવે દુષ્ટ ચતુષ્ટયમાંના ત્રીજા વીર શકુનિનું વર્ણન કરેછે; શકુનિ ઇ૦–ગુમાનવાળો શકુનિ, જે અભિમાની (મારા સમાન બીજો નથી એમ માનનારો) અને માની (પોતાના મનથી પોતાને મોટો માનનારો) છે તથા જે સારી વાની (પકવાન્ન વગેરે) જમે છે અર્થાત્ બેનને ઘેર રહીને રાજધન ખાઇ પીને પુષ્ટ થયોછે, તે વ્યર્થ બાની બોલેછે–પરાક્રમ કરવાનું સામર્થ્ય ન છતાં તેવી વાણી બોલેછે. હરિને ઇ૦–વળી તે જેમ અજા (માયા–કપટ)થી મળતા આનંદના કંદ જેવા ફંદમાં શું (જાણે–જેમ) ફસાયો હોય–જેમ પાસાના કપટ–દાવથી તે પાંડવોને જીતી ગયો હતો તેવીજરીતે અહીં પણ જીતી જઇશ એમ મનમાં ખુશી થતો હોય તેમ, સર્વ સુરો (દેવો) વંદે છે તે હરિને તિ (તે–શકુનિ) નંદે (નિંદે છે)।

न જાણ્યુ અમારૂં બળા બળ માણ્યુ,
અજાણ્યું કથ્યા શું સનાણ્યું અજાણ્યું. ૨૦૨

ન હાથો દીઠા મૂઢ લાજ્યોજ ભાથોં,
ન કાથો કમાયા થઈ વ્યર્થ ગાથોં;
ભૂલ્યા છો ભલી ભાતથી રે ડુલ્યાછોં,
અમૂલ્યા હતા તે હવે તો મૂલ્યાછોં. ૨૦૩

અકામા થયા કૃષ્ણની ઇચ્છી કામાં,
ન સામા થયા, શે કીધા'તા ઉમામાં;
નરામા થયા રે શ્યા મૂઢ રામાં,
દદામા દિયો શું બની મર્દ શામાં. ૨૦૪

---

૨૦૨ હવે દુર્યોધન બોલે છે: કુરાજા ઈ૦—પછી કુરૂનો (નઠારો રાજા—દુર્યોધન) માઝા મૂકીને સમાજા (સૈન્યના સમુદાય મધ્યે) અકાજા (અકાર્ય રૂપ—ન ઘટે તેવું) શું બોલતો—બોલે છે (તે કહીએ છીએ). તે બોલ્યો કે, અમારૂં બળાબળ (બળવાનપણું કે નિર્બળતા) તમે માણ્યું છે—ઘણીવાર તમે અમારા બળનો સ્વાદ ચાખેલો છે તથાપિ તમે શું ન જાણ્યું કે જેથી તમે (દુઃશાસનનું રૂધિર પીવા રૂપ) અજાણ્યું (અજાણતાં) કથ્યા—એ કામ કેટલું વિકટ છે તે જાણ્યા વિના બોલી બેઠા ! વારૂં તે અજાણ્યું કામ તમે સનાણ્યું (સારી રીતે અજમાવી જોયું છે) શું ? તમે કરેલી પ્રતિજ્ઞા વગર વિચાર્યે કરી છે માટે તે પાર પડવાની નથી, એ ધ્વનિ છે.

૨૦૩ ન ઈ૦—હે મૂઢ ! તેં મારા હાથો દીઠા નથી, પણ તારો ભાથોં માત્ર લાજ્યો છે !—તેં યુદ્ધમાં પાછળ રહીને ભાથાને લજવ્યો છે! અને તમે પ્રતિજ્ઞા કરીને કાંઇ કાથો°(કાથ—માલ) કમાયા નથી, પણ તમારી ગાથોં (ગાથા—વાત—પ્રતિજ્ઞા—વચન) વ્યર્થ થઈ છે ! તમે ભલીભાતથી ભૂલ્યા છો અને ડુલ્યા (ડુલ્યા) પણ છો, તથા પ્રથમ તમે જે અમૂલ્યા (મૂલ્ય રહિત) હતા તે હવે°મૂલ્યા (મૂલ્યવાળા) થઇ ગયા છો.

૨૦૪ અકામા ઈ૦—તમે કૃષ્ણની કામા (ઇચ્છા)ને ઇચ્છીને અકામા નકામા થયા છો. અર્થાત્ કૃષ્ણને અનુસરીને તમે નકામા થઇ ગયા છો. જો તમે

ન નામા થયા કુંતીએ જન્મી વામાં,
અ ગામા થયા શિથિલા સર્વ ગામાં;
વદે દુષ્ટચતુષ્ટ એવું મદેથી,
રદે હોઠ દાબી દબાવી દદેથી. ૨૦૫

ઉચારે અનાચારં ના તે વિચારે,
ન ધારે સમાચાર કેવા સવારે;
ન હારે હરિ હાર કંઠે જિ ધારે,
ન ક્યારે અશા શાર શારે અસારે. ૨૦૬

સામા ન થયા-સન્મુખ આવીને યુદ્ધ કરવા ઊભા ન રહ્યા તો પ્રતિજ્ઞા કરવાના ઉધામા શે કીધા હતા? રે! તમે નરામા (રામ-બળ વગરના) થયા છો અને હે મૂઢ! રામા (સ્ત્રીરૂપ) થયા છો-અર્થાત્ બાયલા બની ગયા છો. તમે મર્દ (મટીને) શામા બની ગયાછો તેમ છતાં શું (મોં લેઇને) દદામા દિયો છો-યુદ્ધનાં નગારાં વગાડો છો?

૨૦૫ ન ઈ૦-તમે ન નામા થયાછો-તમારૂં નામ (કીર્તિ) નાશ પામ્યું છે અને કુંતીએ તમને (મર્દ નહિ પણ) વામા (સ્ત્રીઓ) જન્મી છે! તમે જે અગામા (કોઇને ગમ્ય નહિ એવા- કોઇ જેના સામો ચઢી શકે નહિ એવા) હતા તે શિથિલ બનીને સર્વગામા (સર્વ જેના સામે જઇ શકે એવા) થયા છો. દુષ્ટચતુષ્ટ-ચાર દુષ્ટોનું ટોળું-ચંડાળ ચોકડી. મદેથી-મદથી. રદે ઈ૦-રદે (દાંત ઉપર) હોઠને દાબીને અને તેને દદેથી (બીજા દાંતવડે) દબાવીને વદે છે. (ઉપલા ચરણ સાથે અન્વય).

૨૦૬ ઉચારે ઇ૦-એવીરીતે કર્ણવગેરે ચાર દુષ્ટો અનાચાર (અધર્મયુક્ત) વચનો ઉચારે છે પણ તે વિચારે ના-વિચાર કરતા નથી; તેમ બીજે દહાડે કેવા સમાચાર થવાના છે તે પણ ધારતા (વિચારતા) નથી. પણ કવિ કહે છે કે, ન હારે ઈ૦—જે પુરૂષો હરિ રૂપી હાર કંઠે ધારે છે તે હારતા નથી. અને તેઓ ક્યારે પણ અસારે-સામો પુરૂષ સારો ન હોય તોપણ-અથવા અસારને જોઇને અશા (આવા) શાર શારતા નથી-એવાં મર્મવેધક વચનો બોલતા નથી. અથવા, અસાર (તુચ્છ-હલકા) શાર શારતા નથી.

કવીશો કથે ત્યાં વદે શું રવીશો,
પવીશો મથે જ્યાં બદે શું ન બિશો;
ખવીશો જથે ક્યાં કદે શું રવીશો,
હવીશો હથે યાં રદે શું જવીશો. ૨૦૭

---

૨૦૭ અર્જુનના આગળ કર્ણની તુચ્છતા બતાવતાં કવિ કહેછે કે, કવીશો ઇ૦-'જ્યાં ન પોહોચે રવિ ત્યાં પોહોચે કવિ' એનો અનુવાદ છે—જ્યાં કવીશો (કવીશ્વરો) કથે (વર્ણે છે) ત્યાં રવીશો (સૂર્ય સરખો) શું વદે ? (શું વર્ણન કરી શકે ?) કહેવતનો અર્થ તો એમ છે કે સૃષ્ટિના જે ભાગમાં સૂર્યની ગતિ નથી તેનું પણ વર્ણન કવિ પોતાની કલ્પનાથી કરી શકે છે, તથાપિ અહીં વર્ણન રૂપ સમાન કાર્યમાં કવિ રવિની સરખાવટ વલ્લભે કરી જણાય છે. અથવા, કવીશો—કવિ સરખો અર્જુન જ્યાં બોલવા માંડે ત્યાં રવિના સરખો (રવિપુત્ર હોવાથી) કર્ણ શું વદે ? (બોલી શકે ?) પવિ ઇ૦ - જેના આગળ પવીશો (વજ્ર સરખો) કઠણ પુરૂષ પણ મથે (જીતવાને યત્ન કરતાં મથન કરવું પડે), ત્યાં બિશો (બિશ-કમળના તંતુઓ) શું ન બદે ? અર્થાત્ જેનાથી વજ્ર થાકી જાય એવા અર્જુન આગળ કમળનાળ સરખા નિર્બળ કર્ણના શા ભાર છે કે તે તાબે ન થાય ! ખવીશો ઇ૦-જ્યાં ખવિ (એ નામના પ્રેત) શો (સરખા) જથે (જગ્મે-ખાવા માંડે) ત્યાં રવીશો (વલોણાના વાંસ સરખા) શુ કદે ? (મારે ? कद-મારવું). અથવા જ્યાં ખવીશો (ખાઇ જાય એવા ભૂત) જથે (મળ્યા હોય ત્યાં રવીશો (रु-રડવું ત્રી રડતો)-રોતો માણુસ હોય તે શું કદે ? શું નિકંદન કરે ? શી ધાડ મારે ? અર્થાત્ અર્જુન જેવા ખવીશ આગળ કર્ણ જેવા રવી (રોતો) શું કદન કરવાનો છે ? હવીશો ઇ૦—જ્યાં હવિશો (પાણીના પ્રવાહ જેવો. हविस्-પાણી) હથે (હને-મારે) અર્થાત્ પાણીનો મારકો થાય અને નદીના તટ ખોદાઇ જાય ત્યાં જવી (ઘોડા કે બીજી વેગવાન્ વસ્તુ) શો (સરખો) શું રદે (ખોદે) ? અર્થાત્ બીજા બધા વેગવાળા પદાર્થો કરતાં પાણીનો વેગ વૃક્ષો-નાં મૂળ કાઢવામાં અને ભૂમિને ખોદી નાખવામાં જેમ બળવાન છે તેમ કર્ણ કરતાં શત્રુઓનાં મૂળ કાઢવામાં અર્જુન બળવાન છે.

પાર્થ પ્રતિઉત્તર કથન તથા સુયોધનસેનપરાજય.

સવૈયા.

અરજ્જુન કહે નવ મૂઢ બનો
મન ગૂઢ ડરો બકવા કરતાં,
શરજ્જેર સહો પછી બોલ કહો
બહુ તોલ રહે શૂરતા સરતાં;
વદી એમ તીરો વડ વીર બની
હરિ ધીર ધરી ધનુતા ધરતાં,
શર એકથકી ધનુ કર્ણ વિખં-
ડિત ધર્ણ બીજે રથી હા ! હરતાં. ૨૦૮

૨૦૮ વિષય કથન: પાર્થ ઇ૦—દુષ્ટચતુષ્ટયનાં વચન સાંભળી પાર્થે (અર્જુને) પ્રતિઉત્તર કહ્યા તે તથા સુયોધન (દુર્યોધનની) સેન (સેના)-નો પરાજય, એટલી હકીકત આ સવૈયાઓમાં છે. સવૈયા—દુમિલા છંદ. અરજુન ઇ૦—અર્જુન કહે છે કે તમે મનમાં મૂઢ ન બનો અને બકવા કરતાં ગૂઢ (ગુપ્ત રીતે) ડરો—બકવા કરવાથી ગૂઢ ડર છે તેને જાણો. અથવા હે ધૂડ સરખા કે હે ઘુડો! બકવા કરતાં ડરો. તમે મારા શર(બાણ)નું જોર સહો (સહન કરો) પછી બહુ બોલ કહો; કેમકે શૂરતા (શૂરપણું) સરતાં (પારપડતાં—સિદ્ધ થતાં) તોલ રહે—જો તમે શૂરપણું બતાવી વિજય પામશો તોજ તમારો તોલ રહેશે. વદી ઇ૦—એમ વદીને હરિ (અર્જુન) વડ (શ્રેષ્ઠ) વીર બનીને અને ધીર ધરીને તીરો અને ધનુતા(અર્થાત્ ધનુર્ધારીપણું) ધરતાં એક શરથકી કર્ણનું ધનુ (ધનુષ્ય) વિખંડિત કર્યું—કાપી નાખ્યું, અને બીજે શરે હા! (અરે!) રથી (કર્ણને) ધર્ણ (ધરણી-પૃથ્વી) ઉપર હરતાં (હરતા) મારી પાડ્યો. અર્થાત્ કર્ણનો રથ ભંગ કરીને તેને પૃથ્વી ઉપર પાડી નાખ્યો.

તૃતીયે શકુનિ રથ ભંગ કરી
ભભકારથી શંખ વગાડત હો,
ચતુરે ચતુરોજ દુશાસનનો
રથ સારથિ સાથ સુપાડત હો;
કરિગ્રીવ રહ્યો દુરજોધન તે
દિન કીરટ કીરટ કાંડત હો,
ગરજી ધનુ ગાંડિવને સરજી
હરિ દુષ્ટચતુષ્ટય તાડત હો. ૨૦૯

મુનિ બેતણું પૂજન ના વીસર્યો
તહિં સાધિ શરો વિરથી કરતો,
વળી સેન તમામતણી ચલના
વલના વર બાણથી સંહરતો;
ધરી શંખ પછે દ્વય મીત મળી
સ્વર એક કરી હરિ વિચરતો,
હરિ હાર્યો નરો થિરતોજ ગતિ—
વત, તોય ન સૂત સુતો ડરતો. ૨૧૦

---

૨૦૯ તૃતીયે–ત્રીજે બાણે. ચતુરે–ચોથે બાણે. ચતુરોજ–ચતુર એવો અર્જુનજ. અથવા ચોથા દુઃશાસનનો રથ. કરિગ્રીવ–હાથીની ગ્રીવા (ડોક) ઉપર–અર્થાત્ હાથી ઉપર. અથવા વ્યૂહરચનાના હાથીની ગ્રીવાના સ્થાનમાં. કીરટ ઈ૦–કિરીટી (અર્જુન) તે દુર્યોધનનો કિરીટ (મુકુટ) કાડત (કાઢે છે)! અર્થાત્ પાંચમે બાણે અર્જુને દુર્યોધનના માથાનો મુકુટ ઉડાવી દીધો ! ગરજી ઈ૦–એવી રીતે હરિ (અર્જુન) ગરજીને (ગર્જના કરીને) અને ગાંડિવ ધનુષ્યને સરજીને (તૈયાર કરીને–અથવા તે દ્વારા બાણ છોડીને) તે દુષ્ટચતુષ્ટયને તાડત (તાડન કરેછે–મારે છે).

૨૧૦ અર્જુન પ્રથમ દુષ્ટચતુષ્ટયને તાડન કરીને પછી કૃપાચાર્ય તથા અશ્વત્થામાને તાડન કરેછેઃ મુનિ ઈ૦—તે બે મુનિ (કૃપાચાર્ય તથા અશ્વત્થા-

વિધિ જે અરજુન કરી ધરી કે-
શવ તે સૂતપૂત ભલી ભણિયો,
દીનતા નવ દાંત વશી મનમાં
કશી ના હરિ પારથ તો ગણિયો;
ઝટ સાવધ કર્ણ થઇ કિરીટી-
પર બાણ અમાપ મૂકે રણિયો,
શકુનિ દુરજોધન ત્યાંહી દુશા-
સન તીર ધરી વીરતા શણિયો. ૨૧૧

આ)નું પૂજન કરવું (બાણ મારીને) તહિં (ત્યાં) વીસર્યો નહિ, પણ તે મના પ્રતિ શરો (બાણો) મારીને તેમને વિરથી કરતો (રથ વિનાના કરી નાખતો). અર્થાત્ તેમના રથ ભાગી નાખ્યા. અર્જુન બીજું શું કરતો હતો ? વળી ઈ૦—વળી તે તમામ સેનની ચલના વલના (ચલન વલન) વર (ઉત્તમ) બાણથી સંહરતો (નાશ કરતો). ધરી ઇ૦—પછે દ્વય બન્ને મીત (મિત્ર–કૃષ્ણ અને અર્જુન) મળીને હાથમાં શંખ ધરીને તેનો એક સ્વર કરીને હરિ (અર્જુન) વિચરતો (રણ ભૂમિમાં ફરતો–ફરવા લાગ્યો). વળી તે હરિ ગતિવત (ગતિવાળા) હાથી અને નરોને થિરતો (સ્થિર કરી દેતો), તોય સૂતસુતો (સૂતપુત્ર–કર્ણ) ડરતો નહિ. અથવા હરી–નાશ કરી.

૨૧૧ વિધિ ઈ૦–કેશવ (વિષ્ણુ)ની સાહ્યતા ધરીને અર્જુને જે વિધિ કરી તે વિધિને સૂતપૂત (સૂતપુત્ર–કર્ણ) ભલી રીતે ભણ્યો–તેનો પ્રતિકાર કેમ કરવો તે તેણે સારી રીતે જાણ્યું. તે દાંત (ઇંદ્રિય દમનશીલ–દૃઢ મનના કર્ણ)ના મનમાં કશી દીનતા વશી નહિ, અને તેણે હરિ (કૃષ્ણ અને પારથ (પાર્થ–અર્જુન)ને ગણ્યો નહિ! કિરીટી–અર્જુન. રણિયો(ઋણી)–કરજ ધીરનાર–લેણદાર હોય તેવો અથવા રણીઓ–રણમાં યુદ્ધ કરનાર. શકુનિ ઇ૦–શકુનિ વગેરેની પણ તીર ધરીને વીરતા શણી–સાંભળી. અર્થાત્ તીર લેઈને એવું પરાક્રમ કર્યું કે તેથી તેમની વીરતા વખણાઇ!–અથવા પ્રથમ તટસ્થ રહીને કર્ણની વીરતા સાંભળી.

ધરમે શકુનિ તવ તો વરિયો
રણ સાત્યકિ રાય ભણી નમિયો,
સહદેવ દુશાસન સાથ વઢે
અતિ પારથ કર્ણ સમો શમિયો;
ગુરૂપુત્રની સન્મુખ છે દ્રુપદા-
ત્મજ છે નકુલો કૃપને ગમિયો,
વિધિ એ વઢતા નવ કો નરતા
નર છાવરતા વરતા વમિયો. ૨૧૨

નગ કો પનગો જળ કો બળ કો
કરી વાયુતણાં શર સાંધત ત્યાં,
વજ્રે ગરૂડે સમીરે વરશી
વર સર્પથકી શર બાંધત ત્યાં;
અગનિ હરનાં વિધિ ઇંદ્રતણાં
શર ભારતિનાં શર ભાંજત ત્યાં,
ઉદકે ભસમે હરિ વૃત્રથકી
હરો વલ્લભ તા શર ગાંજત ત્યાં. ૨૧૩

---

૨૧૨ કોણ કોની સાથે યુદ્ધ કરતા હતા તે કહે છે: ધરમે ઈ૦—ધરમે (યુધિષ્ઠિરે) તવ (તે સમગે-યુદ્ધ સમયે) રણ (સંગ્રામમાં) શકુનિને વરિયો (વર્યો)-પોતાની સાથે લડનાર તરિકે પસંદ કર્યો. રાય-દુર્યોધન. સમો શમિયો-બરોબરીઓ. અર્થાત્ કર્ણ સામે અર્જુન થયો. ગુરૂપુત્ર (દ્રોણસુત) -અશ્વત્થામા. દ્રુપદાત્મજ (દ્રુપદ રાજાનો આત્મજ-પુત્ર)-ધૃષ્ટદ્યુમ્ન. વિધિ ઈ૦—એ વિધિથી તે નર વઢતા હતા તેમાં કોઈ નરતા (નબળા) નહોતા, તેઓ એક બીજાની વરતા (ઉત્તમત્તા)ને છાવરતા (ઢાંકતા) હતા-એક બીજાના કરતાં સરસ થતા હતા. વમિયો-અગ્નિરૂપ યોદ્ધાઓ! *(વમિ-અગ્નિ). અથવા ભાથામાંથી બાણનું વમન થતું હતું તેને છાવરતા.

૨૧૩ અસ્ત્ર યુદ્ધ વર્ણે છે: નગ ઈ૦—કોઈ શૂરા બળ કરીને નગ (પર્વતાસ્ત્ર), પનગો (પન્નગાસ્ત્ર-સર્પનું બાણ), જળ (વરૂણાસ્ત્ર), અને વાયુ

વિધિ એ નિધિ તો ઉલટયો ભર-
તી બિચ, કો શઢ કો કૂપનાં રૂપ છે,
જળબાણ અજાણ વિષે ડૂબતા
કંઇ પટ્ટિશનાં રૂપ તદ્રૂપ છે;
રથ નાવ ભલાં ચકરો વર શં-
ખજ કૌસ્તુભ ધૂપ અનુપમ છે,
રતનાકર છે લખમીપતિ છે
કવિ વલ્લભ વિધિ રૂપારૂપ છે. ૨૧૪

(પવનાસ્ત્ર)નાં શર (બાણ) સાંધત સાંધતા–શત્રુને અનુલક્ષીને છોડતા હતા; શત્રુએ તે શરને (બાણોને) અનુક્રમે વજરે (વજ્રાસ્ત્રથી), ગરૂડે (ગરૂડાસ્ત્રથી), વર સમીરે વરસીને (ઘણો વાયુ છોડીને–પવનાસ્ત્ર મૂકીને), અને સર્પચકી (નાગાસ્ત્ર) મૂકીને તે શરને બાંધત (બાંધતા–અટકાવતાહતા). વળી શત્રુઓનાં જે અગ્નિનાં (અગ્ન્યસ્ત્ર), હરનાં (પાશુપતાસ્ત્ર), વિધિનાં (બ્રહ્માસ્ત્ર), અને ઇંદ્રનાં (ઇંદ્રાસ્ત્ર) અને ભારતીનાં (દૈવ્યસ્ત્ર), એવાં શર ભાંજત (સૈન્યને ભગાડતાં,) તો સામાવાળા તે અસ્ત્રોને અનુક્રમે ઉદકે (મેઘાસ્ત્રથી), ભસમે (ભસ્માસ્ત્રથી), હરિ (નારાયણાસ્ત્રથી), અને વૃત્રથકી (વૃત્રાસ્ત્રથી) હરીને, વલ્લભ કહેછે કે, તા (તે) શરવડે તેઓ શત્રુને ગાંજતા હતા.

૨૧૪ વિધિં૦–એ વિધિએ નિધિ (સમુદ્ર) ઉલટયો અને તેની ભરતીની વચ્ચે કોઇક શઢનાં અને કોઇક કૂપ (વાહાણના કૂવા)નાં રૂપ છે–નિશાન એ શઢ અને રણસ્તંભ એ કૂવાનાં રૂપ છે. જળ૦–કંઈ પુરૂષો અજાણતાં આવી લાગેલા બાણરૂપી જળમાં અથવા જળબાણ (વરૂણાસ્ત્ર)માં ડૂબતા હતા–નાશ પામતા હતા. વળી યોધાઓનાં પટ્ટિશનામે ફરસીનાં આકારનાં રૂપ તદ્રૂપ (તે આકારના) મત્સ્ય જેવાં છે. રથરૂપી તેમાં નાવ છે, રથનાં ચક્ર તે સમુદ્રનાં ચક્ર રૂપ છે, વર (ઉત્તમ) શંખ તે સમુદ્રમાંના શંખરૂપ છે, રાજાઓના મુકુટના કૌસ્તુભ મણિનો ધૂપ (પ્રકાશ) તેજ રત્નાકરમાંથી (સમુદ્રમાંથી) નીકળેલું કૌસ્તુભ રત્ન છે. વળી તે રણસમુદ્ર રત્નાકર પણ છે (કેમકે તેમાં અનેક નરરત્ન છે), તેમાં લક્ષ્મીપતિ (નારાયણ) પણ છે કેમકે

મરજી વરતી વરતી ધીવરા-
રૂપ ના મરજીવ ન લે મુકતા,
હરજી વરતી અરજુન ભણી
અવલોકી વદે તજવી રૂકતા;
ભરપૂર ચઢ્યું તવ સાગરનું
રૂપ, પારથ નાગરતા ભુકતા,
શર પાંચથકી શકુની વિરથો
કરી ચાર થકી નૃપતા ચુકતા. ૨૧૫

નજરે સૂતપૂત નિહાળી રહ્યો-
જ દુશાસન ભૂમિ પડ્યો ડરતો,

લક્ષ્મીપતિ (કૃષ્ણ) ત્યાં છે; વલ્લભ કવિ કહેછે કે રણ સંગ્રામનો વિધિ તે સમુદ્રનીસાથે રૂપા રૂપ (બરોબર રૂપેરૂપ મળતું આવે એવો-હુબેહુબ) છે.

૨૧૫ મરજી ઇ૦—એ રણસમુદ્રમાં અર્જુનની વરતી (વૃત્તિ-ઇચ્છા) ધીવરારૂપ-માછી સરખી (મોતી કાઢવા માટે) થઇ છે, કેમકે જે મરજીવ (મરજીવો) ન હોય તે મુક્તા (મોતી) લે નહિ. અર્થાત્ માછી જેવી વૃત્તિ કરીને મરજીવો સમુદ્રમાં પડે ત્યારે તે મોતી મેળવે છે, તેમ રણમાં પણ મરજીવો (જીવની દરકાર ન રાખનાર) થઇને પડે ત્યારે યશ કે પરિણામે મુક્તિ મળે છે. તે એવી મરજી વરતીને વરતી (વળતી) હરજી (કૃષ્ણ) અર્જુન ભણી અવલોકી (જોઇને) વદે છે કે હવે તારે રૂકતા (દીલ ચોરવાપણું) તજવી. અર્થાત્ કાંઇ કસર ન રાખતાં તું પરાક્રમ કર. તવ (ત્યારે-પછી) સાગરનું રૂપ ભરપૂર ચઢ્યું-રણ સંગ્રામ રૂપી સમુદ્ર ખરેખરો ઉછળવા લાગ્યો અને તેમાં પારથ (અર્જુન) એ નાગરતા (ચતુરતા) નો ભુક્તા (ભોગવનાર) થયો. અર્થાત્ નાગરતા (નગર વાસીપણું ભોગવનાર કોઇ શેઠ જેમ વેપાર માટે સમુદ્રમાં પ્રયાણ કરે છે તેમ બાણ મારવામાં નાગરતા (ચતુરાઈનો) ભોગવનાર-ધારણ કરનાર અર્જુન પણ સંગ્રામ કરવા લાગ્યો. શો સંગ્રામ કર્યો? શર ઇ૦- પાંચ બાણવડે શકુનિને વિરથો (રથ વિનાનો) કરીને ચારથકી (ચાર બાણવડે) નૃપતા ચુકતા (દુર્યોધનનું રાજાપણું ચુકાવી દીધું-તેનો મુકુટ પાડી નાખ્યો).

કરણે સુણિયો કરણો વડ હ-
થ્થ વિના રથ તે મનમાં મરતો;
ચઢી તે ઘડી રીસ અપાર અવા-
રજ વાર હતું છતું તે કરતો,
રથ જ્યાંહી બીજો વર આવી ઉભો
તવ સૂતતણો પૂત તો વરતો. ૨૧૬

પરતીગન તે કરતો સુણ પા-
રથ ના રથ ભંગ કદા કપદા,
રથી પારથ તું વર સારથિ કે-
શવ તોય નુ આપ સદા સપદા;
ભગવું જગવું જુગતી રૂકતી
નહિ જો હરિ આજ અદા અપદા,
વદિ એમ વિંધ્યો હરિ સારથિ રૂ-
પ જિ મા'રથિ માણ મદા મપદા. ૨૧૭

---

૨૧૬ અર્જુનનું બીજું પરાક્રમ કહેછે : નજરે ઇ૦—સૂતપૂત (કર્ણ) નજરે નિહાળી રહ્યો અને (તેના દેખતાંજ) દુ:શાસન ભૂમિ ઉપર પડયો પડયો (રથ ભંગ થયાથી) ડરતો હતો. વળી આપણે જે વડ હથ્થ (મોટા હાથવાળો—મહાબાહુ—બળવાન કરણો (કર્ણ) કરણે (કાને) સુણીઓ છે તે પણ રથ વિના મનમાં મરતો—મરવા જેવો થયો (અર્થાત્ ગ્લાનિ પામતો હતો). ચઢી ઇ૦—કર્ણને તે ઘડીએ અપાર અને અવાર (ન અટકાવી શકાય એવી) રીસ ચઢી અને તેનામાં જે વાર (પાણી) હતું તે તે છતું (પ્રકટ) કરતો. વરતો—પસંદ કરતો. અર્થાત્ તેણે નવા રથને ગ્રહણ કર્યો.

૨૧૭ પરતીગન ઇ૦-તે (કર્ણ) પરતીગન પ્રતિજ્ઞા કરતો કે, હે પારથ (અર્જુન) તું સુણ: કદાપિ તારો રથ ભંગ ન થાય, કેમકે તે કપદા—કપ્રદા—ક (અગ્નિ) પ્રદ (આપેલો)—અગ્નિએ આપેલો છે; વળી તું (તારા સરખો) રથી છે અને કેશવ સરખા વર (ઉત્તમ) સારથિ છે, તોય આપ સદા સપદા (સ્થિર

અરજુન શરે કરીને શર તો-
ડત બોલત શું બકતે વીરતા,
ધરિયે શર કાર્મુક તો વીરતા
વર ના મીરતા બકવા શિરતા;
વદી એમ વિડારત જે તીર ધા-
રત મારતયોધ સહી ભિરતા,
વર સારથી શલ્ય ડગાવત પા-
રથ(તોય)મા'રથી ના મૂકતો ધીરતા. ૨૧૮

પગે ટકી રહેનાર) નથી!-મારા બાણોના પ્રહાર આગળ તમારાથી પગ ટકાવી ઊભું રહેવાશે નહિ! (આ વચન કર્ણે ૨૩૦ મા પદમાં સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે!) ભગવું ઇ૦-'હું તમને રણમાંથી ભગવું (ભગાવું)' એ વાત તમને હું પ્રથમથી જગવું છું (જણાવી દેઉં છું), કાંઈ જુગતિ (કપટ વગેરેની) કરતો નથી કે રૂકતી પણ રાખતો નથી; હે હરિ (અર્જુન)! હું આજ તને અપદા (સ્થાન રહિત) કરી નાખું છું; મારી અદા (દુશ્મનાવટ અથવા બાણ મૂકવાની છટા) જો. વદી ઇ૦-એમ વદીને હરિ, જે સારથી રૂપ થયો હતો તેને (કર્ણે બાણથી) વીંધ્યો. મા'રથિ ઇ૦-પછી કર્ણે અર્જુનને કહ્યું કે, હે મહારથિ! તું હવે મદા (મદવડે) મપદા (મહાપદા-મોટી આપત્તિ)ને માણ-ભોગવ. અર્થાત્ હમણા હું તને આપત્તિમાં નાખું છું.

૨૧૮ અરજુન ઇ૦-અર્જુન કર્ણના શરને (બાણને) પોતાના શરવડે તોડેછે અને બોલેછે કે શું બકતે (બકતામાં-બકવા કરવામાં)જ વીરતા છે કે! જો શર (બાણ) અને કાર્મુક (ધનુષ્ય) ધરીએ તોજ (ઉત્તમ) વીરતા-વીરપણું છે; પણ બકવાદમાં શિરતા (મુખ્યતા)થી કાંઈ મીરતા (અમીરતા) જણાતી નથી! વદી ઇ૦-તે એમ વદીને જે તીર કર્ણ ધારતો હતો તેને વિ-ડારત (કાપી નાખેછે), અને તેના સામે ભીરતા (ભીરૂ-પ્રતિદ્વંદ્વીપણું) સહી ધારણ કરીને તેના યોધને મારે છે. અથવા જે યોધ અર્જુન સામે ભીરતા-ભીડતા-સામા થતા તેમને તે સહી (નિશ્ચય) મારત (મારેછે). વર ઇ૦-પારથ કર્ણના વર (ઉત્તમ) સારથિ શલ્યને ડગાવત (ડગાવે છે-બાણ મારી

શર એકથી મુકુટ કર્ણતણો
જવ પારથ પાડત યોધનનો,
તવ સૂતતણો સૂત ક્રોધ વશો
થઇ મા'રથ ગાડત રોધનનો;
ધરી તીર કરે નયનો નચવી
વર મંત્ર ગ્રહ્યો ગુરૂ બોધનનો,
કર કર્ણ સુધી કરણે ખિચિયો
તવ તંત્ર સહ્યો હરિ શોધનનો. ૨૧૯

શર જ્યાં સુસવાટ કરંત વછૂ-
ટત ઘોટ ભૂ બીચ દબાવત ત્યાં,
ન નિશાન રહે ચૂકતું શર તો
સૂરપૂત સપૂત લજાવત ત્યાં;
મુખમ્લાન થયું શર વ્યર્થ ગયું
જવ પારથ શંખ બજાવત ત્યાં,
કવિનો કવિ વલ્લભ તો ધીરતા

તેને ગાભરો કરેછે) તથાપિ તે મહારથી કર્ણ ધીરતા મૂકતો (છોડતો) નથી.

૨૧૯ યોધનનો-યોધાઓનો (કર્ણનો). સૂતતણો સુત-કર્ણ. મા'રથ ૪૦-અને તે રોધનનો (રોધન રૂપ-પોતાને અટકાવ કરનાર) મહારથ(મહારથી-અર્જુન)ને બાણવૃષ્ટિથી ગાડત (દાટી દેછે). મંત્ર ૪૦-ગુરૂ બોધનનો મંત્ર-ગુરૂ પાસેથી જેનું બોધન મળેલું તે મંત્ર. કર ૪૦-કરણે તવ (ત્યારે-પછી). કરવડે કર્ણ (કાન) સુધી ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચઢાવીને તેને ખિચિયો (ખેંચ્યો), અથવા હાથને કાન સુધી ખેંચ્યો. અને હરિ (અર્જુન)ના શોધનનો-અર્જુનની શોધ-ખબર લેવાનો તંત્ર સહ્યો-પકડયો. અર્થાત્ તેવડે અર્જુનને મારવાનો ઘાટ ગોઠવ્યો.

વર આજ અખંડ ભજાવત યાં. ૨૨૦

જવ જ્વાળમુખી જશું જાજ્વલ્ય કા-
ર્મુક બીચથકી શર વ્યર્થ ગયું,
તવ ક્રોધ કરી સૂતનો સુત ભા-
ખત પારથ! સારથપાણી કં'યું;
નવ બાણથકી મમ બાણ વિડા-
રિયું કૃષ્ણકળાથકી ઝાંખું થયું,
કવનો કવતો કવિ ભૂપતણાં
નવ ભૂપ રસજ્ઞ વસજ્ઞ વ'યું. ૨૨૧

---

૨૨૦ શર ઇ૦—જ્યાં સુસવાટ કરંત (કરતું) શર કર્ણના ધનુષ્યમાંથી વછૂટત–વછૂટતું (કે કૃષ્ણ) તેના ઘોટ (ઘોડા) ને ભૂબીચ (પૃથ્વી ઉપર) દબાવત (દબાવી દેતા). ઘોડા નીચા નમી જવાથી રથ નીચો નમ્યો અને બાણ અર્જુનને ન વાગતાં નિશાન ચૂકી ચાલ્યું ગયું. સુરપૂત ઇ૦–સપૂત એવો સુર (ઇંદ્ર)નો પૂત (પુત્ર)–અર્જુન ત્યાં (સંગ્રામ ભૂમિમાં) કર્ણને લજાવત. મુખ ઇ૦–જવ (જ્યારે) કર્ણનું શર વ્યર્થ ગયું ત્યારે તેનું મુખ મ્લાન થયું (કરમાઇ ગયું) અને ત્યાં પારથ શંખ બજાવત–અર્જુને શંખ વગાડયો. વીરતા ઇ૦–આજ યાં (અહીં) વલ્લભ અખંડ વીરતા ભજાવે છે–વીરરસ ભજવી બતાવે છે.

૨૨૧ જવ ઇ૦–જવ (જ્યારે) જ્વાળામુખી જશું (જેવું) જે કાર્મુક (ધનુષ્ય) તેના બીચથકી (વચમાંથી છોડેલુ) શર (બાણ) વ્યર્થ (અર્જુનને ન વાગતાં નકામું) ગયું તવ (ત્યારે) ક્રોધ કરીને સૂતનો સુત (કર્ણ) ભાખત કે હે પારથ! એ તો સારથ (સારથિનું) પાણી (બળ) કં'યું (કહ્યું) છે. અર્થાત્ તારા પરાક્રમથી તું બચ્યો નથી પણ એ તો કૃષ્ણના બળથી તું બચી ગયો છે! કવનો ઇ૦– કવિ કોઇ ભૂપનાં કવન કવતો હોય પણ જો તે ભૂપ રસજ્ઞ ન હોય તો તે કવિનું કથન વસજ્ઞ (વિસંજ્ઞ–નિર્જીવ–અર્થાત્ માલ વગરનું) થઇને વહી જાય. તેમ તું તારાં વખાણ કરેછે પણ જો તું ખરો પરાક્રમીજ નથી તો તે વખાણ પણ નિરર્થક વહી જાયછે.

પણ જો મમ આ પણ મૂઢમતિ
વર ગૂઢ હું ગાડું રણે તુજને,
રણ જો તવ આ રણકાર કુશં—
ખ તું ભંખન દંખ દમે મુજને;
ગણકા કદી જો ગણ આવી ગણે
તુજ લે' ગ્રહ સૂજ ભલી સુજને,
ગણ પારથ માગણ જીવતણો
સ્વય દાત અમો દઉં એ રૂજને. ૨૨૨

વદી કાર્મુકમાં શરને ચઢવી
સૂતસુત હર્ષિત નાદ કરે,
કદી ના સમર્યું શર તે મૂકિયું
તવ યોધ અખંડ અડગ્ગ ડરે;
સદી સો ગ્રીષમીવત તાપ પડ્યો

---

૨૨૨ પણુ ઇ૦—હે મૂઢ મતિવર ! (મૂઢ બુદ્ધિવાળાઓમાં ઉત્તમ—અર્જુન !) પણુ તું આ મમ (મારું) પણુ (પ્રતિજ્ઞા) જો; હું તુજને રણુમાં ગૂઢપણે ગાડું (દાટી દેઉં) ! તું આ રણુ (યુદ્ધભૂમિ) જો, તારા કુશંખ (નઠારા શંખ)ને રણુકારીશ નહિ. કેમકે તેના ભંખન (ભસવા સરખા કઠોર અવાજ)નો દંખ મને દમે છે ! ગણુકા ઇ૦—જો કદી ગણુક (ગણિત કરનારા—અર્થાત્ જોશીઓ) આવીને તુજ (તારા) ગણુ (ગ્રહદશા વગેરેના ગણુ) ગણે તો તેઓ તારા ગ્રહ સુજ (સારાજ) છે એવી ભલી સૂઝને લહે —જાણે.—તેમને એવી સૂઝ પડે કે તારા ગ્રહ સારા છે માટે તું જીવ્યો ! અથવા જોશીઓ તારા સારા ગ્રહ જાણે અને સુજને (સારા માણસો પણુ) એમજ જાણે. (એમ છતાં પણુ) હે પારથ ! તું પોતાને સ્વય (પોતાનાં) જીવતણો માગણુ ગણુ—મારી પાસે જીવતદાન માગે તો અમો દાત (દાતા) છીએ માટે એ તારી રૂજ (રૂચિને—ઇચ્છાને) દઉં (આપીએ).

તવ રે ઉલકા અતિ ત્યાંહિ ખરે,
નદીનો પતિ ભૂમિ ચળ્યાં વિચળ્યાં
તવ સારથ પારથશું ઉચરે.　　　　૨૨૩

ભય છે પણ ના ભય તું મન લા-
વીશ જો મમ ચાતુરતા ચલવું,
ક્ષય છે પણ જો ક્ષયરોગ મટે તુ-
જ જોગ અમો અતિશે જળવું;
ક્રય છે પણ વિક્રય તેહ કરૂં
હરિ છે દૂર બાણ તુને મળવું,
દય છે પણ ઉદય ના અરિનો
લવ જો રથનું ફૂદડી ફરવું.　　　　૨૨૪

---

૨૨૩ વદી ઇ૦—એમ વદીને કાર્મુકમાં (ધનુષ્યમાં) શર (તીરને) ચઢવી (ચઢાવી)ને સૂતસુત (કર્ણ) હરિવત (સિંહની પેઠે) નાદ કરે (ગર્જના કરેછે). કદી ઇ૦— તેણે જે શરને કોઈ વખત ના સમર્યું (સંભાર્યું ન હોતું-ખરી અણીની વેળાએ ઉપયોગ કરવામાટે રાખી મૂક્યું હતું) તે શર જ્યારે મૂકિયું (છોડયું) તવ અખંડ અને અડગ (ન ડગે એવા) યોધ પણ ડરે (ડરવા લાગ્યા), તે બાણથી યોધ કેમ ડરવા લાગ્યા તે કહેછે. સદી ઇ૦— ગ્રીષ્મી (ઉનાળાની) સો સદી (સૈકા)વત-સો સૈકાં ઉનાળાનાં એકઠાં થવાથી તેનો જેવો તાપ પડતો હોય તેવો તાપ તવ (ત્યારે) પડયો. અને રે! ત્યાં અતિ ઉલકા પણ ખરે—આકાશમાંથી બળતો અગ્નિ પૃથ્વીપર ખરવા લાગ્યો! નદી ઇ૦—તે બાણના પ્રતાપથી નદીનો પતિ (સમુદ્ર) અને ભૂમિ (પૃથ્વી) એ ચળ્યાં વિચળ્યાં—ચળવિચળ થવા લાગ્યાં. (સમુદ્ર ખળભળી ઊઠયો અને પૃથ્વી ડામાડોળ થઈ). તવ (ત્યારે) સારથ (સારથિ)—કૃષ્ણ પારથશુ (અર્જુનની સાથે) ઉચરે છે. કૃષ્ણ અર્જુનને શું કહેછે, તે પછીના શ્લોકમાં કહેશે. **સંબંધાતિશયોક્તિ અલંકાર.**

૨૨૪ **ભય ઇ૦**—કૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું કે કર્ણના મૂકેલા આ બાણથી **ભય છે, પણ તું મનમાં ભય લાવીશ નહિ, અને હું તને ભયમાંથી બચાવવા-**

વિધ્ધિ એ સુહૃદા નિરભે કરી કે-
શવ કૂદડીમાં રથ ફેરવતા,
વિધ્ધિ શંકરશુ વચળ્યા હરિથી
તવ બાણતણી કશી મેરવતા;
નિધ્ધિને નિરખી પુઠ તસ્કર લે
અતિ ખાલી ભમે તિમ હેરવતા,
નિધ્ધિમાં ન જડે રજ તે વિધ્ધિ કે-
શવ બાણ અમાપ તિ ફેરવતા. ૨૨૫

ને જે ચાતુરતા ચલવું છું તે તું જો. એ બાણ એ ક્ષયરૂપ છે પણ તેથી ઉપજેલો તારો ક્ષયરોગ (ક્ષયરૂપી રોગ) મટે છે તે તું જો; કેમકે એ જોગ (સંધિ) અમો અતિશે જળવું (જાળવી લેઇએ છીએ). ક્રય ઇ૦— એ બાણ છે તો ક્રય (ખરીદી) રૂપ–જેમ ખરીદ કરેલો માલ ખરીદનારે રાખવો પડેછે તેમ એ બાણ પણ તને અનુલક્ષીને મૂકેલું હોવાથી તને આવીને વળગશેજ, પણ હું વિક્રય (વેચાણ) કરી દેઉં છું–તેને બારોબાર કાઢું છું, તેથી તે બાણ તને આવીને મળવું એ અતિ દૂર છે–તને બાણ વાગવાની વાત વેગળી છે. કોઇ ધારશે કે હરિ દયાળુ છે માટે કર્ણનો આટલો યત્ન તો નિષ્ફળ નહિ થવા દે, તો સાંભળઃ દય ઇ૦–મારા મનમાં દય (દયા) છે પણ અરિ (શત્રુનો) લવ (લગાર) જેટલો ઉદય હું થવા દેઇશ નહિ તેની સાબિતીમાટે કહેછેઃ જો ઇ૦–તારા રથનું ફુદડી ફરવું તું જો. **વિરોધાભાસ.**

૨૨૫ વિધિ ઇ૦—એ વિધિથી સુહૃદા (સુહૃદ–મિત્ર–અર્જુનને) નિરભે (ભય રહિત) કરીને કેશવ (કૃષ્ણ) રથને કૂદડીમાં (ગોળ કુંડાળામાં) ફેરવતા (ફેરવવા લાગ્યા). વિધિ–બ્રહ્મા. વચળ્યા–ચળ્યા–ચૂકયા. કશી–શી? મેરવતા–મેરૂ જેવી મોટાઈ. અર્થાત્ બાણની મોટાઇ તે શા હિસાબમાં છે!• બાણને શી રીતે ફેરવતા હતા તે વિષે કહે છેઃ નિધિને ઇ૦—જેમ નિધિ (દ્રવ્ય ભંડાર)ને નિરખીને તસ્કર તેની અતિ પુઠ લે (પાછળ પડે) અને ખાલી (કાર્ય સિદ્ધ કર્યા વિના) ભમે તેમ બાણને હેરવતા (હેરીઆં હેરવાવતા–ટોલ્લા ખવડાવતા). નિધિમાં ઇ૦—એવી રીતે જોવા માત્રથી અને

શરના સુસવાટથી જે ભમિયા
મન તે નિરખી ચખ થીર કરે,
શરણાગતવત્સળ! ધન્ય તું ધ-
ન્ય તું શે સુહૃદાવરદા તું ડરે !
કર ના ચલવે ચુકતી ચલવે
હરિ ભીષમ શા બળી તુંથી મરે,
જરનાપરના સુધી જાય અભા-
ગીજ વલ્લભ રૂઠથી આગ ઝરે. ૨૨૬

શર વ્યર્થ ગયું નવ કાંઇ થયું
તવ ક્રોધી બન્યો સૂતનો સુત તો,
નવ બાણથી કૃષ્ણ હૃદે ચિરિયું
ઝટ ચાબુક હાથથકી ચ્યુત તો;
અરજુન મને અતિ ક્રોધ વશો
તવ કેશવ સાચવિયો ચુત તો,

પૂઠે ભમવાથી જેમ ચોરને નિધિમાંથી રજ પણ જડતું નથી તેમ કેશવ તે અમાપ (માપ વિનાના-અતિ મોટા) બાણને ફેરવતા (મિથ્યા ભમાવતા) હતા.

૨૨૬ ચખ થીર કરે-એક સરખી નજરથી કૃષ્ણની આ મહાકળાને જોવા લાગ્યા ને જોઈને આંખને સ્થિર કરે-શાંતિ પમાડે; અને તેની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા કે હે શરણાગતવત્સળ! ધ૦---સ્પષ્ટ છે. સુહૃદાવરદા-મિત્રને વરદાન આપનાર-મિત્રનું હિત કરનાર. 'યુદ્ધમાં મારે હથિયાર ઝાલવું નહિ' એવી કૃષ્ણની પ્રતિજ્ઞા હતી તે સંભારીને કહે છે. કર ઈ૦-સ્પષ્ટ છે. ભીષમ ઈ૦-ભીષ્મપિતા સરખા બળવાન્ પણ તારાથીજ મરે. જરના ઈ૦-જો કોઇ અભાગી પુરૂષ જરનાપરના (જરણાપન્ના-બુંદેલખંડમાંનું એક નગર જ્યાં હીરા નીકળેછે) ત્યાં સુધી જાય પણ, વલ્લભ કવિ કહેછે કે, રૂઠથી (જો હરિ તેના ઉપર રૂઠ્યા હોય તો) તેમાંથી આગ ઝરેછે-હીરા ન મળતાં હીરાના પથ્થર ફોડતાં અગ્નિ માત્ર નીકળેછે! દૃષ્ટાંતાલંકાર.

એક બાણથી શલ્ય ભૂમિ બિચ પા-
ડત એકજી મુકુટ તો મુત તો. ૨૨૭

દુરજોધન દુષ્ટ દુશાસન દા-
નવ દાબી દમામથી દંડ દિધા,
કર કર્ણતણા શિથલા વિથલા
કરી દ્રોણતનુ અનુયાયી કિધા;
કૃપ તો કૃપણો શકુનિ શમવ્યો
ઝટ યોધ અમાપ શમાવી લીધા,
રણ આંગણ તે ગણ છોડી ગયા
કંઇ કોઇ અપાર બલિષ્ટ બિધા. ૨૨૮

---

૨૨૭ શર ઈ૦–કર્ણ પોતાનું શર વ્યર્થ ગયું અને કાંઈ થયું નહિ તવ (ત્યારે) સૂતનો સુત (કર્ણ) ક્રોધી બન્યો અને નવ બાણ મારીને તેવડે ઝટ કૃષ્ણનું હૃદય ચીર્યું–કૃષ્ણની છાતીમાં પ્રહાર કર્યો; અને તેથી કૃષ્ણના હાથમાંથી ચાબુક ગુત (ગત) થયો–પડી ગયો ! કેશવ ઈ૦–અને તેણે યુત (યુક્ત–પોતાની સાથે) કેશવને સાચવિયો, પોતાનો અને કૃષ્ણનો બચાવ કર્યો. મુત–મુક્ત. એક બાણથી કર્ણનો મુકુટ માથાથી મુક્ત કર્યો–પાડી નાખ્યો.

૨૨૮ દુરજોધન ઈ૦–વળી અર્જુને દુષ્ટ દુર્યોધન અને દાનવરૂપ દુઃશાસનને પોતાના દમામથી દાબીને દંડ દીધા–તેમને પણ બાણનો પ્રહાર કર્યો. કર ઈ૦—કર્ણના કરને પણ શિથિલ વિથિલ કરીને દ્રોણતનુ (અશ્વત્થામા) ને પણ (કર્ણના) અનુયાયી કીધા–તેની પણ કર્ણના જેવીજ દશા કરી. કૃપ ઈ૦—કૃપાચાર્ય તો કૃપણો (દીન) બની ગયો, શકુનિને ઝટ શમાવી દીધો અને બીજા પણ અમાપ (અનેક) યોધને શમાવી લીધા–પ્રહાર કરીને તેમને શેહ ખવરાવી દીધી. રણ ઇ૦—તેથી તે યોધના કંઇ ગણ (સમૂહ)રણ-આંગણ (સંગ્રામ ભૂમિ)ને છોડીને ગયા–ભાગી ગયા અને કોઈ અપાર બલિષ્ટ હતા તે ભાગી ન ગયા પણ અર્જુનના પરાક્રમથી મનમાં બીધાં (ભય પામ્યા). **વૃત્યનુપ્રાસ.**

મન ભંગ થઇ વર જંગ ભલા
તજી ભાગવું નાહિ તદાપિ ભગે,
સ્વર શંખ પુરે કિરીટો વળિ ને
વળિ ભે ભણકાર ભભૂક લગે;
શૂરતા ધરતા નવ જે નરતા
નર તેહ ભગે હરિ જોર ઝગે,
અસતા વ્યસતા કરી યોધ ઉભો
હરિ એક અડગ્ગજ નાહિ ડગે. ૨૨૯

સહુ સેન ડરે રૂકતો. જઇને
નવ ચૂકત પારથ સારથને,
ત્રય બાણથી કેશવ વીંધિ દગા-
વત પાંચથી અર્જુન મા'રથને;
સમજાવત શૂર ન યુદ્ધ તજે
કવ મારત મા'રથ પારથને,
પ્રભુ જોઈ સુમોઇ ચલાવત ત્યાં

---

૨૨૯ મન ઈ૦—સંગ્રામમાંથી ભાગવું નહિ જોઈએ તદાપિ (તથાપિ) ભલા ભલા વીરો મનભંગ થઇને (જીતવાની આશા છોડીને) વરજંગ (મોટી લડાઇ) તજીને ભગે (ભાગે છે). સ્વર ઈ૦—તે વખતે કિરીટો (કિરીટી—અર્જુન શંખના સ્વર વળી ને વળી (વારંવાર) પૂરે છે—શંખ વગાડે છે, તેથી ભયના ભણકારનો ભભુકો લગે (લાગેછે)—શંખ સાંભળીને શત્રુઓ ભયભીત થાયછે. શૂરતા ઈ૦—જે નરતા (નઠારા—કાયર) નર શૂરતા નવ (નહિ) ધરતા તે ભગે (ભાગી જાયછે) અને હરિ (અર્જુન)નું જોર ઝગે—પ્રકાશે છે. શત્રુઓના ભાગવાથી અર્જુનનું બળ પ્રકાશે છે. અસતા ઈ૦—એવી રીતે યોધાઓને અસતા વ્યસતા (અસ્તોવ્યસ્ત—રનવન) કરીને હરિ (અર્જુન) ઊભો રહ્યો; માત્ર એક અડગ (કર્ણ) ડગતો નથી!

રથ ડારત ના સૂત, સારથને. ૨૩૦

વદિયો સૂતનો સુત ભાગત શે
હરિ ! જાય અજાપર વાઘ બની,
નવ તે મન કેશવ કાંઈ લહે
લવ સેન વિખેરત પારવની;
કરણે ચલવી શર પારથ લ-
શ્કરકેરી ભલી ગણનાજ ગણી,
સહદેવ નકુલ યુધિષ્ઠિર સા-
ત્યકિને દમતો અતિ ક્રુદ્ધ મની. ૨૩૧

દ્રુપદાત્મકને વિરથો કરી શં-
ખ ધરી મુખ નાદ કરે હરખે,

---

૨૩૦ સહુ ઇ૦-કર્ણનું સહુ સેન ડરવા લાગ્યું ત્યારે જઇને તે તેને રૂકતો (રોકતો) હતો, પણ પારથના સારથ (સારથિ) કૃષ્ણને (તાડન કર-કરવાનું) તે ચૂકતો નહોતો. ત્રય-ત્રણ. સમજાવત ઇ૦-વળી તે પોતાના સૈન્યને સમજાવતો હતો કે શૂર પુરૂષો કવ (ક્યારે પણ) યુદ્ધ તજતા નથી; અને એમ કહેતાં તે મહારથિ પારથને મારતો હતો. પ્રભુ ઇ૦-પ્રભુ (કૃષ્ણ) સુ-સોઇ (સારી અનુકૂળતા) જોઇને ત્યાં રથ ચલાવત (ચલાવે છે), પણ સૂત (કર્ણ) સારથને (કૃષ્ણને) ના ડારત (ડારી શકતો નથી). અર્થાત્ કૃષ્ણ કાંઇ કર્ણથી ભય પામતા નથી, પણ કોઇ બીજા હેતુથી અર્જુનનો રથ બીજી તરફ લઇ જઇને શત્રુઓની સેનાને ભગાડે છે.

૨૩૧ વદિયો ઇ૦- સૂતનો સુત-કર્ણ. અજા-બકરી (જેવી સેના). અર્થાત્ મારી સામે યુદ્ધ કરવું પડ્યું મૂકીને મારા કરતાં ઓછા બળવાન મારી સેનાના યોધા સામે શું નાસે છે ! તે-કર્ણનું કથન. લવ-લેશ-લગાર. પારવની-અત્યંત. કરણે ઇ૦-કર્ણે પણ બાણ ચલાવીને પાર્થના લશ્કરની ભલી રીતે ગણના ગણી-ગણતરી કરી નાખી-ગણી ગણીને માર્યા ! સહદેવ ઇ૦-સહદેવ વગેરેને કર્ણ દમતો. ક્રુદ્ધ મની-ક્રોધયુક્ત મનથી.

સર બીચ પડી ગજરૂપ ધરી
કમળો મરદી શરને વરખે;
પળ એક વિતી નવ કેશવ પા-
રથ તે દરમ્યાન શૂરો ધરખે,
રણને તજી નાસવું તે વર છે
અતિ એમ ચઢ્યું સહુ ત્યાં ચરખે. ૨૩૨

અરજુન ભગાવત સેન સુયો-
ધન કર્ણ ભગાવત રાયતણું,
શુમતા ધરીને ભડ ભીમ ઊભો
જહીં સેન ગયું તહીં નાસી ઘણું;
નિરખી ભીમને કરણે ચલવ્યા
કર દુષ્ટ દુશાસન જોર ભણું,
મુખ હાક ભણી કર તીર ધરી
ઝટ ભીમ અમો ગણના ન ગણું. ૨૩૩

---

૨૩૨ દ્રુપદાત્મજકને-ધૃષ્ટદ્યુમ્નને. વિરથો-રથ વિનાનો. સર ૪૦-તે ગજ-રૂપ ધરી સર (સરોવર)ની બીચ (વચ્ચે) પડીને તેમાંનાં કમળોને મરદીને (ચોળી નાખીને) શરને-બાણને વરખે (વરસે-વરસાવે છે). અર્થાત્ જેમ હાથી સરોવરમાં પડીને તેમાંનાં કમળો ભાગી નાખીને પાણી ઉરાડે છે તેમ કર્ણરૂપ હાથી યોધરૂપ કમળોને ભાગી નાખીને બાણરૂપ પાણી ઉરાડે છે. રૂપક, પળ ૪૦-કેશવ અને પારથને ગયે એક પળ તો વિતી નથી એટલામાં તો તેમના શૂરો (સેનાના યોધાઓ) ધરખે છે-ધખી ઊડે છે-કર્ણના મારથી બળી જાય-છે। ચરખે-ચકડોળમાં.

૨૩૩ સુયોધન-સુયોધનનું. રાયતણું-યુધિષ્ઠિર રાજાનું. શુમતા-સુમ-પણું-જડપણું. (ભીમને વ્યૂહના છેવટમાં ઊભો રાખ્યો હતો તેથી તે દલ-ગિર થઈને બેદરકાર સરખો ઊભો થઈ રહ્યો હતો!) સેનં ૪૦-કર્ણના મારથી ઘણું સૈન્ય નાશીને ત્યાં (ભીમની પાસે) ગયું. ચલવ્યા કર-હાથ ચલાવ્યા

કરી એમ ઉચ્ચાર અનાર ગણી
મન બાણવડે કરી સિંહ દમ્યો,
નવ તે મનમાં શર ઘા પડતા
અતિ ઉંઘ અખંડિત નાજ વમ્યો;
સૂતસુત જગાવત સિંહ બની
વર સિંહ ભલો મન બીચ ગમ્યો,
અધમાધમ શોણિત શુંય પિયે
તુંય જો નવ ઉંઘથી આપ શમ્યો. ૨૩૪

સુણી વેણ કઠોર થયો ભીમ જાગ્રત
કે સૂતપૂતનું બાણ લગ્યું,
હરિ ઊંઘથકો ઉઠતાં હણી લા—

—બાણ મારવા માંડયાં. દુષ્ટ ઈ૦—કવિ કહેછે કે હવે હું દુષ્ટ દુઃશાસનનું જોર ભણું છું. મુખ ઈ૦—મુખથી હાક ભણીને—ગર્જના કરીને અને કરમાં ઝટ તીર ધરીને (બોલ્યો કે) અમો ભીમની ગણના ન ગણું—ભીમને અમે કાંઈ હિસાબમાં ગણતા નથી !

૨૩૪ એમ ઈ૦—એમ ઉચ્ચાર કરીને અને ભીમને મનમાં અનાર (અનાર્ય—અધમ) ગણીને બાણવડે કરીને તે ભીમરૂપી સિંહને દમ્યો—દુઃખ દીધું. ('અનાર' ઉચ્ચારનું પણ વિશેષણ થઈ શકે). નવ ઈ૦—દુઃશાસનના શરના અતિ ઘા પડતા હતા તથાપિ ભીમ તે મનમાં લેતો નથી—તેને તેની કાંઇ ગણતરી નથી ! અને તે પોતાની અખંડિત ઊંઘને વમ્યો નહિ—તજ્યો નહિ. મતલબ કે તે પોતાના દિલગીરી રૂપી ધ્યાનમાંથી જાગ્રત થયો નહિ ! દુઃશાસનરૂપી હાથીવડે જ્યારે ભીમરૂપી સિંહ જાગ્યો નહિ ત્યારે કર્ણરૂપ સિંહ તેને જગાડવાને જાય છેઃ સૂત ઈ૦—પછી સૂતનો સુત (કર્ણ) વર (ઉત્તમ) સિંહ બનીને જગાવત (જગાવે છે), કેમકે તેને ભીમરૂપી સિંહ મન બીચ ભલો ગમ્યો ! કર્ણ બોલ્યો કે, હે અધમાધમ ! (નીચમાં નીચ ભીમ !) જો તું પોતે ઊંઘથી શમ્યો નથી તો તું દુઃશાસનનું શોણિત શું પીએ ? શું પી શકવાનો છે. તું વ્યર્થ પ્રતિજ્ઞા કરનારો છે. એ વ્યંગ્ય છે.

તજ કો પછી ચા'ય મનુષ્ય ભગ્યું;
ખીજવી પનગો પગ ઠોકર મા-
રત આગ લગાવી વદે સળગ્યું!
વિધિએ વકરાઇ ગયોજ વૃકો-
દર આગ સમીરશું આપ ઝગ્યુ. ૨૩૫

બળતા બિચ ઘીતણી ધારે પડે
જશી બાણ પડે સૂતસુતતણા,
અગની ઘૃતથી સળગે પણ તે
નવ ભીમ જશી ધરતોજ મણા;
અતિ ક્રોધ વશ્યો નિરખી ભીમને
સૂતસુત પઠાવત બાણ ઘણા,
બલિવર્દ્દ જશો સુખકારી દુશા-
સન રે બલિ રૂપ હણ્યા ન ગણ્યા. ૨૩૬

---

૨૩૫ સુણી ઈ૦—કર્ણનાં એવાં કઠોર વેણ (વચન) સુણીને ભીમ જાગ્રત થયો કે (તરતજ) સૂતપૂત (કર્ણ)નું બાણ તેને લગ્યું (લાગ્યું) બાણ વાગવાથી ભીમ કેવો ક્રોધી થયો તે ચાર દૃષ્ટાંત આપી વર્ણે છેઃ હરિ ઈ૦—જેમ હરિ (સિંહ) ઊંઘમાંથી ઉઠતો હોય તે વખતે તેને લાત હણીને પછી તેની પાસેથી કો (કયું) મનુષ્ય ભગ્યું (ભાગ્યું-નાઠું) ચા'ય-ચહાય. અર્થાત્ સિંહ જાગ્યો કે તરત તેને જે લાત મારે તે બચેજ નહિ. કદાચ લાત મારનાર તેનો રખવાળ હોય તથાપિ ઊંઘમાંથી જાગેલા પ્રાણીને શત્રુ મિત્રનું ભાન નહિ હોવાથી તે વગર વિચારે જે હોય તેને મારેજ છે. પનગો-સર્પ. વિધિ ઈ૦—કર્ણનું બાણ લાગવાથી એ વિધિ (એ રીતે) વૃકોદર (ભીમ) વકરાઇ ગયો (ઉશ્કેરાઈ ગયો). સમીરશુ (વાયુ સાથે) આગ પ્રકટવાથી જેવું તેનું આપ ઝગે છે (પોત પ્રકાશે છે) તેમ ભીમે પણ પોતાનું પોત પ્રકાશ્યું-પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે ખરે રૂપે થયો.

૨૩૬ અગની ઈ૦-અગ્નિમાં ઘી પડવાથી તે સળગે ખરો પણ તે ભીમના સરખી મણા ધરતો નહોતો. અર્થાત્ અગ્નિમાં ઘી નાખવાથી જેવો ભડકો

નિરખી નરસું વરશ્યું શરનું
ભડ ભીમ ભભૂક ઝગ્યો જનમાં,
કરિના અરિશી કરી ગર્જન ત–
ર્જન વન્હિ બની પડિયો વનમાં;
હરિનાદથકી હરિ બ્હો ફફડયા
કરિ ધ્રુજી ગયા ભયથી મનમાં,
ભય છે ભય છે ભય વલ્લભ છે
ભય રે જનમાં તનમાં ધનમાં. ૨૩૭

વશિયો હરિનાદથી બે સઘળે

થાય તે કરતાં પણ ભીમ વધારે તપી ઉઠયો હતો. અતિ ઇ૦–ભીમને અતિ ક્રોધ વસ્યો છે—તેના મનમાં ઘણો ક્રોધ ઉપજ્યો છે એમ જોઈને સૂતસુત (કર્ણ) તેના તરફ ઘણાં બાણ પઠાવત (ફેંકતો હતો). બલિવર્દ ઇ૦–કવિ કહે છે કે કર્ણ તો ભીમને ભલે બાણ મારે પણ રે! ભીમરૂપી સિંહના બલિ (બલિદાન)રૂપ બલિવર્દ (બળધિયા) જેવા દુ:ખકારી દુ:શાસને પણ ભીમને ન ગણ્યા–નહિ ગણેલા–અપાર (બાણ) હણ્યા.

૨૩૭ નિરખી ઇ૦—એ રીતે શરનું (બાણોનું) નરસું (નઠારૂં) વરશ્યું (વરસવું) નિરખીને ભડ (ભટ) ભીમ જનમાં (સૈન્યના મનુષ્યોની વચ્ચે) ભભૂકં ઝગ્યો–ભભકારો મારીને ઝળકી ઉઠયો. કરિના ઇ૦—અને કરિના અરિ (સિંહ) જેવી ગર્જન (ગર્જના) અને તર્જન (તર્જના–તિરસ્કાર) કરીને વન્હિ (અગ્નિ)રૂપ બનીને (શત્રુ સૈન્યરૂપી) વનમાં પડયો. તેની ગર્જનાથી શી અસર થઈ તે કહે છે: હરિ ઇ૦—તેના હરિનાદથી (સિંહ ગર્જનાથી) બ્હો (બહુ) હરિ (ઘોડા) ફફડયા, અને ભયથી કરિ (હાથી) પણ મનમાં ધ્રુજી ગયા. વલ્લભ કવિ કહે છે કે સેનામાં સર્વત્ર ભય, ભય અને ભય પથરાઇ ગયો; જનમાં, તેમના તનમાં અને ધનમાં પણ ભય વ્યાપી ગયો. તેમના દેહ અને ધનનો પણ નાશ થશે એવી બીક સૌને લાગી એ ભાવ છે.

જવ યુદ્ધતણી કરશી ત્યાં કથની,
પગલું ભરવાતણી હામ ન ચા-
લત શી કથની કથિયે પથની;
હરિની કરિની વ્યૂંહ હાર વછૂ-
ટત પ્યાદતણી વર જે રથની,
કવિ વલ્લભ વીર ભજાવત આ
ઘડી ભૂલતણી તજવી મથની. ૨૩૮

વીરભીમ વીરકથન.

હબકયા છબકયા લબકયા નિરખી
નર કર્ણ હરિસ્વરથી ગગડ્યો,
શર સાતથકી ભીમનો રથ ભાં-
ગત એકથી ભાથી ભલો રગડ્યો;
વદિયો નવ આ અસુરો નવ ભો-
જન કર્ણથકી કરવો ઝગડો,
ભણી એમ શરો દ્વયથી હણિયો
કાટૂ વાડી જશો કરિયો વગડો. ૨૩૯

---

૨૩૮ હરિનોદ–સિંહ જેવી ગર્જના. ભે–ભય. જવ–જ્યારે. પથ–માર્ગ–રસ્તો. પગલું ભરવાની હામ ચાલતી નથી તો માર્ગમાં ચાલવાની તો શી કથની કથિયે ? હરિની ઇ૦—ભીમની ગર્જનાથી શત્રુના વ્યૂહમાં જે હરિ (ઘોડા) ની અને કરિ (હાથી)ની હાર કરી હતી તે વછૂટત (છૂટી જવા લાગી) અને તેજ પ્રમાણે પ્યાદતણી (પાયદળની) તથા રથની જે વર (ઉત્તમ) હાર હતી તે પણ વછૂટી જવા લાગી. મથની-મથન–પરિશ્રમ. વલ્લભ કવિ જે આ ઘડીએ વીરરસ ભજાવે છે તેમાં ભૂલ શોધી કાઢવાનો પરિશ્રમ તો તજીજ દેવો !

૨૩૯ હબકયા ઇ૦–પોતાની સેનાના નર હબકયા, છબકયા (છપાયા) અને લબકયા (લપાયા) તે નિરખીને કર્ણ હરિસ્વરથી (સિંહનાદથી) ગગડ્યો

રથ આરૂઢ અન્ય બની વૃક ઊ–
દર ગાજી પડ્યો રણમાં ઘનમાં,
વળિ એ વિધિ કંપ થયો તવ અં–
ગદ રાય ઊંગ્યો તનમાં મનમાં;
રથ તે પણ ભાગી હસ્યો વળિ ને
વળિ કૃષ્ણ કથે જનમાં ગનમાં,
વીરતા વર તારી ગઇ વૃકઊ–
દર વાસ વસ્યે વનમાં ઉનમાં. ૨૪૦

હરિ ! ભીમ અમો અરજુન નહિ
તમ ટોળ નભે નવ આ વીરથી,
નિરખો પ્રથમે કરણો કરૂં વિ–
રથ સ્વાદ ચખો પછી રે ધીરથી;
વદી એમ ગદા કર બીચ ધરી

(ગાજ્યો). વદિયો ઇ૦—કર્ણ બોલ્યો કે હે ભીમ ! આ હિડિંબ વગેરે અસુરો (દૈત્યો) ન હોય કે જેને તું મારી શકે ! તેમ આ ભોજન ન હોય કે જેને તું ખાઈ શકે ! (ભીમ બહુ ખાતો હતો તે ઉપર આ કટાક્ષ કથન છે). આ તો કર્ણ સાથે ઝઘડો કરવાનો છે ! ભખી બોલી. શરો દૃયથી–બે બાણોથી. વાડી ઇ૦–રથમાં બેઠેલો ભીમ જે વાડી જેવો શોભતો હતો તેનો રથ ભાગીને કર્ણ તેને વગડા જેવો ઉજડ કરી નાખ્યો !

૨૪૦ પછી અન્ય રથ ઉપર વૃકઊદર (વૃકોદર–ભીમ) આરૂઢ બનીને (બેશીને) ગાજી (ગર્જના કરીને) ઘનમાં રણમાં (ઘન–સજડ રણ–સંગ્રામમાં) પડયો. અંગદરાય–કર્ણ. ગનમાં–(ગણમાં–સમૂહમાં). અર્થાત્ માણસોના સમુદાય વચ્ચે. કૃષ્ણે શું કહ્યું તે કહે છે: વીરતા ઇ૦—હે વૃકોદર ! ઉનમાં વનમાં (એ વનમાં) વાસ વસ્યે તારી વર (ઉત્તમ) વીરતા ગઇછે ! અર્થાત્ વનમાં વશીને તું વીરતા હીન થઇ ગયો હોય એમ જણાય છે, નહિતો કર્ણથી તું હારી કેમ જાય ?

વદતો સૂતસાર્થી સમા મીરથી,
નવ તેં મમ રથ્થ વદી વિખર્યો
લવ મુકુટ પાડું વદું શિરથી. ૨૪૧

વદી એમ ગદા કરથી ચલવી
ઝટ આવી પડી રથ કર્ણતણે,
હય સારથી કચ્ચર તો ક્ષણમાં
રથી મુકુટ વિણ સુકર્ણ બણે;
બલિદાન દુશાસન ક્રોધ કરી
તવ બાણથી હાણ કરેજ ઘણે,
ઉભ રે! ઉભ ઉદર દીરઘ મુ-
જશું પાછળ છૂપી રહ્યો તું પણે. ૨૪૨

કરી નાદ શું શેર પડે હરિ ઉ-

---

૨૪૧ કૃષ્ણે ભીમની મશ્કરી કરી તેથી ખીજવાઈને ભીમ કૃષ્ણને કહે છે કે, હે હરિ! આ અર્જુન ન હોય કે જે તમારી મશ્કરી સાંભળી રહે; અમો તો ભીમ છીએ; આ વીરની સાથે તમારૂં ટોળ નહિ નભે! પ્રથમ હું કર્ણને વિરથ (રથ વિનાનો) કરૂં છું તે તમે નિરખો અને પછી તમે ધીરથી (ધીરજથી) સ્વાદ ચખો (ચાખો)! સૂતસાથી ઇ૦—પછી તે સૂતસાથી (કર્ણ) સમા મીરથી (અમીર સાથે) વદતો (બોલવા લાગ્યો) કે તેં મમ (મારો) રથ્થ (રથ) લવ (લગાર પણ) વદી (પ્રથમથી કહીને) વિખર્યો (વિખેર્યો—ભાગ્યો) નથી. પણ હું તો વદું છું કે તારો મુકુટ હું તારા શિરથી હવે પાડું છું, (તે તું જો).

૨૪૨ હય ઇ૦—એક ક્ષણમાં હય અને સારથી તો કચ્ચર થઈ ગયા અને રથી એવો સુકર્ણ પણ મુકુટ વિનાનો બને છે. ઘણે-(બાણનું વિશેષણ). ઉભ ઇ૦—દુઃશાસન બોલ્યો કે હે દીર્ઘ ઉદર (લાંબા પેટવાળા ભીમ!) તું મુજશુ—મારી સાથે—મારા સામે. ઉભો રહે, ઉભો રહે; તું પણે પાછળ શું છૂપી રહ્યો છે!

પર તેમ દુશાસન બાણ ધરે,
ત્રયથી ભીમબાહુ વિડારી વળી
શર પંચથી કાળ કરાળ કરે;
નયનો તવ વક્ર કરી નિરખે
ભીમ તુંજ દુશાસન નામ ધરે !
હર! હે! હરે! હે! વદી કાર્મુકમાં
શર સાંધી સપાટ ઝપાટ કરે. ૨૪૩

ઇક બાણથી મુકુટ એકથકી
રથ સારથિ એકથી ભીમ હણે,
વિરથા લહી બોલત ધિઃક શૂરા-
તન કર્ણ તું ધિઃક મને ન ગણે;
વદી એમ હરિરવતો કરતો
ભીમ કર્ણ લહી અતિ રાગી બણે,
ફટ રે ! ફટ દીરઘ ઊદર તું
જન શીદ હવો બકવાજ ભણે. ૨૪૪
રથ બે તુજ ભાગ વિભાગ કર્યા
તવ શૂરપણું જઇ કયાં વશિયું,
વળી જો રથ આ તુજ ભાગુ વદું
મુખ બાણ ધર્યું અરિનું રસિયું;

૨૪૩ નાદ-ગર્જના. શેર-વાઘ. હરિ-સિંહ. ત્રય-ત્રણ. ભીમબાહુ-ભીમના હાથ. કાળ ઇ૦—પાંચ બાણથી ભીમને કરાળ(વિકાળ) કાળ (ક્રોધ) કરે (ઉપજાવે છે). વક્ર-વાંકાં. કાર્મુક-ધનુષ્ય.

૨૪૪ વિરથા-રથ વિનાના. હરિરવ-સિંહગર્જના. કર્ણ ઇ૦—તે લહી (જાણીને) કર્ણ અતિ રાગી (ક્રોધી) બને છે. ફટ ઇ૦—કર્ણ કહે છે કે હે દીર્ઘ ઊદર ! (ભીમ) તને ફટ છે ! ફટ છે ! તું જન (મનુષ્ય) શીદ હવો (થયો) કે જે આવા બકવાજ ભણે છે !-કાર્ય કર્યા વિના લવારો કરે છે !

કરથી જવ બાણ મૂકે સૂતનો
સુત ભીમ ભડે શર ત્યાં સજિયું,
કડકા ત્રણ કર્ણતણા શરના
કરી ભીમનું બાણ ભલું ભજિયું. ૨૪૫

તવ ક્રોધ કરી મદમત્ત બની
બળ આપતણું વર દાખવિયું,
કરણે કરણાંગત બાણ ગ્રહી
ઝટ ભીમ ભલપ્પણ ભાખવિયું;
નવ નાર થતો કર યુદ્ધ બની
નર જોર જુમાટ જિ ચાખવિયું,
વિરથો કરી ભીમ કરિઅરિના-
દથી બ્હો બળ પ્રાક્રમ દાખવિયું. ૨૪૬

વર હે વર સાધુ સમોવડ કો
નહિ શત્રુ સમાજ ભખે મુખથી,
અરજુંન કથે વર કર્ણ તું એ-
કજ ધન્ય તું ધન્ય વદું દુખથી;
અરિનો ઉતકર્ષ લહી ભડ ભી-
મ ન શાંત થયો ઘડિયે સુખથી,

---

૨૪૫ ભીમનું વચન સાંભળીને કર્ણ કહે છેઃ રથ ઇ૦—૨૫૯ છે. અરિ-નું રસિયું—શત્રુને વાગવામાં રસિક.

૨૪૬ વર—શ્રેષ્ઠ (બળ). કરણે ઇ૦—કર્ણે કર્ણાંગત (કાન સુધી ગયે-લું) બાણ ઝટ ગ્રહીને—ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચઢાવી તેને કાન સુધી ખેંચીને ભીમ પાસે પોતાનું ભલપ્પણ (ભલપણ) ભાખવ્યું—ભીમ પણ પોતાનાં વખાણ કરેએ રીતે તેને બાણનો પ્રહાર કર્યો. જુમાટ—ઝુમ—આવેશ. વિરથો ઇ૦-કર્ણેભીમને વિરથો (રથ વિનાનો) કરીને કરિઅરિનાદથી (સિંહનાદથી) પોતાનું બ્હો (બહુ) બળ અને પરાક્રમ દાખવ્યું.

હડી એક મૂકી વડી વાર તજી
કરી ઝુંસરી રથ્થ ગ્રહી રૂખથી. ૨૪૭

રથ વાજી સુમેત સુસારથી ઉ-
પર ઉંચકી નાખ્યો દિયો દમમાં,
શરથી સહુ અંગ ભલે છિન ભિ-
ન્નજ ભીમ ગણે રમ ઝુરમમાં;
રથ બે ત્રણ યોજન સુધી વધ્યા
નભ સૂતજ આપ પડ્યો કમમાં,
ઘસિયો કવિનો મણિ વલ્લભ વી-
ર ન હોય દયા કદિયે યમમાં. ૨૪૮

બલિદાને બિચારૂં ગ્રહી શર આ-

---

૨૪૭ કર્ણનું પરાક્રમ જોઇને શત્રુઓ વખાણે છે: વર ૦—હે વર! (ઉત્તમ) તેં વર કાર્ય કર્યું! સાધુ—ભલું! તારા સમોવડ કોઇ નથી! એમ શત્રુઓનો સમાજ મુખથી ભખે (બોલે છે). દુખથી—(કેમકે મારા ભાઇને તું પ્રહાર કરે છે એથી મને દુઃખ ઉપજે છે પણ તારૂં પરાક્રમ જોઇને તને ધન્ય કહ્યા વિના ચાલતું નથી). રથ્થ (રથની) રૂખથી—હઠીલાપણાથી કે લાગથી.

૨૪૮ રથની ઝૂંસરી ઝાલીને ભીમે શું કર્યું તે કહે છે: રથ ૦—વાજી (ઘોડા) સમેત રથ તથા તે ઉપર સારથી (સુદ્ધાં) રથને ઊંચકીને ભીમે દમમાં (જોસમાં) નાખી દિયો—નાખી દીધો—રથને ઊંચકીને આકાશમાં ફેંક્યો! શરથી ૦—જો કે ભીમનાં સહુ અંગ શરથી (બાણોથી) ભલે છિન્નભિન્ન થઇ ગયાં હતાં તથાપિ ભીમ ઝુરમમાં (ઝૂમમાં આવીને તેને રમ (રમત) ગણતો હતો (?). નભ—આકાશમાં. સૂતજ ૦—સૂત (કર્ણ) આપ (પોતે) કમમાં પડ્યો—તેને કમીપણું પ્રાપ્ત થયું—બળહીનતા જણાઇ. ઘસિયો ૦—કવિઓનો વલ્લભ કહે છે કે એ રીતે ભીમ વીર ઘસ્યો, કેમકે યમમાં કદિયે દયા હોતી નથી.

વત સિંહની સન્મુખ વાઘ વરૂ,
ચખ બે ભમવી શર એકથી તા-
ડત કાર્મુક સારથી ઘોટધરૂં;
કૃપ અશ્વ નિહાળી મૂકી યુદ્ધ અ-
ન્યત આવી ભડે મત મોટ મરૂં,
અરજુન અને વર સાત્યકિ રો-
ધત બોધત બોલન બોટ બરૂં. ૨૪૯

કૃપ અશ્વ રૂકયા સૂતસુત ઉડયા
તવ આવી દુશાસન યુદ્ધ મચે,
અભિનીવિટ છે રીસ બેતણી તો
અતિ ધૂત રમે પણ પ્રાણ પચે;
વર વાસવ શંબરથી લઢતો
શું ય યોધ મળ્યા દ્વય તેજ ક્ષચે,
કરિણી ઇક કાજ કરે યુદ્ધ બે
કરી કામથી દાન ઝરેજ રચે. ૨૫૦

---

૨૪૯ ભીમે કર્ણનો રથ ઉરાડયો તે જોઈને દુઃશાસન ભીમ સામો આવે છેઃ બલિદાન ૯૦—જેમ સિંહની સન્મુખ વાઘ, વરૂ, આવે તેમ બિચારૂં બાલદાન (દુઃશાસન) શર ગ્રહીને (લેઇને) આવત (આવે છે). તેને આવ્યો જોઇને ભીમે પોતાની બે ચખ (આંખો) ભમવી (ફેરવી) અને એક શરથી તે દુઃશાસનના ધનુષ્ય, અને ઘોટધરૂ (ઘોડાને ગ્રહણ કરનાર) સારથીને તાડ-ન (તાડન) કરે છે. કૃપ ૯૦—તે નિહાળીને મત મોટ (મોટી મતિવાળા) તથા મરૂ (મરણિયા) એવા કૃપ (કૃપાચાર્ય) અને અશ્વ (અશ્વત્થામા) ત્યાં આગળ આવી ભડે છે-આવી પોહોચે છે, પણ તેમને અર્જુન તથા વર (ઉત્તમ) સાત્યકિ રોધત (અટકાવે છે). બોટ બરૂ—(?)

૨૫૦ એવી રીતે કૃપાચાર્ય અને અશ્વત્થામા રૂકયા (રોકાયા) અને સૂતસુત (કર્ણ) ઊડયા તવ (ત્યારે) દુઃશાસન આવીને યુદ્ધમાં મચે છે.

પૃથિવી કરિણી કરી બે લઢતા
વર બાણથી હાણ અપાર કરે,
ભીમસેન ઉતાવળથી વિચરી
ક્ષુર નામક બાણથી હોંસ હરે;
ધનુ ને તનુ કાપી લલાટ વિષે
શર સારથિ શાંત રણાંગ સરે,
તવ ક્રોધ ધરી કર રાશ ગ્રહી
સ્વય બાર શરે કરી ભીમ ભરે. ૨૫૧

અભિ ૯૦—તે બે જણ (ભીમ અને દુઃશાસન)ની અતિ રીસ તેમને વિષે અતિ અભિનીવિટ (અભિનિવિષ્ટ)–પ્રવિષ્ટ છે–બન્ને જણ અતિ ક્રોધ યુક્ત થયા છે, અને પ્રાણનું પણ (સરત) કરીને સંગ્રામરૂપી દ્યૂત રમે છે તથા તેમાં પચે છે–આસકત થઇ રહે છે. અથવા પ્રાણરૂપી પણ તેમાં પચે છે. વર ૯૦—જેમ વર (ઉત્તમ) વાસવ (ઇંદ્ર) શંબરથી (એ નામના અસુર સાથે) લઢતો હોય તેમ તે દ્વય (બે) યોધ સચે (સાચે—ખરેખર) મળ્યા છે. બે લઢતા યોધને વિષે કવિ હાથીનો આરોપ કરી વર્ણે છેઃ કરિણી ૯૦—એક કરિણી (હાથણી)ને કાજે બે કરી (હાથી) યુદ્ધ કરે છે અને કામથી નીકળતા તેમના દાન (મદ)ના ઝરણમાં તેઓ રચી પચી રહે છે. '

૨૫૧ પાછળ કહેલા રૂપકને સ્ફુટ કરે છેઃ પૃથિવી ૯૦—પૃથ્વી એ કરિણી (હાથણી) છે અને તેને અર્થે ભીમ અને દુઃશાસન એ બે વર (ઉત્તમ) કરિ (હાથી) લઢતા (લઢે છે). તેઓ પરસ્પર બાણ મારીને અપાર હાણ કરે છે. વિચરી—ચાલીને–ધશીને. ક્ષુર નામક—ક્ષુર નામનું. ધનુ ૯૦—ભીમે મારેલું ક્ષુર નામનું શર (બાણ) દુઃશાસનના ધનુષ્યને અને તનુ (તનુત્રાણ–કવચને) કાપીને તેના સારથિના લલાટ વિષે લાગ્યું; તેથી તેના સારથિ શાંત થઇને રણાંગ (રણાંગણ)માં સરે (જાયછે–નાસે છે). તવ (ત્યારે–તે જોઇને) દુઃશાસન ક્રોધ ધરીને અને સ્વય (પોતાના) કરે (હાથમાં) રાશ (ઘોડાના અછોડા) ગ્રહીને (ઝાલીને) બાર શરે કરીને ભીમને ભરે છે–અર્થાત્ ભીમને તાડન કરે છે.

વળિ સિંહ જશો સ્વર આપ કરી
ઝટ સૂર્ય સુવર્ણ જશા શરથી,
ભડ ભીમ વિંધ્યો હૃદયે વડહ-
સ્થન મૂર્ચ્છન પામી પડ્યો ધરથી;
કર બે વિખર્યા નવ મુષ્ટ જરા
રહી તોય ઉઠ્યો ભીમ ભેભરથી,
વળિ સાઠ ધરી શર સારથી ઉ-
પર પંચથી ભીમ હૃદે દરથી. ૨૫૨

તવ ક્રોધી બની શકતી ગ્રહીને
કર ભીમ ભણે બચજે બળથી,
હરિનાદ કરી મૂકતો જવલો
તવ બાણથી ભંગ કરે કળથી;
તવ સાધુ સુસાધુ વદે વીર જે
મળિયા રણ આંગણ જે વળથી,
વળી ક્રોધી બના! ભીમને શર મા-
ર્યા દીપ દીપે મરતાં ઝળથી. ૨૫૩

---

૨૫૨ સૂર્ય ઇ૦—સૂર્ય અને સુવર્ણ જેવા પ્રકાશિત. વડહસ્થન—મહા-બાહુ દુઃશાસને. ધરથી (ધરાથી—પૃથ્વી ઉપર ઊભો હતો ત્યાંથી). ભે-ભરથી—શત્રુને મારી શકાશે નહિ એ ભયના ભારને લીધે. હૃદે—હૃદયને (તાડન કર્યું). દરથી—ભયથી.

૨૫૩ હરિનાદ—સિંહગર્જના. જવલો—જેવે. તવ ઇ૦—તવ (ત્યારે-દુઃશાસને ભીમની શક્તિનો ભંગ કર્યો ત્યારે) ત્યાં જે વીર હતા તથા જે રણ આંગણમાં (રણભૂમિમાં) વળથી (પોતપોતાના વળ પ્રમાણે) મળ્યા હતા. તે સર્વે સાધુ ! સુસાધુ ! (ભલો ! ભલો !) વદે—વદવા લાગ્યા. દુઃશાસન ભીમ કરતાં વધારે પરાક્રમી વીર નહોતો તેમ છતાં તેનું પરાક્રમ આટલું બધું કેમ વર્ણવ્યું છે તે શંકા નિવૃત્ત કરવાને કવિ કહે છે કે, દીપ ઇ૦—દીપ

જવ શક્તિ કપાઇ ગઈ તવ મા'-
ભડ ક્રોધી ઉઠયો કરી ગર્જન તો,
શૂરવીર વિંધ્યું અતિશે તનુ તેં
મુજ આ શરમાં કર મર્જન તો;
અથવા કરજેજ ગદા મમ ધા-
રણ તારણં હારણ તર્જન તો,
ગયું જો ગયું જો કવિ વલ્લભ જે
વર આજ થયુંજ વિસર્જન તો. ૨૫૪

વદી એમ ગદા કર બીચ ધરી
કરી ઉચ્ચ અવાજથકી ગગડયો,
વળિ બોલં કહ્યો ધર તોલ મતિ
વિણ હે દુરઆત્મન જો રગડયો;
સહુ સેન જુએ તવ શોણિત તો
પીઉં આજ અવાજ મુખે વગડયો,

(દીવો) મરતાં (હોલવાઇ જતાં) ઝળથી (ઝળકારથી) દીપે (પ્રકાશે છે). મતલબ કે હોલવાંતો દીવો જેમ એકાએક વધારે દીપે છે તેમ દુઃશાસન નિર્બળ છતાં જે આટલું જોર બતાવે છે તે તેના મરણનું રિષ્ટચિન્હ છે.

૨૫૪ મા'ભડ–મોટો ભટ (યોધ). ગર્જન (ગર્જના). ગર્જના કરીને તે બોલ્યોઃ શૂર ઇ૦–સ્પષ્ટ છે. તનુ–શરીર. મર્જન–મજ્જન–સ્નાન. આ મારા શરમાં તું સ્નાન કર. અર્થાત્ તેના પ્રહારને સહન કર. તારણ–તને આ લોકમાંથી તારનારી–મોક્ષ પમાડનારી–અર્થાત્ મૃત્યુ પમાડનારી. હારણ–હરાવનારી. તર્જન–તારો તિરસ્કાર કરનારી. (તારણ વગેરે ગદાનાં વિશેષણ છે). ગયુ ઇ૦–તારામાં જે વર (ઉત્તમ–ઉત્તમપણું) હતું તે ગયું અને આજ તારૂં વિસર્જન થયુંજ–તું મૃત્યુ પામ્યોજ, એમ જો.

પચવું બચવું તજ મૂઢમતે
તુજ ભીમની સાથ જદા ઝઘડચો.　　　૨૫૫
સુણી વેણ કરાળ થયો મતિવા–
નજ શક્તિ ગ્રહી વદિયો મુખથી,
બચ રે બચ રે બકવા કરતો
મૂઢ શક્તિ સહે મમ શે દુખથી;
વદી એમ શકત્તિ પઠાવત મા'–
શૂર ક્રોધ ધરી ઉભિયો રૂખથી,
દુરવાસ ભલે શિવ ક્રોધી ભલે
પણ ભીમથી તો હઠતા સુખથી.　　　૨૫૬

---

૨૫૫ વદી ઈ૦—ભીમ એમ વદીને અને કર બીચ (હાથમાં) ગદા ધરી કરીને પછી ઉચ્ચ (મોટા) અવાજથી ગગડચો (ગર્જના કરી). વળી તેને બોલ કહ્યો કે હે મતિવિણુ! (બુદ્ધિ રહિત દુ:શાસન!) તોલ ધર–મનમાં વિચાર કર; હે દુરઆત્મન! (દુરાત્મન્! દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા!) મેં તને રગડયો એમ જો—જાણુ. વગડચો—વગાડચો. અર્થાત્ બોલ્યો. પચવું ઈ૦—હે મૂઢમતે! (મૂઢ બુદ્ધિવાળા!) તું જદા (જ્યારથી) ભીમની સાથ ઝઘડચો (લઢયો) છે ત્યારથી તું (સુખમાં) પચવું અને (મરણથી) બચવું તજ—હવે સુખની કે જીવવાની આશા છોડી દે.

૨૫૬ સુણી ઇ૦—ભીમનાં વેણુ સુણીને મતિવાન [દુ:શાસન] કરાળ [વિકરાળ] થયો, અને હાથમાં શક્તિ ગ્રહીને મુખથી વદ્યો કે, હે મૂઢ! બકવા કરતો કરતો તું બચ! બચ!–મારી શક્તિથી તું તારો બચાવ કરી લે; કેમકે મમ [મારી] શક્તિને તું દુ:ખથી પણ શે [શી રીતે] સહે [સહન કરે?] મા'શૂર [મહાશૂર]–દુ:શાસન. ક્રોધ ઇ૦—તે જોઇને ભીમ ક્રોધ ધરીને રૂખથી [ટેકથી] ઊભિયો–ઊભો રહ્યો. કવિ કહે છે કે, દુરવાસ (દુર્વાસા) ક્રોધી છે તો ભલે, શિવ પણ ક્રોધી છે તો ભલે છે, પણ તેઓ ક્રોધીપણામાં ભીમથી તો સુખથી [સુખે કરીને–સેહેલથી] હઠતા–હઠી જાય છે. અર્થાત્ દુર્વાસા અને શિવના કરતાં પણ ભીમ વધારે ક્રોધી છે!

શકતી નિરખી સ્વય ધારી ગદા
ઝટ મારી મરોડથી પ્રાણ મૃદી,
શકતી કરી ચૂરણ વાગી શિરે
જઈ દુષ્ટ દુશાસન સાન સદી;
શરીરે રૂધિરે કરી શોભિત મા'-
ભડ પાસ ગયો મુખ સાદ વદી,
હઠઆતકરથી દશ તો ધનુ દૂ-
રજ ફેંકત ભીમ દબાવી રદી. ૨૫૭

સુગદાથી ઘ્હણાયું ભલું શિર તો
વળી કેશ વિખાઈ ગયા શિરના,
કવચો ભરણો વસનો વીરનાં
તહિં રે વિખરાઇ ગયે પિરના;
અતિ આપદમાં પદ વીર તજી
કરી આપ તજ્યા ગુણ જે ધીરના,
પડતી સુગદાથકી સારથી ને
હરિ ચૂર્ણ થયા રથ જે વીરના. ૨૫૮

---

૨૫૭ સ્વય–પોતે. મરોડથી–વાંકા થઇને. પ્રાણમૃદી—પ્રાણનું મર્દન કરનારી (ગદા). દુષ્ટ ઇ૦—તેથી દુષ્ટ દુ:શાસનની સાન સદી–ઘટી ગઇ–જતી રહી. (સદ્–ઓછું થઈ જવું). મા'ભડ (મહા ભટ)–ભીમ. હઠ ઇ૦–ભીમે પોતાના રદી (દાંત) દબાવીને હઠ આતકરથી (હઠાત્કારથી–જોર જુલમથી) તેને દશ ધનુ જેટલો દૂર ફેંક્યો.

૨૫૮ ભરણો—આભરણો (અલંકારો). વસનો–વસ્ત્રો. વીરના–દુ:શાસનનાં. પિરના–પીડા (થઇ?) અતિ ઇ૦–અતિ આપદમાં પડીને વીરનું પદ તજીને ધીર પુરૂષોના જે ગુણો છે તેને પણ તેણે પોતે તજ્યા. હરિ–ઘોડા.

સવૈયા.

ભૂસુર ભાખત હે જનમેજય
દુષ્ટ દુશાસનને નિરખી તુંહીં,
પાંડવ પાંચલ આદિક રીઝત
સિંહસ્વરે કરી ગર્જત તેં સહીં;
પાડી દુશાસન આપ મહાભડ
ભીમ સુનામધરો વદતો કહીં,
દેશ વિદેશ સુધી રવ પોંચત
રોચત રોઝત આપ ખડો થઈ. ૨૫૯

ભેયુત શબ્દ સુણી સઘળા વીર
ત્રાસી ગયા કંઇ નાસી ગયા રણ,
શૂન્ય થયું વર પાણી ગયું ઝટ
મૂર્છિત સર્વ બન્યા રણના જન;
તે સમયે ભડ ભીમ મહાખુશ
તુષ્ટ બની રીઝતો સ્વયને મન,
વાહન ઊપરથી ઉતરી કરી
દોડી ગયો નવ સ્થૂળ ગણી તન. ૨૬૦

---

૨૫૯ સવૈયા—કિરીટ છંદ (આઠ ભ ગણ). પાંચલ-પાંચાલ દેશના ધૃષ્ટદ્યુમ્નાદિ રાજાઓ. વદતો કહી—એ સુનામ ધારી ભીમ બોલે છે, એમ કહીને પાંડવ વગેરે સિંહસ્વરે ગર્જના કરે છે, એમ પાછલા ચરણ સાથે અન્વય. રવ—શબ્દ (ભીમની ગર્જનાનો). રોચત ઇ૦-ભીમ આપ ખડો થઈને રોચત (શોભે છે) અને રોઝત—રીઝત (?)

૨૬૦ ભેયુત-ભય યુક્ત. રણ ઇ૦—(પછીના ચરણ સાથે અન્વય.) રણ શૂન્ય થયું, અને શત્રુ યોધાઓનું વર (ઉત્તમ) પાણી (બળ) ગયું. તુષ ઇ૦—તુષ [તુષ્ટ-સંતોષ યુક્ત] બનીને સ્વયને [પોતાને]મન રીઝતો

દ્રૌપદી કેશ ગ્રહ્યા મતિમૂઢ તું
ભર્તૃપરાઙ્મુખ તેં કરી દુષ્ટન,
જે નિરૂપાધી રજસ્વલ તો હતી
વસ્ત્રઅપાહર•ણું કર પુષ્ટન;
એમ વદી ઘૃત હોમ જશો બની
જાજ્વલ રૂપ હવો અતિ રૂષ્ટન,
કર્ણ જુએ કૃપ અશ્વ નિહાળત
ભાળત યોધન અંગ સુકુષ્ટન. ૨૬૧
દુષ્ટ દુર્યોધન જે કૃતવર્મન
સ્તબ્ધ બની નિરખે ચખ થીકર,
તેહ સુણે તરી ગર્જન તો કરી

[હર્ષ પામતો હતો]. સ્થૂળ ઇ૦—દુઃશાસન સામે દોડતાં તેણે પોતાની તન [તનુ–દેહ] સ્થૂળ [ભારે–જાડી] ગણી–ગણકારી નહિં.

૨૬૧ ભીમે દુઃશાસન સામે દોડી જઇને તેને શું કહ્યું ? તે કહે છે: દ્રૌપદી ઇ૦—હે દુષ્ટન [દુષ્ટ] ! તું મતિમૂઢ [મૂઢ બુદ્ધિવાળો] છે, તેં દ્રૌપદીના કેશ ગ્રહ્યા [ઝાલ્યા] હતા અને તેને તેં ભર્તૃપરાઙ્મુખ [તેના ધણીઓથી વિમુખ] કરી હતી –તે સંકટને સમે પોતાના ધણીઓની સહાય ન માગી શકે એવી સ્થિતિમાં તેને તેં આણી હતી ! જે ઇ૦—વળી પુષ્ટન [પુષ્ટ થયેલાએ] તેં જે નિરપ્રાધી [નિરપરાધી] અને રજસ્વલ [રજસ્વળા] હતી તેનાં વસ્ત્રનું અપાહરણ [વસ્ત્રોને દૂર ખેંચી કાઢવાનું કામ] કર્યું હતું ! એમ ઇ૦—એમ વદીને અગ્નિમાં કરેલા ઘૃતહોમ જશો [જેવો] બનીને ભીમ અતિ રૂષ્ટન [રૂષ્ટ–ક્રોધી] અને જાજ્વળરૂપ–બળતા અગ્નિ જેવો પ્રકાશમાન હવો–થયો. ભીમ એમ બોલતો હતો તે વખતે કર્ણ વગેરે સઘળા હાજર હતા તે બતાવવાને કવિ કહે છે: કર્ણ ઇ૦—ભીમને કર્ણ જોતો હતો, કૃપ [કૃપાચાર્ય] અને અશ્વ [અશ્વત્થામા] નિહાળતા હતા તથા બીજા યોદ્ધાઓ પણ ભાળત [ભાળતા હતા], તેમનાં અંગ સુ–સારાં(છતાં) પણ કુષ્ટન (કષ્ટ–કોઢથી વ્યાપ્ત) હોય તેવાં થઇ ગયાં.

આપ ભણે ભીમ જો ચલવું કર;
જો વીર માતકૂખે કરી જન્મજ
તો અટકાવ કરોજ ભણું હર,
રક્ષક થાવ સમક્ષ, ઉભા સહુ
પક્ષ અધક્ષ કરો મૂકીને ડર. ૨૬૨

કર્ણ કરે કરીને શર ભોકત
શિથલ પારથ ભીમથકી અતિ,
વાઘ વિક્રાળ થયો પછી મારત
વેગ વધે તિમ તો ચલવી મતિ;
ભાળ બિચે હૃદયે શર લાગત
ઝાળત ઝાળ ઝગે અતિને અતિ,
મારૂં છું મારૂં છું મારૂં છું વલ્લભ
કર્ણ નિહાળ તું ચક્ષ વતી, વતી. ૨૬૩

---

૨૬૨ બીજા કોણ જોતા હતા તે કહે છેઃ દુષ્ટ ઇ૦—દુષ્ટ એવો દુર્યોધન (દુર્યોધન), અને કૃતવર્મન (કૃતવર્મા) પણ સ્તબ્ધ બનીને અને ચખ (નેત્ર) ને થીકર (સ્થિર કરીને) નિરખે છે. જો ઇ૦—ઉપર કહ્યા તે સૌના સાંભળતાં ભીમ કહે છે કે, જો તમે વીરમાતાની કૂખે જન્મ ધર્યો હોય—જન્મ ધારણ કર્યો હોય તો (હું દુઃશાસનને મારૂં છું તેનો) અટકાવ કરો; હવે હું હર ભણું છું—મહાદેવનું નામ લેઇને દુઃશાસનનો વધ કરૂં છું ! અધક્ષ—અર્ધક્ષણ જેટલી વાર સુધી પણ પક્ષ કરો. અથવા તમે ડર મૂકી દેઇને તમારા પક્ષને અધક્ષ્ય (ન બળે એવો—નાશ રહિત) કરો !

૨૬૩ કર્ણ ઇ૦—દુઃશાસનને મારતા ભીમને કર્ણ પોતાના કરે [હાથે] કરીને શર ભોકત [ભોકે છે] પણ તે પારથ (અર્જુન) અને ભીમથકી અતિ શિથિલ થયેલો છે—પ્રથમ તેમની સાથે યુદ્ધ કરીને થાકી ગયેલો છે. (તેથી તેનાથી બહુ જોર થઇ શકતું નથી). ભીમને કર્ણનું બાણ લાગવાથી તે પાછો ન હઠતાં વધારે જોસમાં આવે છે તે વિષે દૃષ્ટાંત સહિત કહે છેઃ

એમ વદી હરિ જેમ ગ્રહે કરિ
નિગ્રહ તેમ દુશાસનનો કરી,
ચક્ષ ધરીજ નિશાન કરી ઝટ
તીક્ષણ ધારવતી અસિને ધરી;
કંપવતી ગ્રીવ બીચ ધરી પગ
ભાખત મૂઢ ગણે નવ તું જરી,
આજ થતો નવ દીન મતિવિણ
વસ્ત્ર ધરો ઉધરો ઉધરો ફરી. ૨૬૪

તુજ દુશ્શાસન જે વદતો મુખ
છે સુરભિ સરખા સહુ પાંડવ,

વાઘ ઈ૦—જેમ વાઘ વિક્રાળ થયો હોય અને પછી તેને કોઇ મારત (મારે છે) ત્યારે તેનો વેગ (જુસ્સો) જેમ વધે છે તેમ ભીમે પણ મતિ ચલવી. અર્થાત્ તે અતિ જુસ્સામાં આવ્યો. ભાળ ઈ૦— તેને ભાળ બિચે (કપાળમાં) અને હૃદયે (છાતીમાં) શર લાગત (લાગે છે) તેથી તે ઝાળત (તેને ઝાળ ઊઠે છે) અને તેને તે ઝાળ અતિ ને અતિ (ઘણી ઘણી વધારે) ઝગે છે–પ્રકાશે છે. પછી ભીમ કર્ણ પ્રતિ બોલ્યો કે, હે કર્ણ! તું તારાં ચક્ષવતી નિહાળ, જો હું દુઃશાસનને મારું છું! ('વતી' શબ્દ બે વાર છે માટે 'ચક્ષવતી, ચક્ષવતી' એમ અન્વય કરવો) અથવા વત્તી [વધતી]–વધારે આંખથી નિહાળ.

૨૬૪ એમ ઈ૦—એમ વદીને હરિ [સિંહ] જેમ કરિ [હાથી]ને ગ્રહે તેમ દુઃશાસનનો નિગ્રહ કરીને [તેને પકડીને], ચક્ષ ધરી [દૃષ્ટિ સાંધી. ને] તથા નિશાન કરીને [તાકીને] તીક્ષણ [તીક્ષ્ણ] ધારવતી [ધારવાળી] અસિને [તરવારને] ધરી [હાથમાં લીધી]. કંપવતી ઈ૦—પછી ભીમ તેની કંપવતી [કાંપતી] ગ્રીવ [ગ્રીવા–ડોક] બીચ [વચમાં] પગ ધરીને ભાખત [બોલે છે] કે હે મૂઢ તું જરી નવ ગણે [કોઈને ગણતો નથી] તો આજ તું મતિ વિણ [બુદ્ધિહીન] અને દીન થતો નહિ; હવે ફરીને વસ્ત્ર ધરો [દ્રૌપદીનાં વસ્ત્ર ઝાલો] અને તેને ઉધરો–ખેંચી કાઢો. અર્થાત્ વસ્ત્ર ઝાલીને ખેંચવાનું આ ફળ છે એમ જાણ!

જે સૂતનો સુત જો ચલવે શર
દુષ્ટ દુર્યોધન વિગ્રહ માંડવ;
બેય ઉભા સુરભિ સરખા, તુજ
આ ભીમ અર્જુન જાળક ખાંડવ,
આજ વદો ગઉ કે બનિયાં અમિ
તોય કરૂં અમિ શોણિત તાંડવ. ૨૬૫

રાજસૂયાભૃથિ સ્નાનવતી સતી
કોણ કરેકરી કેશ ગ્રહ્યા મૂઢ ?
મૂઢ કયા કરથી ગ્રહી ભામિની
શો ન વદે ગતિ આજ થઇ ગૂઢ;
ગૂઢ સભાબિચ તે બનિયું ભલ
મલપણું ગયું શો દીનતા રૂઢ,
રૂઢ થયો દિગમૂઢ થયો. તવ
છે ફૂટ છે ફૂટ છે ફૂટ આ રૂઢ. ૨૬૬

---

૨૬૫ તુજ ઇ૦—તુજ તે દુ:શાસન કે, જે પોતાને મુખે સહુ પાંડવને સુરભિ [ગાય] સરખા વદતો હતો? પણ જો, જે સૂતનો સુત [કર્ણ] શર [બાણ] ચલવે છે અને જે દુષ્ટ દુર્યોધન [દુર્યોધન] વિગ્રહ માંડવ [માંડી બેઠો છે], તે બેય તુજ [પક્ષના હોઇને] સુરભિ [ગાય] સરખા ઉભા છે. અને આ [તો ગાય સરખા નથી પણ] ભીમ તથા ખાંડવ વનનો જાળક [બાળનાર] અર્જુન છે. આજ ઇ૦—આજ તમે એમ વદો કે, અમિ [અમે] ગઉ [ગાય] બન્યા છીએ તોય અમિ [અમે] તારા શોણિત [લોહીવડે] તાંડવ [એ નામનું નૃત્ય] કરૂં [કરીએ]. અર્થાત્ તું ગમે તે કહે તોપણ તને માર્યા વિના છોડનાર નથી !

૨૬૬ વળી પાછલું વૈર સંભારીને પોતાના ક્રોધનું ઉદ્દીપન તથા દુઃશાસનનો તિરસ્કાર કરે છે: રાજસૂય ઇ૦—હે મૂઢ ! રાજસૂયાભૃથિસ્નાનવતી (રાજસૂયાવભૃથસ્નાનવતી—રાજસૂય યજ્ઞની સમાપ્તિનું જેણે સ્નાન કરેલું છે એવી)

વેણ સુણી વૃકઊદરનાં મન-
માં ભયતો અતિશે વસિયો તવ,
તોપણ શૂર સમો થઈ ભાખત
રાખત પાણી દુકાળ થયો જવ;
કાંઇક હાસ્ય કરી નયનો નચ-
વી લવ કૌરવ સોમક તો રવ,
જેમ સુણે ત્યમ ક્રોધ કરી કરી
ભીમ પ્રતિ બનતો ભડ તે ભવ. ૧૯૭

હે ભીમ પીન કુચો મરદ્યા કર
આ કર તેજ વસે તુજ નિકટ,
ગાયતણાં અતિ દાન દીધાં કર

સતી દ્રૌપદીના કેશ તેં કોણ કરે (કયા હાથે) કરીને ગ્રહ્યા હતા ? મૂઢ ઇ૦–તે કર્મ તો ગૂઢ (છાની–ખાનગી) સભાની બિચ (વચ્ચે) બન્યું છે તે ભલ (ભલે બન્યું),' પણ તારા તે કર્મનું ફળ તો તને હું આ જાહેર રણસંગ્રામમાં આપું છું તે ભોગવ ' એ વ્યંગ્ય છે. મલ્લ ઇ૦—તારૂં મલ્લપણું શે ગયું અને તારે વિષે દીનતા (દીનપણું) શે રૂઢ થયું છે ! રૂઢ ઈ૦—જો તું દીનતામાં રૂઢ થયો, અને આ વખતે દિગ્મૂઢ થયો તો સંગ્રામ કરવાને રથ ઉપર આરૂઢ થયેલાને વારંવાર ફિટકાર છે ! પ્રત્યેક ચરણના અંત્યના બે અક્ષરો પછીના ચરણના આદિમાં આવે છે માટે સિંહાવલોકન.

૨૯૭ વૃકઊદરનાં–વૃકોદરનાં [ભીમનાં]. તવ–ત્યારે. રાખત ઈ૦—જવ [જ્યારે] પાણી [બળ]નો દુકાળ થયો–બળ છેક નાશ પામ્યું ત્યારે તે પાણી રાખત [બળ બતાવે છે]. દુશાસન બળાત્કારે શૂરપણું બતાવે છે. કાંઇક ઇ૦—તે કાંઇક હાસ્ય કરીને તથા લવ [લગાર] નયનો નચવીને [આંખો ફેરવીને] જેમ કૌરવ અને સોમક પોતાનો રવ [શબ્દ] સુણે ત્યમ ક્રોધ કરી કરીને તે ભીમની પ્રત્યે ભડ [ભટ–વીર] અને ભવ [ભવ્ય] બનતો [ભટપણું અને ભવ્યપણું દેખાડતો].

આ કર છે અરિને અતિ વિકટ;
શત્રુતણું મરદન્ન કર્યું કર
આ કર એજ મતિમૂઢ નિપટ,
હાથીની શુંડ સમા કર આકર
આકર વજ્ર હર્યા ફટ વિફટ. ૨૬૮

કૌરવ પાંડવ સોમકની મળી
સારી સભા હસતીપુર માંહિય,
તે બીચ દ્રૌપદી કેશ ગ્રહ્યા કર
ગાય કહ્યા મુખ આધકાં જ્યાંહિય;
એજ દુશાસન આજ વડો કર
શું કરશે વૃકઊદર આંહિય.
વેણ સુણી વડ ભીમ મહાક્રુધ
મૂધ બની કરતો શુંય ત્યાંહિય. ૨૬૯

જોઇ રૂપે યમશો ભડ ભીમજ
બોલ દુશાસન આપ બળી શણ,
કર્ણ કરી શરનું પિંજરૂં તહીં
રોધન ભીમ મહા શૂરનો મણ;

---

૨૬૮ ભટપણું શી રીતે દેખાડે છે તે કહે છેઃ હે ઇ૦—દુઃશાસન બોલ્યો કે હે ભીમ ! જે કરે પીન (માંસલ) કુચો (સ્તન) મરદ્યાં છે તેજ આ ભુજ નિકટ (તારી પાસે) વસે છે ને કર [હાથ] છે. ગાય ઇ૦—જે કરે ગાયનાં અતિ દાન દીધાં છે તે કર આ છે કે જે અરિને અતિ વિકટ છે. શત્રુ ઇ૦—હે નિપટ [અત્યંત] મતિમૂઢ ! જે કરે શત્રુતણું મરદન્ન [મર્દન] કર્યું છે તેજ આ કરે છે. વિફટ—અતિ ફિટકાર.

૨૬૯ સોમક—એ નામના રાજાઓ. હસતીપુર માંહીય—હસ્તિનાપુરની માંહે. વડ—વડો. મહાક્રુધ—મહાક્રુદ્ધ. મૂધ—મુગ્ધ—ક્રોધવડે વિવેક શૂન્ય થયેલો.

તેહ ગણે ન ગણે વૃકઉદર
પિંજરમાં પડી આપ ધસે રણ,
ચેત અચેત ન વાર કરૂં હવિ
પ્રાણ ગયો તુજ દેહ હવો રણ. ૨૭૦
બે કરથી બળથી પકડી કરી
વક્ષથળે પીડિતો કરિયો અતિ,
જોઇ બીજા વર યોધન ભાખત
તર્જન સર્વ કરી મહતી મતિ;
આજ દુશાસન બાહુ જશે વદું
જો બળ હોય સુયોધ વિષે રતિ,
તો બચવો શત ભ્રાત મળી કરી
માતુલ મીતર ચિત્રવતી ગતિ. ૨૭૧

---

૨૭૦ દુઃશાસનને બચાવવાને કર્ણે શું કર્યું તે કહે છેઃ જો ઇ૦—ભીમ ભડ [ભટ]ને રૂપે [રૂપમાં] જમશો [યમ સરખો] જોઇને પછી બલી [બળવાન] એવા કર્ણ આપ [પોતે] દુઃશાસનના ઓથે શેણુ [શણ્યા]. તેથી તેમ તહીં [રણભૂમિમાં] શર [બાણ]નું પિંજરૂં કરીને–અર્થાત્ ભીમની ચારે પાસ જાણે બાણનું પાંજરૂં હોય એટલા બધા બાણ છોડીને મહાશૂરનો મણ [મણિરૂપ] જે ભીમ. તેને રોધત [અટકાવવા લાગ્યો]. તેહ ઇ૦—પણ વૃકઉદર (ભીમ) તેહ [શરના પિંજરા]ને ગણે ન ગણે—ગણે કે ના પણ ગણે, અને તેવા પિંજરામાં પડીને પણ પોતે રણમાં ધસે છે. ચેત ઇ૦—ભીમ બોલ્યો કે હે અચેત! [જડરૂપ દુઃશાસન !] તું ચેત ! હું હવે વાર નહિ કરૂં; હવે તારો પ્રાણ ગયો અને દેહ રણરૂપ (ઉજડ) થયો એમ જાણ.

૨૭૧ વક્ષથળે–છાતીમાં. પીડિતો–પીડિત. જોઈ ઇ૦—પછી બીજા વર [શ્રેષ્ઠ] યોધન [યોધાઓ]ને જોઇને અને મહતી [મોટી] મતિ [બુદ્ધિ]થી સર્વનું તર્જન [તિરસ્કાર]કરીને ભાખત [બોલવા લાગ્યો]. શું બોલવા

એમ ભખી ક્રુધ્ધ આનની ભીમ જિ
ભે ભણી અંગથકી કર કાઢત,
વજ્ર જશા કર તેહથકી તહિં
દુષ્ટ દુશાસનનું તનુ પાડત;
ભૂ પડિયો ગ્રહી વક્ષ વિડારત
કાંઇક ઉષ્ણ સુશોણિત ચાખત,
પાડત તે બળિ ખડ્ગથી મારત
શીશ ઉડાવત લોહી સુદાખત. ૨૭૨

પાન કરી વળી ને વળી નાચત
રાચત અંગ સુલોહી ઘસી હસી,
સ્વાદ ગ્રહી ઉદરે કર ફેરત
હેરત આપ દિશા દશમાં વસી;
ભાળત સન્મુખ ઝાળત દુશ્મિન
ટાળત અંગ અભંગ અસિ રસી,

લાગ્યો તે કહે છે: આજ ઈં—હું વદુ છું [કહી સંભળાવું છું—અર્થાત્ છાનો માનો કે કપટ પ્રપંચથી નથી મારતો]. કે આજ દુ:શાસનનાં બાહુ [હાથ] જશે [નાશ પામશે], માટે જો તમારા સુયોધ વિચે [સારા યોધાઓમાં] રતિ [લગાર જેટલું] પણ બળ હોય તો, તમે શત [સો] ભ્રાત, અને જેમની ગતિ ચિત્રવતી [વિચિત્ર] છે એવો માતુલ [મામો—શકુનિ] અને મીતર [મિત્ર—કર્ણ], એ સૌ મળી કરીને તેને બચવો—બચાવો.

૨૭૨ ભખી—બોલીને. ક્રુધ આનની—ક્રોધ યુક્ત આનન [મુખ]વાળો. ભે ભણું—ભય ઉપજે એવો ઉચ્ચાર કરીને. અંગથકી—[દુ:શાસનના]. કર કાઢત—હાથ ખેંચી કાઢે છે. પાડત—નાશ કરે છે. વક્ષ—છાતી. વિડારત [વિદારત]—ફાડે છે. બળિ—બળિદાનરૂપ દુ:શાસન.

ધન્ય દુશાસન ધન્ય દુશાસન
સ્વાદ વિસ્વાદ મળ્યોજ કશી કશી. ૨૭૩

માતનું દુગ્ધન કે મધુ કે ઘૃત
દ્રાક્ષતણો રસ જો બનવ્યો ભલ,
પાણીથકી રસ જે નિપન્યો વર
મંથક દુગ્ધ મહીરસ શું બળ;
પેય પૃથિવી તલે વસતા રસ
પીયૂષકેરી બરાબરની કળ,
સર્વથી શ્રેષ્ઠ સુશોણિત છે ભલ
મલ્લ બનું કરી પાન મહામલ. ૨૭૪

---

૨૭૩ હેરત–જુએ છે. ઝાળત (જાળત)–બાળે છે. ટાળત ઇ૦—અસિ (તરવાર)ને લોહીમાં રસીને [રંગીને] તેના અભંગ [આખા રહેલા] અંગને ટાળત [અર્થાત્ કાપી નાખે છે]. એ પ્રમાણે દુઃશાસનને માર્યા પછી અને તેનું લોહી પીધા પછી ભીમ પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ કર્યાથી ઉપજેલા હર્ષને લીધે બોલે છેઃ ધન્ય ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. સ્વાદ ઇ૦—તને કશી કશીને–યુદ્ધમાં તારૂં તત્વ જોઈ જોઇને પછી છેવટે મને તારા લોહીનો સ્વાદવિસ્વાદ [વિશેષ લેહેજત આપનારો સ્વાદ] મળ્યોજ–નિશ્ચય મળ્યો છે.

૨૭૪ પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધ કરવાથી ઉપજતો હર્ષરૂપ સ્વાદ દુઃશાસનના લોહીમાં રહ્યો છે માટે ભીમ તેને બીજા બધા સ્વાદ કરતાં ઉત્તમ ગણી વખાણે છેઃ માતનું ઇ૦—સ્પષ્ટ છે. દુગ્ધન–દૂધ. વર–શ્રેષ્ઠ. મંથક–મઠો. દુગ્ધ–સામાન્ય દૂધ. મહીરસ–દહીંમાંથી કે પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થતા રસ. શું બળ–તેમનું શું બળ છે? અર્થાત્ એ રસ તે શી ગણત્રીમાં છે? પેય ઇ૦–પૃથ્વીના તળમાં પેય (પીવાયોગ્ય) રસ વસતા (વસે છે), પણ પીયૂષ (અમૃત)ની બરાબરીની જેની કળ (કળા–અંશભાગ) છે એવો તો સર્વથી શ્રેષ્ઠ ભલ (ભલો) સુશોણિત રસ છે, માટે તે મહામલ (અતિ નિર્મળ) પાન કરીને હું મલ્લ બનું!

ક્રોધી બની વળી મૃત્ય ધરી કર
ભાખત શું કરૂં સા'ય થયો યમ,
બોલી બળે ગ્રહતો વર સ્વાદજ
નાચ કરે પગ ધારી ડમે ડમ;
તાલ બજાવત ગાન સુગાવત
વેષ ભજાવત વીરન ભોકમ,
ત્રાસી ગયા શૂર નાસી ગયા કંઈ
આયુધ ભૂમિ પડ્યા તજિયા દમ. ૨૭૫

કર્ણ કરેથકી આયુધ ત્યાગત
ના'ય મનુષ્ય જરૂર ઈ રાક્ષસ,
લોહી પિયે નવ માનવ તો કદી
એમ વદી કરતો મનને વશ;
રાક્ષસ માનવ કોય વસો રણ
યુદ્ધ કરી શૂર તો સજતા જશ,
એમ વદી ધનુ બાણ ગ્રહી કર
મારત ભીમ ધરીજ ઈકે દશ ૨૭૬

કોણ ગણે શરધા રૂધિરારૂણ
અંજલિ હાથ ગ્રહી વદતો વળી,

---

૨૭૫ ક્રોધી ઈ૦—ભીમ ક્રોધી બનીને અને વળી તેનું મૃત્ય [મુડદું] કર ધરીને ભાખત [બોલે છે] કે શું કરૂં દુઃશાસનને યમ સા'ય થયો અર્થાત્ મારે એને પ્રત્યક્ષ બતાવવું હતું કે જો હું તારૂં લોહી પીઊં છું, પણ તે મરી ગયો એટલે એ બની શક્યું નહિ! વેષ ઈ૦—એવી રીતે તે વીરન [વીર]નો ભોકમ [દઢ] વેષ ભજાવત [ભજાવે છે]. તે જોઈને કંઈક ત્રાસી ગયા ઇ૦—સ્પષ્ટ છે.

૨૭૬ ઇ–એ. ધરી ઈ૦— ઈકે [એકે] દશ [નજરે] ભીમને ધરીને [નિશાનમાં ધરીને].

ગાયજ ગાયજ ગાય કહ્યા મૂઢ
ગાયજ ગાયજ ગાય થયા બળી;
નૃત્ય કર્યું વદી ગાયજ ગાયજ
નૃત્ય કરૂં વદી ગાયજ હું મળી,
કોટી વિષે શયને વિષ ભોજન
કૃષ્ણ સુસર્પતણું ડસવું કળી:— ૨૭૭

લાખઘરે અગનિ ગુપતા વન
માતુલ મિત્ર મળી દુખ તો દીધ,
અંજલી દુઃખતણી કરૂં માશન
શાસન એજ મહાભડ તો કીધ;
શું ઉષ્ણું વર છે ભલ શોણિત
જોઇ મહામત વાટ સૂરે લીધ,
ચંદ્ર ઉદે યુદ્ધ બંધ થયું ઝટ
ભીમ ગયો કરી કારજ તો સિદ્ધ. ૨૭૮

---

૨૭૭ કોણ ઇ૦—વળી તે ભીમ હાથમાં રૂધિરની અંજલિ (ખોબો) ગ્રહીને વદતો (બોલે છે) કે, રૂધિરવડે અરૂણ (રાતા) થયેલા શર ઘા (તીરના ઘા)ને કોણ ગણે છે? હે મૂઢ! તેં ગાય, ગાય, ગાય, એ રીતે અમને ગાય કહ્યા હતા, પણ બળિ (બળિદાનરૂપ અથવા બળવાન) તમો-જ ગાય થયા છો. તે વખતે અમને ગાય, ગાય, કહીને તમે નૃત્ય કર્યું છે અને આ વખતે તમને ગાય વદીને અને આ રણસંગ્રામમાં મળીને હું નૃત્ય કરૂં છું! શું સમજીને નૃત્ય કરૂં છું તે કહે છે: કોટિ ઇ૦—ગંગાના કાંઠા ઉપરની કોટી (કુટી-આશ્રમ)માં શયન કર્યું હતું તે, ત્યાં તમોએ આપેલું વિષયુક્ત ભોજન, અને કૃષ્ણ (કાળા) સુસર્પે (અતિ ઝેરી સાપ)નું મને ડસવું, એ સઘળું કળીને (સમજીને-જાણીને). ત્રીજા ચરણ સાથે અન્વય.

૨૭૮ લાખ ઇ૦—વળી તમે અમને લાખના ઘરમાં સૂવાડીને તેમાં અગનિ (અગ્નિ)મૂક્યો અને અમારે વનમાં ગુપત (ગુપ્ત) રહેવું પડ્યું; એવી રીતે માતુલ (તારો મામો શકુનિ) અને મિત્ર (કર્ણ), એમની સાથે મળીને

રૂધિરરૂણુ આલિંગન.

રક્ત બની ભડ ભીમ સિધારત
રે પરતીગન સત્ય કરી ઝટ,
થાળ ગ્રહી ઉભી દ્રૌપદી મારગ
આપ ઉમંગી વધાવત રે ભટ;
વા'લી પ્રિયા હૃદયે વસિયે મમ
જો પરતીગન સત્ય કરી ઝટ,
વલ્લભ દોડી ગઇ વલભા ઝટ
આલિંગ આપ કરીજ ઝટો ઝટ. ૨૭૯

અંગ સુરાગ અભંગ લગાવત
લોહી ભર્યા પતિ પાસ વિરાજત,
ધન્ય તું ધન્ય તું રે ધરણીપત
નામ નિશંક ઝધાવત તું રત;
ધર્મ કિરીટી નકુલ સંદેવ જિ
આપથકી નવ કો અધિકા મત;

તમે અમને દુઃખે દીધ (દીધું) તેથી આજ હું તે દુઃખની અંજલિ (રૂપ આ રૂધિરની અંજલિને) પ્રાશન કરૂં છું (અર્થાત્ પી જાઉં છું). મહાભડ (મોટા વીર) ભીમે તેને એજ શાસન (શિક્ષા) કીધ (કરી). શત્રુઓને બાળવામાટે લોહીની અંજલિ પ્રાશન કરીને તેને વખાણે છેઃ શું ઈ૦— આ ભલ (ભલું–સારૂં) શોણિત (લોહી) શું ઉષ્ણું (ઉષ્ણ–ગરમ) છે! શું વર (સારૂં) છે! એવી ભીમની મહામત (મોટી મતિ) જોઇને સૂરે (સૂર્યે) વાટ લીધ (સૂર્ય રસ્તે પડયો, અર્થાત્ આથમી ગયો). ઉદે–ઉદય થયો.

૨૭૯. પ્રતિજ્ઞા કર્યા પ્રમાણે રૂધિરથી રક્ત હોઇને ભીમ દ્રૌપદીને આલિંગન કરે છે. રૂધિરારૂણ–રૂધિરથી રક્ત (લોહીથી રાતો). સિધારત– (તંબુ ભણી). પરતીગન–પ્રતિજ્ઞા. ભટ–વીર (ભીમ) ને. વલભા–વલ્લભા (દ્રૌપદી). આલિંગ (આલિંગન)–ભેટ.

સા'ય જદા જદુનાથ હવા તવ
અર્જુન જીતતણીજ વશી વત. ૨૮૦

ના તમ સા'યજ આપ અસા'યજ
ધન્ય તું ધન્ય તું રે ધરણીપત,
એમ વકારી વખાણી વખાણીજ
આપ રમે અતિ રંગ બિરંગત;
કાલ હણો પતિ રાય દુયોધન
થાય ભૂમધ્ય વડેરી સુભંખત,
તાજ કવિવર રાજ વિબુધન
વલ્લભ છે કવિ ઇશિ મહા મત. ૨૮૧

તેતણી ચાતુરી જોઇ તજે સહુ
ગર્વ કવિવર કે કવિઇશ્વર,
નામથી વલ્લભ છે કવિવલ્લભ
દુલ્લભ સુર અસુર તથા નર;

---

૨૮૦ ભીમને પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ કરી આવેલો જોઈને દ્રૌપદી દાસીએ આણેલા અંગરાગ શરીરે લગાવે છે: અંગ ઈ૦—સ્પષ્ટ છે. દ્રૌપદી ભીમને વખાણે છે: ધન્ય ઈ૦—સ્પષ્ટ છે. ધરણીપત (પૃથ્વીપતિ—ભીમ). નિશક—નિઃશંક. રત—હે યુદ્ધાસક્ત કે હે મારી રતિરૂપ! મત—મતિમાં. શામાટે અધિકા નથી તેનું કારણ કહે છે: સા'ય ઈ૦—સ્પષ્ટ છે. વશી વત—અર્જુનની જીતની વાત ત્યારેજ વશી—અર્જુન ત્યારેજ જીત્યો!

૨૮૧ તમે તો કોઈની સાહાય લેતાજ નથી માટે તમને ધન્ય છે! એમ કહીને વખાણે છે: ના ઈ૦—સ્પષ્ટ છે. અસા'યજ—સહાય વિનાના. રમે—આનંદ પામે. રંગ બિરંગત—રંગ બેરંગથી. દુયોધન—દુર્યોધન. વડેરી—મોટી. સુભંખત—સારૂં ભાષણ—સારી કીર્ત્તિ. હવે કવિ પોતાની કવિતા વિષે બોલે છે: તાજ ઈ૦—વલ્લભ કવિ કવિવરનો તાજ (મુકુટ) છે અને વિબુધનનો રાજ (ઇંદ્ર) છે—કવિવરનો ઇંદ્ર છે. વળી તે કવિઓનો ઈશ અને મહામત (મોટી બુદ્ધિવાળો) છે.

વારિ મથી મતિ શ્રેષ્ઠ કરી ભરિ-
યો દરિયો વીરના રસનો વર,
જે રસિયા વસિયા ઉર ભીતર
અંતર અન્ય કવીશ્વરને પર. ૨૮૨

કૃષ્ણકૃપાયાચન.

કવિત.

કોઇ કથે કૃષ્ણરૂપ, યશોમતી બાળરૂપ,
કથે કોઈ દૈત્યનાશ, રૂપ ભગવાનને;
ગોપિકા ગોવિંદપ્રાણ, કથે કોઇ કાલિહાણ,
કોઇ કથે વિધિ ઈંદ્ર, નાણ નગવાનને;
કવિ કોઇ રાસ રાશિ, ગોપકેરો કો ઉદાસી,
અક્રૂરે જોયા તપાસી, જેહ જગવાનને;
કવિમણિ કવીશ્વર, આનંદી વલ્લભેશ્વર,
કૃષ્ણ રૂપ ગણે કેવું, ક્ષર ભગવાનને. ૨૮૩

---

૨૮૨ તેતણા--વલ્લભ કવિની. કવિવલ્લભ-કવિઓને વાહાલો. દુલ્લભ ઇ૦-તે સુર (દેવો)ને, અસુર (દૈત્યો)ને, તથા નર (મનુષ્યો)ને દુર્લભ છે-અર્થાત્ એવા કવિઓ જ્યાં ત્યાં મળતા નથી! વારિ ઇ૦-તે કવિએ શ્રેષ્ઠ મતિ કરીને વારિ (વારિધિ-સમુદ્ર)-સાહિત્યરૂપી સમુદ્રનું મથન કરીને વીરરસનો વર (ઉત્તમ) દરિયો (આ કાવ્યરૂપે) ભર્યો છે. રસજ્ઞ કવિ હશે તે આ મારા કાવ્યના રસને જાણશે, બીજા કાંઈ સમજતા નથી, એ અર્થ બતાવતાં કહે છે કે, જે ઇ૦- જે રસિયા કવિ છે તે તો મારા ઉર ભીતર--અંતરમાં વસિય.-વસ્યા છે, પણ અન્ય કવીશ્વરને-નીરસ કવિઓને તો મારાથી પર (પરમ) અંતર (છેટું) છે.

૨૮૩. ગ્રંથ સમાપ્તિએ કવિ, કૃષ્ણ જે આ કાવ્યમાં પીઠમર્દરૂપે વર્ણાયા છે તથા જેને સર્વ કોઈ ઇશ્વરરૂપે ભજે છે તેનું માહાત્મ્ય વર્ણે છે: કોઇ ઇ૦-કોઇ કૃષ્ણને કૃષ્ણરૂપે (દ્વારિકાપતિ)રૂપે કથે છે-તે રૂપે તેને ભજે છે, કોઈ

કવિ કવીશ્વર કોઈ, કુબડીપતિશા જોઇ,
ભજે યજે સજે સોઇ, કૃષ્ણ ભવતારણો;
કુવલયાપીડ ઘાત, કંસનિકંદન ખ્યાત,
કાલયવન નિપાત, સર્વ અરિ મારણો;
જરાસંધ મદહારી, મથુરા ઉજડકારી,
રાજરૂપ મહાભારી, ગણે મોટો ધારણો;
કવિમણિ કવિતાજ, વલ્લભેશ્વર મા'રાજ,
કૃષ્ણરૂપ ગણે કેવું, અઘઓઘજારણો. ૨૮૪

તેને યશોમતી (યશોદા)ના બાળ (બાળકૃષ્ણ)રૂપે કથે છે–તે રૂપને ભજે છે કે ધ્યાન કરે છે (એ અનુવાદ સર્વત્ર કરવો), અને કોઈ ભગવાનને કંસ વગેરે દૈત્યના નાશરૂપે કથે છે. ગોપિકા ઈ૦–કોઈ તેને ગોપિકાઓના પ્રાણરૂપ ગોવિંદ કહે છે, કોઇ તેને કાલિયનાગની હાણ કરનારા કહે છે, અને કોઇ વિધિ (બ્રહ્મા) તથા ઈંદ્રને નાણ (નાણી જોનારા તેમના પરાક્રમની પરીક્ષા કરનારા) નગવાન (પર્વતવાળા–ગોવર્ધનધારી) કહે છે. બ્રહ્મા ગોપ તથા વાછરડાં હરી ગયા હતા ત્યારે કૃષ્ણે નવા ગોપ અને વાછરડાં કરી એક વર્ષ સુધી ચલાવ્યું હતું અને બ્રહ્માનો ગર્વ છોડાવ્યો હતો, તેમજ ગોકુળમાં થતો ઇંદ્રયાગ અટકાવ્યાથી કોપેલા ઇંદ્રે વૃષ્ટિથી ગોકુળને તાણી નાખવાનો યત્ન કર્યો ત્યારે ગોવર્ધન પર્વતને ધરી રાખીને તેમાં વ્રજવાસીઓને આશ્રય આપીને ઇંદ્રનો મદ હર્યો હતો, એ કથા ભાગવતમાં પ્રસિદ્ધ છે. કવિ ઇ૦–કોઈ કવિ તેને રાસરાશિ–રાસક્રીડાના રાશિરૂપ કહે છે, કોઇ તેને ગોપકેરો ઉદાસી (ગોપ છતાં ગોપથી અલગ), કહે છે, તથા જેહ જગવાન (જગતને ધારણ કરનાર) કૃષ્ણને અક્રૂરે તપાસી જોયા હતા (યમુનામાં અક્રૂર નાહાવા પડયો ત્યારે જળમાં ડુબકી માર્યા પછી તેમને ભગવાનનાં દર્શન થયાં હતાં, એ કથા ભાગવતમાં છે), તે એ છે એમ કહે છે. કૃષ્ણ ઈ૦–ખગવાન (પક્ષીવાળા–ગરૂડગામી) તથા ક્ષર (નાશવંત મનુષ્યદેહને ધારણ કરી રહેલા) કૃષ્ણના રૂપને વલ્લભ કેવું ગણે? **સંદેહ**. અર્થાત્ એ બધાંય કૃષ્ણનાં રૂપ છે, માટે એમાંથી હું કયું વર્ણું!

૨૮૪ કૂબડીપતિશા––કુબ્જાના પતિરૂપ. યજે–પૂજે. **કુવલયાપીડ**–એ નામનો કંસનો હાથી. એ હાથીને કૃષ્ણે માર્યો હતો. કાલયવન–એ નામનો

રૂક્મિણીપ્રાણઆધાર, સત્યામાનકેરો માર,
કૌરવ સંહારનાર, ગણે કવિ કા'નને;
ગીતાકાર ગણે લોક, પાર્થમિત્રરૂપ રોક,
વચન અસત્ય ફોક, ગણો એવા માનને;
રાજસૂય અશ્વમેધ, કર્ત્તા હરિ સર્વમેધ,
મટાડતા આપ વેધ, સર્વ ધારી સાનને;
કવિમણિ કવિભૂપ, વલ્લભેશ્વર મા'રૂપ,
ગણે છે હરિ તદ્રૂપ, માગે તેવા જ્ઞાનને. ૨૮૫
કૃષ્ણરૂપ છે કપટ કર્યા કંઇનાં ચપટ,
ઉગર્યા ન કો ઝપટ, નમું તેવા રૂપને;
માયા નવ દાનવની, માયા કશી માનવની,
માયા ધારો માનવની, નમું માયા રૂપને;

જરાસંધનો મિત્ર રાજા કૃષ્ણને મારવા આવ્યો હતો તેને કૃષ્ણે યુક્તિથી મુચુકંદ પાસે મરાવ્યો હતો. ઉજડકારી-(સર્વ યાદવોને લેઇને દ્વારકામાં વસ્યા માટે). ધારણો-ધારણ નાખનારો-મોહ પમાડનારો, અથવા માયાવી. અઘ-ઓઘજારણો-પાપના ઢગલાને બાળી નાખનારો.

૨૮૫ સત્યા૦-સત્યા (સત્યભામા)ના માન (પ્રીતિની રીસ)નો માર (કામદેવ). અર્થાત્ જેમ કામદેવના બળથી સ્ત્રીઓની રીસ નાશ પામે છે તેમ સત્યભામા નામે પોતાની પટરાણીના રોષને મટાડનાર કૃષ્ણ છે. કૌરવ ઇ૦-ભારતના યુદ્ધમાં કૃષ્ણે જો કે હાથમાં હથિયાર ન ઝાલવા પ્રતિજ્ઞા કરીને તે પાળી પણ હતી તથાપિ કવિઓ તો કૌરવોનો સંહાર કરનાર કા'ન (કૃષ્ણ)નેજ ગણે છે! ગીતાકાર ઇ૦-લોકો કૃષ્ણને ગીતાકાર (ભગવદ્ગીતા)ના કર્ત્તા ગણે છે. (અર્થાત્ ગીતા વ્યાસે રચી કે કૃષ્ણે એ વિષે હું કાંઇ નિર્ણય આપતો નથી). પાર્થ ઇ૦-પાર્થના મિત્રરૂપે રોક (રોકડા-અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ) છે. વચન ઇ૦-અસત્ય વચન બોલાવીને તેને ફોક કરે-અસત્યને સત્ય કરે એવા છે. સર્વ મેધ-સર્વ પ્રકારના યજ્ઞ. વેધ-દોષ.

કપટ સ્વરૂપ કશું, કૃષ્ણ વિના જગુ વશું,
વેણ કે'ણ જશુ રશ્યું, કહે કો તદ્રૂપને;
કવિમણિ કવિશ્રેષ્ઠ, સર્વ શિરોમણિ જયેષ્ઠ,
જે કપટરૂપ વેષ્ઠ, નમું તે અનુપને. ૨૮૬

કામ ભાવે આપે મોક્ષ, બાળ ભાવે આપે મોક્ષ,
શત્રુ ભાવે આપે મોક્ષ, તો ચૂકે કવીશને;
અજાણતાં ભજે કોઇ, જાણી બૂઝી યજે કોઈ,
શાણી રાણી સજે કોઈ, ધારે તે ભવિષને;
એમ છે તો મુક્ત માગું, કપટ ને રૂપ રાગું,
મળે મોક્ષ સર્વ ત્યાગું, નમું હું ન વીશને;
કવિમણિ કવિરૂપ, કવિરાજ રાજ ભૂપ,
કપટને રૂપ નમી, આરાધું રવીશને. ૨૮૭

---

૨૮૬ કવિ કૃષ્ણને કપટરૂપ ગણી તેને પ્રણામ કરે છે: કૃષ્ણ ઈ૦—કૃષ્ણ કપટરૂપ છે. માયારૂપે વર્ણે છે: માયા ઈ૦—તેના આગળ દાનવની માયા (કપટ રચના) નવ (પોહોચે), તો માનવની માયા તો ત્યાં આગળ કશી (શી વિસાતમાં છે)? એના આગળ માયા (જગત્ પ્રપંચ કરનારી શક્તિ) પણ માનવની–માન વિનાની ધારો, એવા માયાના કૂપરૂપ કૃષ્ણને હું નમું છું. કપટ ઈ૦—કપટનું કશું પણ સ્વરૂપ કૃષ્ણ વિના જગુ (જગતમાં) વશ્યું છે? અર્થાત્ જગતમાં જે જે કપટનાં સ્વરૂપ છે તે તે સર્વ કૃષ્ણના કપટથી હઠે છે. વેણ ઈ૦– તેનું વેણ (વચન) અને કે'ણ (કથન) જશું (જેવું) રશ્યું (મધુરતાથી રસેલું) હોય તેવું છે. હવે તદ્રૂપને (કૃષ્ણના એવા રૂપને) કો કહે?—કોણ વર્ણી શકે! કવિમણિ ઈ૦—હું કવિઓનો મણિરૂપ અને કવિઓમાં શ્રેષ્ઠ વલ્લભ પણ, જે કપટરૂપ વેષ્ટ (વેષ્ટન–વીંટો)–છે તે અનુપ (ઉપમા રહિત) કૃષ્ણને નમું છું.

૨૮૭ વલ્લભ કહે છે કે કૃષ્ણનું આટલું વર્ણન કરવાથી મને તો જરૂર તે મોક્ષ આપશેજ. એ વાતનું સમર્થન કરતાં કહે છે કે, કામ ઈ૦—તે કામ

કડવું ન લાગે કાંઇ, કવિતને લીજે સાંઈ,
કડવું મીઠું હું સોંપું, પ્રેમાનંદ આપને;
ઢાળ નહિ ઢાળો કોઇ, સવૈયે સવૈયો જોઇ,
પવૈયો પુરૂષ હોઇ, સુણી ફેડે તાપને;
વલણમાં વમો નહિ, ભુજંગી ભમો નહિ,
શિખરિણી શમો નહિ, ધારી રૂડા માપને;
વર્ણ એક વધે નહિ, વધ ઘટ સધે નહિ,
એવાં વૃત્ત માંહિ નાહી, ટાળિયે સંતાપને. ૨૮૮

ભાવે ભજતાં પણ મોક્ષ આપે છે (ગોપિકાઓને આપ્યો તેમ), બાળ ભાવે ભજતાં પણ મોક્ષ આપે છે (નંદ યશોદા વગેરેને આપ્યો તેમ), શત્રુભાવે પણ મોક્ષ આપે છે (કંસ, શિશુપાળ વગેરેને આપ્યો તેમ), તો પછી તેના ગુણનું કે (કપટાદિ) અવગુણનું ગાન કરનાર કવીશને મોક્ષ આપતાં તે કેમ ચૂકે ? અજાણતાં ઇ૦--વળી કોઇ તેને અજાણતાં ભજે (અજામીલની પેઠે), અથવા કોઈ શાણી રાણી (દ્રૌપદી જેવી) તેના પર પ્રેમ સજે, તો તે મુક્તરૂપી ભવિષ (દોલત)ને ધારે છે. મુક્તા—મુક્તિ. કપટને ઇ૦--કપટને રૂપે કરીને હું તેના પર રાચું (પ્રીતિ કરૂં)—તેની કપટ કળા જોઇને હું તેને ધન્ય ધન્ય કહીને તેના પર પ્રીતિ કરૂં છું. અને એમ કરવાથી મને મોક્ષ મળે એમ છે તો બીજું સર્વ (ધર્મકર્માદિ) હું ત્યાગું છું—બીજાં સાધન કરવાની મારે અગત્ય નથી, અને હું વીશને (અર્થાત્ બીજા શિવ, ગણપતિ, આદિક અનેક દેવોને) નમું નહિ. કવિમણિ ઇ૦--હું કવિઓનો મણિ, કવિઓનું રૂપ, અને કવિઓના રાજાના રાજાનો ભૂપ (રાજા) છું, તે હું કૃષ્ણના કપટ-ને રૂપ (કપટરૂપને) નમીને તે રવીશ (સૂર્યના અર્થાત્ સૂર્યાદિ સર્વે દેવોના ઈશને) નમીને તેને આરાધું છું.

૨૮૮ કવિએ આ ગ્રંથમાં પ્રકરણ, સર્ગ, કે કડવાં, વગેરે વિભાગ નથી પાડયા તે વિષે કહે છેઃ કડવું ઇ૦—આ કાવ્યમાં કાંઇ કડવું લાગે એવું નથી—અર્થાત્ બધું જ સુરસ છે. કડવું ન લાગવામાટે વાંચનારે એમાંના કવિતને

ગ્રંથસમાપ્તિ.

વીરકેરો વારિધિ આ, રસીલાતણો નિધિ આ,
કવીશ્વરનો વિધિઆ; જુગો જુગ નામ છે;
કવિમાન મર્દન આ, હરિકેરૂં હર્દન આવિ,
રૂધિર વિમર્દન આ, કવીશ્વરાં કામ છે;

સાંઈ (સાહી) લીજે. કડવું અને મીઠું તો હું મારા બાપ પ્રેમાનંદને સોંપું છું. પ્રેમાનંદે પોતાનાં કાવ્યોમાં સર્ગને ઠામે 'કડવાં'ના વિભાગ પાડયા છે તેવા વિભાગ આ કાવ્યમાં નથી પાડયા માટે તે કહે છે કે, આ કાવ્યમાં કોઈ જગો-એ કડવું નથી- તે તો પ્રેમાનંદના ગ્રંથોમાં છે. વળી કડવાના આરંભમાં ઢાળ, હોય છે તે વિષે કહે છે: ઢાળ ૯૦-કોઇ આ ગ્રંથમાં ઢાળ ઢાળશો (ઢાળની રીતે રાગડો તાણશો) નહિ, પણ સવૈયે સવૈયો (દરેક સવૈયો) જોઇને, જો પુરૂષ કદાચિત્ પવૈયો હોય તો તે પણ તે સવૈયાને સુણીને પોતાના પવૈયાપણાના તાપને ?ડે. અર્થાત્ પવૈયાને પણ શૂર ચઢે એવું આ કાવ્ય છે. વલણ ૯૦—આ કાવ્યમાં વલણ નથી માટે તેમાં તમારે વ-મવાનું (ઉલટી કરવાનું—ઉંલટાવવાનું) નથી; ભુજંગ (સર્પ—ભુજંગી છંદ) છે પણ તેથી તમે ભમશો નહિ (બીશો નહિ—વિરૂદ્ધ રીતે વાંચી સમજીને ગભરાશો નહિ); શિખરિણી (એ નામનો છંદ) છે પણ તે જોઇને તમે તે વાંચવાથી શમો નહિ-વાંચવાથી વિરામ ન પામશો. કેમ વિરામ ન પામીએ ? તે વિષે કહે છે: ધારી ૯૦-તે શિખરિણીના રૂડા માપને (य, म, न, स, भ, ल, ग, એવા લક્ષણને) ધારીને-લક્ષમાં લેઇને. આ ગ્રંથ-માં જે જે છંદ છે તે સર્વે કવિતાના નિયમ પ્રમાણે રચેલા છે: વર્ણ ૯૦—તેમાં એકે વર્ણ (અક્ષર) વધતો નથી, તેમ એમાં વધઘટ થાય તે સધે (સદે-માફક આવે) નહિ-(છંદમાં અક્ષરની વધઘટ થવાથી તાલ તૂટે છે માટે). એવાં કવિત, સવૈયો, ભુજંગી, શિખરિણી, વગેરે વૃત્તોમાં નાહીને-તે વૃત્તો વાંચીને સંતાપને ટાળીએ-આનંદ પામીએ.

સંવત સત્તરમાં આ, એંશીકેરા ઘરમાં આ,
નામ ધારી વરમાં આ, શક્તિકેરાં શામ છે;
કવિપૂત સપૂત આ, કૃતિ તેની સપૂત આ,
કૃત્ય માનો મા'ભૂત આ, વલ્લભ ઉદ્દામ છે. ૨૮૯

૨૮૯ વીર ઇ૦—આ ગ્રંથ વીરરસનો વારિધિ (સમુદ્ર) છે, રસીલા પુરૂષોના રસનો નિધિ (ભંડાર) છે. કવીશ્વરનો વિધિ (આ રીતે કાવ્ય કરવું એમ જણાવનારા શાસ્ત્રરૂપ) છે, અને એવો આ ગ્રંથ ઉત્તમ હોવાથી એનું જુગો જુગ નામ છે— સદાકાળ કીર્ત્તિવાળો થશે. ગ્રંથ બનાવ્યાની સાલઃ સંવત ઇ૦—સંવત ૧૭૮૦ ના ઘરમાં—એ સાલ પૂરી થયા પેહેલાં વર નામધારી સંવત્સરમાં આ શક્તિ (સરસ્વતી) નાં શામ (કાળાં બિંદુઓ—અક્ષરરૂપ) પડયાં છે—તે સાલમાં આ ગ્રંથ લખાયો છે. કવિ૦ ઇ૦—આ ગ્રંથકાર કવિનો પૂત (પુત્ર) છે અને સપૂત છે. તેમ તેની આ કૃતિ પણ સપૂત છે (જેમ સારો પુત્ર બાપની કીર્ત્તિને પ્રકાશિત કરેછે તેમ સારો ગ્રંથ કર્ત્તાની કીર્ત્તિને પ્રકાશિત કરે છે, આ ગ્રંથ મારી કીર્ત્તિ પ્રકાશિત કરનાર છે માટે સપૂત છે). કૃત્ય ઇ૦—પૃથ્વી આદિક મહાભૂતના જેવું આ વલ્લભનું ઉદ્દામ કૃત્ય છે. એમ માનો.

